

МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА
ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Г. М. ЗАПША

**РОЗВИТОК ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ**

Монографія

Миколаїв
2014

УДК 338.43.012.3
ББК 65.9.(4Укр)32-48
З-338

Автор: Г. М. Запша

Друкується за рішенням вченої ради Миколаївського державного аграрного університету від 25 березня 2014 р., протокол № 7

Рецензенти:

- Захарченко В.І.** – д. е. н., професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова;
- Немченко В.В.** – д. е. н., професор, Одеська національна академія харчових технологій;
- Шебаніна О.В.** – д. е. н., професор, Миколаївський державний аграрний університет.

Запша Г.М.

З-338   **Розвиток відносин власності в аграрному секторі України: монографія / Г.М. Запша. – Миколаїв : Дизайн та поліграфія, 2014. – 337 с.**
ISBN 978-617-7240-06-7

В монографії розкрито теоретико-методологічні основи розвитку відносин власності та їх особливості в системі сучасних аграрних перетворень України. Особливу увагу приділено суспільно-політичній та соціально-економічній результативності реформування відносин власності в сільському господарстві. Висвітлено загальнонаукові підходи та прикладні основи регуляторної політики з процесу управління нерухомістю як базової складової розвитку відносин власності. Обґрунтовано основні напрями підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності.

Для науковців, викладачів та спеціалістів агросфери, аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, працівників органів влади та всіх тих, хто цікавиться проблемою розвитку відносин власності в аграрному секторі України.

УДК 338.43.012.3
ББК 65.9(4Укр)32-48

ISBN 978-617-7240-06-7

© Миколаївський ДАУ, 2014
© Запша Г.М., 2014

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ	7
1.1. Власність: загальнолюдська цінність та загальнонаукова кате- горія.....	7
1.2. Власність як економічна категорія.....	27
1.3. Методологічні основи наукових досліджень відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень	41
1.4. Особливості розвитку відносин власності в аграрному секторі в умовах транзитивної економіки.....	56
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ	74
2.1. Продовольча безпека в умовах трансформації відносин власності	74
2.2. Суспільно-політична результативність реформування відносин власності в сільському господарстві.....	86
2.3. Оцінка соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі.....	107
2.4. Регіональні аспекти розвитку відносин власності.....	118
РОЗДІЛ 3. ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ПРИКЛАДНІ ОСНОВИ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ З ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ НЕРУХОМІСТЮ ЯК БАЗОВОЇ СКЛАДОВОЇ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ	143
3.1. Науково-економічні основи взаємозв'язку та взаємозалежності процесу управління нерухомістю та розвитку відносин власності.....	144
3.2. Розвиток нерухомості виробничого призначення в аграрному сек- торі в умовах трансформації відносин власності.....	158
3.3. Розвиток сільської житлової нерухомості в умовах трансформації відносин власності аграрного сектора.....	169
РОЗДІЛ 4. НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ	187
4.1. Ефективна державна аграрна політика як передумова підвищен- ня соціально-економічної результативності аграрних перетво- рень.....	187
4.2. Інтенсифікація розвитку зовнішньоекономічної діяльності в аграр- ному секторі.....	209
4.3. Розвиток відносин власності в контексті екологізації виробничо- господарської діяльності в аграрному секторі.....	227
4.4. Багатоукладність як передумова підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному сект- рі.....	247
ВИСНОВКИ	265
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	275
ДОДАТКИ	307

ВСТУП

Підвищена увага до розвитку відносин власності в сільському господарстві з боку науковців та практиків зумовлена низкою чинників: загостренням на селі соціально-економічних, суспільно-демографічних та політико-правових проблем, що постають перед аграрним сектором внаслідок проведених в ньому глибинних перетворень; утвердженням приватної форми власності як нової після її багаторічної відсутності на теренах вітчизняної економіки; зміцненням в господарському комплексі України дієвості ринкових засад, під впливом яких сільське господарство має постійно реагувати на зміну макроекономічної та мікроекономічної кон'юнктури; неприйняттям частиною суспільства повноцінної приватної форми власності в сільському господарстві, зокрема в частині земель сільськогосподарського призначення, що полягає в довготривалому збереженні мораторію на їх купівлю-продаж; накопиченням власного та світового наукового та прикладного досвіду прискореного економічного розвитку аграрного сектора на основі приватної форми власності на землю; очікуванням державного менеджменту на самодостатність механізмів ринкової економіки та приватної власності як таких, що автоматично сприятимуть розв'язанню як економічних, так і соціально-демографічних та суспільно-політичних проблем українського села.

Посилює потребу науково прикладного опрацювання теоретичних та прикладних проблем розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях в Україні нагальність підвищення соціально-економічної результативності аграрних реформ, необхідність забезпечення національної продовольчої безпеки, інтенсивність залучення аграрного сектора до участі в економічній глобалізації та світовій регіоналізації, перспективність збалансування соціальних, економічних та екологічних складових на основі гармонічного поєднання діалектично пов'язаних процесів індивідуалізації та соціалізації власності в інтересах національного селянства та суспільства.

Теоретико-методологічні та методичні напрацювання стосовно проведення аграрної реформи та розвитку відносин власності як вихідної бази для прогресування сільського господарства у профільній науковій та навчально-методичній літературі висвітлювали такі вітчизняні фахівці як Андрійчук В.Г., Баланюк І.Ф., Бойко В.І., Бородіна

О.М., Губені Ю.Е., Гудзинський О.Д., Єрмаков О.Ю., Зіновчук В.В., Купалова Г.І., Лукінов І.І., Малік М.Й., Месель-Веселяк В.Я., Михасюк І.Р., Могильний О.М., Онищенко О.М., Ордуей Н., Саблук П.Т., Шобаніна О.В., Шобанін В.С., Шпикуляк О.Г., Червен І.І., Черевко Г.В., Федоров М.М., Юрчишин В.В., Якуба К.І., Яценко В.М. та інші вчені.

Дослідженням власності та відносинам власності приділяється значна увага вченими економістами ближнього та дальнього зарубіжжя. За умови врахування національних особливостей України та специфіки транзитивної економіки значний науковий інтерес та перспективи прикладного використання в аграрному секторі мають напрацювання, які здійснюють Веблен Т., Демсет Г., Джозеф К., Коммонс Дж., Коуз Р., Остром Е., Ордуей Н., Ушачов І.Г. та інші зарубіжні вчені.

Проте соціально-економічний стан аграрного сектору та наявність серед науковців різних, навіть діаметрально протилежних, підходів щодо його подальшого розвитку засвідчують нагальність проведення наукових досліджень предметно використання відносин власності в якості одного з найбільш дієвих механізмів подолання негараздів в сільському господарстві та орієнтування його ведення на сучасні світові зразки.

Підготовка і видання монографії стали можливими завдяки консультаціям академіка Національної академії аграрних наук України, заслуженого діяча науки і техніки України доктора економічних наук, професора Юрчишина Володимира Васильовича; підтримці ректора Миколаївського національного аграрного університету, члена-кореспондента Національної академії аграрних наук України, академіка Польської академії наук, заслуженого діяча науки і техніки України, доктора технічних наук, професора Шобаніна В'ячеслава Сергійовича; порадам рецензентів – доктора економічних наук Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова професора Захарченка Віталія Івановича, доктора економічних наук Одеської національної академії харчових технологій професора Немченка Валерія Вікторовича, доктора економічних наук Миколаївського національного аграрного університету професора Шобаніної Олени В'ячеславівни, за що автор висловлює їм щире подяку. Окрема подяка – професорсько-викладацькому складу та співробітникам Миколаївського національ-

ного аграрного університету за їх велику допомогу та підтримку при роботі над підготовкою монографії до видання. Щира вдячність колегам кафедри менеджменту і маркетингу Одеського державного аграрного університету за підтримку в науковій роботі.

Автор сподівається, що теоретичні та науково-прикладні результати дослідження можуть бути корисними у процесах виведення відносин власності у сільському господарстві на досконаліший сутнісний, організаційний і результативніший рівень. З вдячністю приймаю зауваження та побажання щодо подальших наукових пошуків з даної проблеми.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ ТА ЇХ ОСОБЛИВОСТІ В СИСТЕМІ СУЧАСНИХ АГРАРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

1.1. Власність: загальнолюдська цінність та загальнонаукова категорія

Пізнання матеріальних і нематеріальних явищ навколишнього світу, що спрямоване на отримання цільної, логічно побудованої системи знань про об'єктивну дійсність, є невід'ємною складовою життєдіяльності людини. Завдяки встановленню глибинних причинно-наслідкових зв'язків, що формують закономірності розвитку різноманітних процесів живої і неживої природи, людина намагається вирішувати складні економічні, соціальні, технічні, технологічні та інші проблеми свого буття, може передбачати перебіг тих, чи інших подій, прогнозувати розвиток природи та суспільства.

Власність як об'єкт наукового пізнання протягом століть приваблює увагу економістів, соціологів, філософів, юристів, богословів, психологів та інших мислителів, теоретичні концепції яких відточувалися в гострих суперечках щодо природи виникнення, сутності, форм прояву, умов реалізації та вектору трансформації відносин власності. «Магнетизм» власності в усі періоди еволюції цивілізації обумовлений її системоутворюючою функцією, бо саме вона формує якісні характеристики соціально-економічних систем, соціальну структуру, особливості політико-владного устрою, забезпечуючи таким чином базові фундаментальні основи суспільного прогресу. Визначальна роль власності відбивалася ще в працях французького філософа і соціолога К.А.Сен-Сімона, який підкреслював: «Власність – це фундамент соціального порядку – такий догмат, проголошений усіма факторами політичних наук. Ми зі свого боку вважаємо власність матеріальною основою соціального порядку» [260, с.132].

В процесі еволюції наукової думки про власність розроблені теоретичні, методологічні та прикладні положення, що ґрунтовно висвітлюють сутнісно-генетичні елементи, які ідентифікують власність як явище та наукову субстанцію, розкривають принципи та закономірності розвитку відносин власності, окреслюють перспективи їх пода-

льших перетворень в умовах динамічних змін суспільних відносин. Проте аналіз останніх досліджень і публікацій, серед яких наукові праці Базилевича В.Д. [12], Галабурди М.К. [41], Лазні І.В. [246], Петракова М.Я. [193], Степанової Н.Р. [280], Юрія С.І. [324] та інших вітчизняних та зарубіжних вчених, свідчить про суперечливість певної частини теоретичних положень, що стримує прикладне використання наукових напрацювань. До того ж, радикальні структурні зміни типів власності в практиці ринкових трансформацій в Україні супроводжуються суттєвими соціально-економічними проблемами, що великою мірою детерміновані неузгодженістю змісту та форм реалізації відносин власності, відсутністю системи державних регуляторних механізмів поєднання економічних інтересів суб'єктів суспільних відносин в питаннях власності. Все це актуалізує необхідність подальших поглиблених наукових пошуків щодо генезису власності як загальнонаукової категорії та загальнолюдської цінності.

Наукова думка про власність формувалася на підставі узагальнення суспільної практики в процесі історичного розвитку епох від античності до сучасності в численних працях видатних мислителів, серед яких першопрохідцями, по праву, можна вважати Демокрита, Платона, Аристотеля. В рамках етичної та соціальної філософії Демокрита, що ґрунтувалася на демократичному за своїм змістом праві людей бути рівними, володіння благами сприймалося як необхідний засіб у їх природному прагненні до існування. Розглядаючи устрій ідеальної держави, Платон вбачав в приватній власності причину суспільних протиріч, визначав відношення різних верств суспільства до власності та влади, позбавляючи філософів та воїнів мати приватну власність і відповідно, делегуючи їм повноваження щодо управління та захисту держави. Купцям, землеробам, ремісникам, або деміургам відводилась роль підлеглих, але наділених власністю. Таким чином конфлікт суспільних інтересів Платон намагався певною мірою вирішити через розмежування прав різних прошарків суспільства середньовікової доби щодо приватної власності.

Подібно до вчення Платона, соціально-філософська концепція Аристотеля також включає проект ідеального суспільства, яке поділяється на два соціальні осередки, серед яких «одним за природою належить панувати, іншим – коритися». В контексті владно-політичної структури держави та взаємовідносин між рабами та їх повелителями,

які від природи наділені владою, Аристотель використовує поняття «майно», «володіння», «господар», «користування» та визнає: «Власність, як загальне правило, має бути приватною; коли кожен має свій особливий інтерес, люди... краще будуть рухатися вперед, оскільки кожен буде піклуватись про свою власну справу» [11].

Глибинні процеси формування капіталістичного способу виробництва в епоху початкового накопичення капіталу з її соціально-політичними, релігійними та економічним протиріччями слугували поштовхом до створення нових філософських концепцій щодо природи людської сутності, виникнення держави та ролі приватної власності. В рамках теорії суспільного договору, яка обґрунтовувала необхідність державної влади та пояснювала взаємовідносини людини і держави, англійський філософ Томас Гоббс намагався довести, що в природному стані (без утворення державної влади), характерною рисою якого є відсутність власності, бо те, що одні вважають по праву своїм, інші вважають належним собі, людина в своєму безмежному прагненні задовольняти потреби керується природнім егоїзмом, здатна на насилля, що є абсолютно нормальним, за Т.Гоббсом, проявом людської сутності. Тому, на думку філософа, вихід – в утворенні державної влади, бо саме вона має охороняти право на власність, «без захисту якої всяка інша людина мала б рівне право на те саме майно» [47,с.254].

Підтримуючи ідеї Т.Гоббса щодо гарантування державою природних прав людини на власність, життя і свободу, його співвітчизник філософ Джон Локк розвиває їх в напрямі гармонізації відносин особистості та держави, закладаючи тим самим підвалини концепції демократичного устрою суспільства. Виникнення власності Д.Локк пов'язує з прикладанням людської праці як невідчужуваної характеристики особистості, на яку крім людини ніхто не має права, до певних предметів, що дає право на привласнення матеріальних благ. Таким чином, вихідним моментом в процесі виникнення приватної власності, за Д.Локком, є людська праця [146, с.277-278].

Наукова спадщина видатного представника німецької класичної філософії І.Канта з питань власності полягає у дослідженні вольових та правових аспектів володіння, на підставі якого обґрунтовані юридичні підйоми приватної власності в правовій державі як об'єднаної суспільної волі щодо права на володіння. І. Кант конкретизує об'єкти

власності, що належать окремим особам чи суспільним утворенням, до яких крім матеріальних благ відносить «усяке вміння, ремесло, красне мистецтво чи науку», що використовуються людьми для свого існування [110,с.299].

В філософських поглядах Г.Гегеля простежується думка відносно «розумності та необхідності буржуазної системи і приватної власності», забезпечення свободи особистості і свободи власності. Г.Гегель характеризує наявність у людини власності як людську повноцінність, на противагу її відсутності у людини. Ним же передбачається необхідність правового захисту власності і саме в правовій площині повинні узгоджуватися інтереси і розв'язуватися конфлікти відносно власності як одного з споконвічних джерел соціальних протиріч [43; с. 72, 75, 238]. Вивчаючи природу власності як абсолютного права вільної людини через поєднання своєї волі з речами на привласнення матеріальних благ, разом з тим, Г.Гегель досліджує соціальні сторони власності та особистості, розглядаючи таким чином власність в контексті суспільних відносин між людьми.

Ідеї свободи, справедливості, природності та святенності приватної власності, які не лише підкріплювалися теоретичними викладками мислителів, а й були суттєво захищені через законодавчі механізми та релігійні засоби впливу на суспільну свідомість були порушені французьким філософом П.Прудон, який через критичне дослідження приватної власності доводив, що використовуючи в процесі виробництва природні ресурси, а також найману працю, яка винагороджується заробітною платою, що має короткотривалий зиск, власник привласнює матеріальні блага, здійснюючи тим самим крадіжку у суспільства [244,с. 64-88.] Обґрунтовуючи можливість досягнення суспільної справедливості лише на основі знищення крупної капіталістичної приватної власності, П.Прудон, разом з тим, не заперечує інституту власності як такого, вказуючи на її корисність і необхідність в «розумних» масштабах. Не зважаючи на певні протиріччя, що характеризують критику власності П.Прудон, його філософські погляди відіграли важливу роль в становленні теорії власності, яка розглядалася філософом не як винятково речовий (матеріальний) об'єкт, а через призму відносин між людьми щодо володіння матеріальними благами.

Критичні ідеї П.Прудона щодо капіталістичної приватної власності були підтримані і знайшли свій подальший розвиток в ранніх працях К. Маркса, який на основі глибокого та послідовного аналізу буржуазної політекономії та класичної філософії, а також узагальнення процесів становлення капіталістичного способу виробництва, приходять до висновку про взаємозв'язок приватної власності та відчуження праці. «...приватна власність, – вказує К.Маркс, – виявляється, з одної сторони, продуктом відчуженої праці, а з іншої сторони, засобом її відчуження, реалізацією цього відчуження» [162, с.100-101]. Згідно економіко-філософської теорії К.Маркса власність є результатом відчуження праці, яке в свою чергу є наслідком суспільного поділу праці. Досліджуючи проблеми поділу праці в процесі еволюції суспільства від первіснообщинного ладу до комуністичної соціально-економічної формації, К.Маркс та Ф.Енгельс обґрунтували положення, що різні етапи поділу праці в історичному прогресі визначали відповідні форми власності, тобто відносини між членами суспільства з приводу їх відношення до засобів та результатів праці. Таким чином, класики марксизму різним історичним етапам суспільного розвитку ставлять у відповідність форми власності, які породжувалися поділом та кооперацією праці, а відтак, змінами, що стосувалися цих форм власності внаслідок нових відношень між людьми [161, с. 20].

Розвиток соціальної думки про власність відбувається і під впливом релігії, що формує певну світоглядну систему духовно-моральних цінностей, включаючи ставлення людей до багатства та бідності, спільного чи індивідуального володіння майном, розпорядження своїми благами, поділу спадщини і т.і. Релігійна свідомість, основним змістом якої є віра в Бога та абсолютизація творіння вищих сил, формує головні етичні принципи та моральні цінності, що мають певну специфіку в контексті конфесійної релігійної догматики і представлені у вигляді декаталога в християнстві, мусульманського права (шаріату) в ісламі та восьмирічного шляху удосконалення в буддизмі.

Християнське розуміння багатства як об'єкту власності найбільш цілісно представлено в Священному Письмі, де в біблійських оповідях Старого та Нового Завітів розкриваються істинна роль матеріальних та духовних благ. Зокрема, в Книзі Екклесіаста, або Проповідника (Старий Завіт) простежується думка про багатство як Господній дар обраним людям за служіння Богу і ближньому: «І якщо якійсь

людині Бог дав багатство і майно, і дав їй владу користуватися ними і брати свою частку і насолоджуватися від праці своєї, то це – дар Божий» [21, с.670]. При цьому наголошується на важливості для людини користуватися майном: «Бог дає людині багатство і майно і славу, і нема для душі його нестатків ні в чому, що б не побажала б вона; але не дасть їй Бог користуватися цим, а користується цим чужа людина: це – метушня і тяжка недуга!» [21, с.670]. Таким чином, християнська доктрина визнає багатство, майно, достаток як загальнолюдську цінність, певне благо, що визначає умови життєдіяльності людини, захищає людську гідність, позбавляє ролі пригнічених і принижених через відсутність засобів існування.

В Біблії нема негативної оцінки багатство як такого. Разом з тим, Священне Письмо застерігає від надмірної уваги до матеріальних благ, засуджує жадібність, крадіжку, ненаситне прагнення збагачуватися: «Хто любить срібло, той не насититься сріблом; і хто любить багатство – тому немає користі від нього» [21, с.669]. Біблейське розуміння місії багатих полягає в їх служінні ближньому, в добрих справах. «Багатих ... перестерігай, – наставляє апостол Павло, – щоб вони не високо думали про себе і сподівалися не на багатство невірне, ... щоб вони благодіяли, багатіли добрими справами, були щедрі і товариські» [21, с.256].

Біблія закликає буди поміркованим у володінні, не переступати ту межу, коли прагнення до багатства відвертає людину від Господа і ближнього. Згідно християнської концепції справжню насолоду людина отримує не в матеріальних благах, а у справах своїх: «...немає нічого кращого, як насолоджуватися людині справами своїми ...» [21, с.668]. Священне Письмо вчить, що крім матеріальних є такі нематеріальні блага як любов до Бога і ближнього, здоров'я, мудрість, завдяки яким людина духовно збагачується і цінність яких ставиться на вище місце: «Ліпша мудрість, ніж спадщина: вона корисна тим, що бачить сонце. Під захистом мудрості, як під захистом грошей; а перевага знання в тому, що мудрість дає життя тому, хто її має» [21, с. 11-12].

Базові положення християнського вчення про власність викладені в інтерпретації Російської Православної Церкви (РПЦ) в «Основах соціальної концепції РПЦ» – документі, що відображає головні принципи церковно-державних та церковно-суспільних відносин та

формулює офіційну позицію Московського Патріархату про сім'ю і державу, політику і право, працю і власність, війну і мир, злочинність і покарання, особисту та суспільну мораль, науку та освіту, біоетику, екологію, глобалізацію та інші найважливіші проблеми сучасного суспільства. З точки зору РПЦ під власністю прийнято розуміти «суспільно визнану форму відношення людей до плодів праці і природних ресурсів. У число основних повноважень власника зазвичай включають право володіння і користування, право управління і отримання доходу, право на відчуження, споживання, зміну або знищення об'єктів власності» [183]. РПЦ вказує на відносність права власності для людини, оскільки істинним власником всіх земних благ є Бог, який наділяє ними людей.

Згідно соціальної концепції РПЦ врегулювання майнових відносин в суспільстві має ґрунтуватися на заповіді про любов один до одного – базового постулату, що визначає основи православно-християнської поведінки в суспільстві. Тому РПЦ закликає віруючих використовувати власність як в особистих інтересах, так і на благо суспільства. Церква не надає перевагу тим, чи іншим формам власності, вказуючи на історичне утвердження державної, суспільної, корпоративної, приватної та змішаної її форм, оскільки при будь-якій з них можливі як позитивні, з позицій християнської моралі та державного права, так і негативні явища в процесі привласнення, користування та розпорядження матеріальних благ. РПЦ визнає і захищає приватну власність, засуджуючи її незаконне відчуження.

Таким чином, згідно офіційної позиції РПЦ, власність на матеріальні блага є необхідною складовою людського буття і знаходиться в колі найважливіших проблем сучасності. Проте, не повинна сприйматися людьми в якості вищої цілі та цінності життя.

Мусульманське право, як сукупність духовних та культових правил і процедур, спрямоване на підтримку та захист певних цінностей шариату (шляху праведного життя), до складу яких входять віра в єдиного бога Аллаха, що задекларовано постулатом – «Нема Бога, крім Аллаха, і Мухаммад – пророк його на Землі», а також життя, розум, продовження роду та власність. Ісламська ідеологія розглядає власність передусім як прояв інстинкту самозбереження, дозволяючи правовірним отримувати у власність все те, що є життєво необхідним для благополучного існування. За наявності певних заборон (спиртні

напої, свинина та ін.) мусульмани можуть продавати, купувати, орендувати, успадковувати, дарувати різноманітні матеріальні блага.

Серед п'яти основних обов'язкових для мусульман поведінкових законів – закят, тобто подання і пожертвування на користь всієї общини та бідних її членів. В Корані регламентуються питання розподілу спадщини між дітьми: «Аллах приписує відносно ваших дітей: «Синові належить частка, що дорівнює частці двох дочок» [284]. В загальному розумінні власність в мусульманстві це дозвіл Всевишнього на користування тими чи іншими об'єктами. Право на володіння матеріальними благами не пов'язується з споживчою корисністю речей, а витікає з волі Всевишнього отримувати їх людьми і розпоряджатися ними у відповідності до вимог шаріату. Іслам делегує державі повноваження щодо захисту приватної власності та передбачає застережні заходи щодо посягань на неї [284].

Буддизм як релігійно-філософське світосприйняття та духовна культура значної частини населення країн Центральної та Східної Азії, формувався в процесі багатовікової полеміки між різними теоретичними течіями (тхеравада, сарваствивада, махасангхікі), результатом якої є сукупність класичних вчень про нірвану, карму, дхарму, чотири істини, «восьмирічний шлях» спасіння. Саме останній веде до найвищої цілі всіх віруючих - нірвани, тобто свободи від страждань, постійних перероджень, досягнення стану спокою, згасання, зникнення [286, с. 70].

Буддизм, як і будь-яка інша сакральна ідеологія, першооснову буття пов'язує з духовним початком. Проте, не з Богом, а з свідомістю людини, її внутрішнім психологічним станом. Тому власність на матеріальні блага як і весь матеріальний світ згідно постулатів буддизму розглядаються в площині індивідуальної свідомості, як складова психічного життя особистості, тобто є певними комбінаціями дхарм, які постійно змінюються.

Багатство сприймається як позитивна карма – нагорода за смиренність, гуманність, мужність, благочестя, щедрість, любов до ближнього та інші чесноти, що мали місце в попередніх життях власника. Буддизм не заперечує багатство. Навпаки, розглядає його як ознаку величчя, могутності, знатності та мудрості володаря за умови відсутності жадібності, надмірної прив'язаності до власності, прагнення розбагатіти за будь яку ціну, ненаситного бажання накопичувати. Буд-

дизм виховує індиферентне ставлення до матеріальних благ, заохочуючи їх відчуження через меценатство, подаяння бідним, пожертвування монастирям, матеріальну допомогу рідним, паломництво до святих місць, проведення благодійних та суспільно-значущих заходів в інтересах різних верств населення.

Такий підхід продиктований дотриманням в буддизмі принципу симетрії і порядку, того ідеального стану «золотої середини», що дозволяє уникати перекосів і крайнощів в суспільних відносинах: «Помірний добробут, відсутність прихильності до власності, пристрастного жадання багатства і азарту конкурентної боротьби, а також і уникнення убогості, що заставляє зосереджувати всі сили і помисли на прожитку, – все це входить в буддійське поняття «серединного шляху» [285].

Таким чином, буддизм як релігійне вчення виходить з того, що матеріальні блага як об'єкт власності не мають своєї суті, бо існують лише у свідомості людини, є продуктом психічного сприйняття, яке постійно трансформується з одного стану в інший. Власність та багатство, як символ щедрості та безкорисливості, реалізуються саме через демонстрацію цих якостей і справжнє задоволення від володіння матеріальними благами полягає в можливості допомагати іншим. Разом з тим, багатство є ознакою певного соціального статусу, впливовості власника, що накладає на нього відповідні обов'язки.

Вивчення світоглядних підходів щодо ролі багатства та матеріальних благ як об'єктів власності в життєдіяльності людини в трактуванні трьох найпотужніших світових релігій, що охоплюють майже 60 відсотків населення світу (християнство – 33 %, іслам – 18 %, буддизм – 8 %) дозволяє зробити наступні узагальнення:

по-перше, при наявності значних духовно-ідеологічних розбіжностей даних релігійних доктрин як таких, спільним є сприйняття власності в якості необхідного блага, що визначає матеріальні умови існування людини, формує її гідність, автономність та можливості самоутвердження;

по-друге, будь-яке з розглянутих релігійних вчень не абсолютизує матеріальні цінності, застерігає від надмірного прагнення збагачення, засуджує скупість, виховує стриманість у споживанні матеріальних благ, заохочує щедрість та використання власності для допомоги нужденним. Власність, таким чином, повинна приносити користь

не лише окремим особистостям, а бути благом для всього суспільства, тобто має виконувати важливу соціальну функцію;

по-третє, формуючи в цілому нейтральне відношення людини до власності, світові релігії разом з тим розглядають наявність матеріального достатку як спосіб винагороди за праведний спосіб життя, як символ мудрості володаря, що свідчить про те, що власність посідає чільне місце в системі суспільно-релігійних цінностей.

Аналіз та синтез біологічної та соціальної складової людини є тим методологічним прийомом сучасних наукових досліджень проблематики власності, який дозволяє усвідомити глибинні процеси її виникнення та представити весь багатогранний спектр характеристик власності. Біологічна складова людини відбиває її органічний взаємозв'язок із загальними природними процесами і включає сукупність природжених поведінкових реакцій (інстинктів), які забезпечують пристосування до навколишнього середовища та збереження людини як виду. Соціальна сутність людини проявляється її участю в системі суспільних відносин, сприйняттям себе як члена конкретної спільноти з усвідомленою соціальною поведінкою, що значною мірою продиктована сукупністю морально-етичних цінностей та правових норм, характерних для конкретного суспільства.

Прагнення до власності генетично визначено природою людини як біологічного виду, який для забезпечення свого існування, як будь-які інші представники живої природи (тваринного світу), повинен мати відповідні блага. На цю обставину вказують представники як природничих, так і соціально-економічних наукових напрямів. Запротоковані наукові експерименти та спостереження, які здійснювалися в першій половині ХХ століття доктором біологічних наук Ладигіною-Котс Н.Н. засвідчують різноманітні прояви інстинкту власності в поведінці потомства шимпанзе та людської дитини. «Власницький інстинкт, – підводить підсумок професор Ладигіна - Котс Н.Н., – був розвинений у обох дітей дуже сильно, і він виражався у них не лише в небажанні поділитися своєю ласою їжею, але і в ревливій охороні своїх речей, в пристрасному збирання для свого вжитку різного роду предметів, навіть в посяганні на чужу власність і в її привласненні собі» [142, с.338]. Подібні ідеї щодо притаманності тваринам і людині інстинкту та відчуття власності знайшла підтримку та розвиток в численних наукових працях, в яких наводяться приклади видів власності

у тварин (територія, запаси їжі, лігва, потомство і т.і.), наголошується саме на інстинктивній природі їх власницької поведінки, обґрунтовується походження власності у людини як визначене особливостями її фізіології природжене прагнення володіти матеріальними ресурсами в умовах їх обмеженості [див.301, с.183; 265,с.31; 182, с.100-106].

Думку про власність як природжений людський інстинкт висловлював відомий в історії аграрних перетворень реформатор П.А.Столипін, який в листі, адресованому своєму опонентові – письменнику Л.М.Толстому відзначав: «Природа вклала в людину деякі природжені інстинкти, як те: відчуття голоду, статеве відчуття і тому подібне і одне з найсильніших відчуттів цього порядку – відчуття власності. Не можна любити чуже нарівні зі своїм» [281]. Аграрні соціально-економічні протиріччя, що назріли в царській Росії і значною мірою обумовили революційну ситуацію 1905 – 1907 рр., П.А.Столипін намагався вирішити через зміну традиційно общинного укладу на селі шляхом капіталізації сільського господарства. Стрижневим моментом Столипінської аграрної реформи було утвердження права особистої власності селян на землю як природного права, що відповідає природженому відчуттю власності у селян і яким неможна ігнорувати: «Штучне оскоплення нашого селянина, знищення в нім природженого відчуття власності, – відмічав П.А.Столипін, – веде до багато чого поганого, і головне – до бідності. А бідність, по мені, гірше з рабств...»[281]. Незважаючи на незавершеність столипінської аграрної реформи та породжену нею низку суспільно-політичних проблем в частині посилення майнової диференціації селян та зубожіння значних верств сільського населення, слід в цілому відзначити позитивні результати столипінських аграрних перетворень як в Російській імперії, так і в Україні зокрема. Згідно досліджень Дубровського С.М. в губерніях України за винятком Волині і Поділля з 1906 року до 1 травня 1915 року виділилися з общинного землеволодіння 468 тисяч дворів, яким передано в особисту власність 2794 тисячі десятин землі, що складало 30,2% від загальної кількості общинної надільної землі. В розрізі регіонів власниками землі стали на Правобережжі – 48%, на Півдні – 45%, на Лівобережжі – 2,5 % селянських дворів [64]. Попри те, що 9 % [63,с.119] нових землевласників через малоземелля, бідність, або з інших причин були вимушені продавати свої наділи, аграрна реформа сприяла формуванню в селян якостей власника-

господарника, відповідала їх прагненню до результативної праці на власній землі, заохочувала до ініціативності та розкриття особистісного підприємницького хисту. Застосування агрономії, технічних засобів та інших прогресивних методів організації ведення сільського господарства обумовило можливості розширення посівних площ та підвищення врожайності сільськогосподарських культур. Як результат Російська імперія почала займати лідируючі позиції у світовому зерновиробництві. Частка Російської імперії у світовому виробництві зерна за даними 1913 року складала з пшениці – 25,4 %, житу – 52,8%, ячменю – 37,6 %, вівсу – 26,3% [258,с.114]. В цілому обсяги виробництва зерна в Російській імперії у 1909 – 1913 рр. переважали виробництво таких країн як США, Аргентина і Канада разом узятих [195].

Як показала подальша історія аграрних перетворень в Україні після жовтня 1917 року нехтування природженим відчуттям власності шляхом націоналізації землі та проведення тотальної колективізації на селі не сприяло формуванню відчуття господаря землі у селян, їх ставленню до суспільного як до свого. Тому, на наше переконання, однією з базових передумов забезпечення поступального сільського розвитку є законодавчо закріплене визнання для будь-якої правоздатної та дієздатної особи природного права бути власником землі, засобів виробництва та результатів своєї праці.

Біосоціальний підхід дослідження економічної поведінки людини застосував основоположник інституціоналізму американський соціолог і економіст Веблен Т., в теоретичній системі якого важливе місце належить природнім людським інстинктам та звичкам. Наголошуючи на відмінностях людських інстинктів від інстинктів тварин, Веблен Т. в якості притаманних людині мотивів соціально-економічної поведінки виділяє інстинкти майстерності, або прагнення до творчої діяльності, батьківський інстинкт, або інстинкт самозбереження, схильність до змагання та наслідування, а також звичайну людську цікавість. Хоча відчуття власності Т. Веблен прямо не виокремлює серед людських інстинктів, проте опосередковано пов'язує її походження з психо-соціальною стороною людської сутності. Бо в його теорії власність виступає в якості похідної суперництва між людьми і представлена як свідчення досягнення результату в такій боротьбі. Тобто суперництво в якості мотивування власності зберігається

впродовж всієї цивілізаційної історії та слугує рушійною силою всіх її соціальних складових [29, с. 76].

Незважаючи на певний суб'єктивізм досліджень власності та інших економічних категорій, природу яких Т. Веблен пояснював переважно з позицій психологічних особливостей людей як біосоціальних істот, разом з тим, слід підкреслити системність поглядів Т. Веблена на сукупність визначаючих суспільний розвиток факторів. Висновки вченого про взаємозв'язок психологічних, біологічних, економічних, технічних, технологічних та інших чинників суспільного прогресу та пріоритетність впливу на цей процес техніко-технологічних факторів отримали підтримку та подальший розвиток у наукових працях послідовників Т. Веблена.

Соціально-економічна поведінка людини з позицій впливу біологічних законів та імпульсів, вивчалася відомим дослідником соціальних катаклізмів, російсько-американським соціологом, свідком жовтневої революції 1917 року П.А. Сорокіним, який причину соціальних потрясінь (революцій, війн) вбачав в придушенні «базових інстинктів» більшості населення та неможливістю їх навіть мінімального задоволення. Поряд з незадоволенням інстинкту травлення, або голоду, П.А. Сорокін як найважливішу передумову революції розглядає погнання «імпульсу власності», який проявляється в злиденному існуванні певних соціальних прошарків та в значній диференціації суспільства за майновою ознакою. При цьому, революційність пролетаріату соціолог пояснює тим, «що, його власницький інстинкт подавляється більше, чим будь-якого іншого класу. Він майже нічим не володіє, якщо взагалі володіє чим-небудь; будинки, в яких мешкають робітники, належать не їм; засоби праці не є його власністю; його сьогоднішнє, не кажучи про майбутнє, соціально не гарантовано; коротко кажучи, він бідний як церковний пацюк. Проте зі всіх сторін він оточений непомірними багатствами. На фоні цього контрасту його власницький інстинкт піддається значним подразненням...» [270, с. 275–276].

Слід відзначити, що вивчаючи причини суспільних конфліктів та катаклізмів, Сорокін П.А. не абсолютизує значення природжених чинників як факторів соціально-культурної поведінки людей. Дослідження вченого ґрунтується на інтегральному підході, який поєднує біологічну, соціальну, культурну еволюції людини і слугує в якості на-

дійної наукової бази вирішення складних проблем суспільного прогресу.

Інтеграція біологічного та соціального в процесі історичного розвитку людини використовується в якості методологічного інструменту і в дослідженнях психологічних аспектів особистості. Згідно розповсюджених у психології визначень, під особистістю, як правило, розуміють сформовану у спільній діяльності системну якість індивіда як суб'єкта соціальних відносин та свідомої діяльності [136, с. 187]. Один із засновників вітчизняної психологічної науки, автор фундаментальної монографії «Діяльність. Свідомість. Особистість», академік Леонтьєв А.М. в рамках розробленої ним психологічної теорії особистості представляє останню в якості «деякої неповторної єдності, цілісності, найвищої інтегруючої інстанції, що керує психічними процесами індивіда і надає його поведінці послідовності та стійкості» [144, с. 160].

Системність особистості передбачає її структуризацію за сукупністю компонент, взаємозв'язок яких формує єдність особистості як цілісного утворення. Відзначаючи різноманітність та оригінальність структурних моделей особистості, які представлені в теоретичних концепціях відомих фахівців у сфері психіатрії та психології (Берн Е., Петровський А., Платонов А., Рубінштейн С., Фрейд З., Юнг К., та ін.), слід вказати на те, що кожна з них ґрунтується на природних (біопсихологічних) та соціальних детермінантах, що визначають соціальну поведінку людини.

Вивчення структури особистості в контексті соціально-економічної поведінки людини як суб'єкта суспільних відносин власності, є однією з недостатньо розроблених в психологічній та економічній науках проблем. Лише в останнє десятиліття колективом авторів (Карнишев А.Д., Бурменко Т.Д., Іванова Є.А.) опублікована одна із перших в країнах СНД науково-навчальна розробка, в якій всебічно розглянуті психолого-економічні аспекти відношення людей до власності, а також здійснена спроба теоретико-методологічного обґрунтування та розвитку ідеї щодо ««пов'язування» відношення до власності з певними параметрами, компонентами структури особистості» [113, с. 18]. Автори посібника висувають гіпотезу про «вплив власності на психологічні характеристики особистості і, в свою чергу, вплив індивідуальних і групових особливостей на специфіку економічної пове-

дінки суб'єктів в ситуації володіння, користування і розпорядження власністю» [113, с. 2]. Доказова аргументація на користь свого припущення будується вченими не лише через вивчення зовнішніх проявів психології особистості, що спостерігається на прикладі різноманітних поведінкових реакцій людей на власність, а й за рахунок проникнення в глибини людської психіки завдяки дослідженню взаємозв'язку власності з фундаментальними психологічними підсистемами в структурі особистості. При цьому, в якості методологічної першооснови своїх теоретичних узагальнень і викладок Карнишев А.Д., Бурменко Т.Д., Іванова Є.А. використовують наукові надбання всесвітньовідомих вчених – Рубінштейна С. та Фрейда З., психологічні конструкції яких дозволили виділити наступні взаємопов'язані з власністю складові особистості:

по-перше, психофізіологічні властивості, які відображають генетично визначені витоки відношення людини до власності (природжені і надбані інстинкти, спадковість);

по-друге, спрямованість особистості, яка, на думку авторів, проявляється в світоглядних позиціях по відношенню до власності і власників, в особливостях економічної свідомості власників, в мотивах придбання, володіння і використання власності;

по-третє, здібності, знання та вміння, які обумовлюють здатність особистості, з одного боку, створювати матеріальні і нематеріальні об'єкти власності, а з іншого – керувати власністю, тобто здійснювати процеси володіння, користування та розпорядження, виходячи зі свого підприємницького хисту;

по-четверте, самооцінка і самоповага особистості, бо наслідком володіння, чи не володіння власністю може бути певний соціальний статус та суспільна роль людини. Наявність чи відсутність власності може формувати у людини відчуття гідності, особистісної значущості, впливовості, впевненості, або, навпаки – приниженості, невпевненості, пригніченості та незахищеності. З іншого боку, саме самооцінка і достоїнство визначають в який спосіб той, чи інший індивід стає володарем власності, як він нею розпоряджається і як оцінює наявні в суспільстві норми моралі і права, що певним чином обмежують володіння власністю;

по-п'яте, комунікаційні якості, які підвищують ефективність використання власності у випадках: проведення переговорів з іншими

суб'єктами на предмет об'єднання власності; налагодження позитивних стосунків з підлеглими, або залежними групами в процесі розпорядження власністю; взаємодії з різноманітними посадовими особами, у відносинах з якими комунікаційні якості розглядаються як фактор успіху [113, с. 21-22].

Варто виділити оригінальність, новизну та перспективність пізнання економіко-психологічних аспектів сутнісного змісту власності із запропонованих Карнишевим А.Д., Бурменко Т.Д. та Івановою Є.А. позицій. Погоджуючись з важливістю дослідження комунікативних якостей особистості в контексті взаємозв'язку з власністю, разом з тим, необхідно, на наш погляд, розглядати сукупність характеристик і здібностей людини у сфері спілкування саме як такі індивідуально-психологічні властивості людини, які знаходяться серед підструктур іншого порядку, тобто є детермінованими, похідними від функціонування базових підструктур особистості. До складу останніх, російський вчений, доктор медичних та психологічних наук Платонов К.К. відносить – біологічну, форм відображення, досвіду та спрямованості.

Платонов К.К. розробив динамічну функціональну та ієрархічну структуру особистості, нижчим рівнем якої є біологічна природа, що проявляється в природжених характеристиках нервової системи, типах темпераменту, вікових та статевих особливостях людської психіки. Наступна за рангом підструктура пов'язана з психологічним сприйняттям дійсності, з формами її відображення за допомогою емоцій, пам'яті, мислення, відчуття і т.і. Як надбудова над двома попередніми формується підструктура, що віддзеркалює індивідуальний досвід і яка охоплює вміння, знання, здібності, навички, набуті людиною в процесі соціальної еволюції. І, на кінець, найвищим рівнем в структурі особистості, за Платоновим К.К., є її спрямованість, проявами якої є переконання, світогляд, інтереси, мотиви, ідеали та самооцінка [194, с.137]. Будучи психологом, Платонов К.К. вивчав психологію людини, тому розроблена ним структура особистості не охоплює соціально-економічних аспектів поведінки людини по відношенню до власності. Але, якщо розвинути запропоновану Платоновим К.К. концептуальну теорію структури особистості саме в контексті взаємозв'язку її головних підсистем з власністю, то можна побудувати, на наш погляд, цілком логічну психолого-соціолого-економічну модель поведінки людини по відношенню до власності (рис.1.1).

Структура особистості згідно теорії Платонова К.К.	Співвідношення соціального і біологічного	Властивості особистості	Поведінка людини стосовно власності
Підструктура спрямованості	Біологічного майже нема	Переконання, світогляд, ідеали, інтереси, мотиви, прагнення, самоповага, самооцінка	Світоглядні переконання по відношенню до власності і власників; мотиви придбання чи відчуження власності; самоповага від набуття певного соціального статусу завдяки власності; економічна свідомість та економічна поведінка власника
Підструктура досвіду	Значно більше соціального	Знання, звички, вміння, навички	Здатність створювати матеріальні і нематеріальні об'єкти власності; здійснення процесів володіння, користування та розпорядження власністю
Підструктура форм відображення	Частіше більше соціального	Відчуття, сприйняття, мислення, емоції, пам'ять, увага	Відчуття господаря, володаря; відчуття задоволення від привласнення матеріальних благ; відчуття пригніченості через матеріальні нестатки; історична пам'ять про набуття та втрату власності
Підструктура біопсихічних властивостей	Сфера біопсихічних інстинктів, рефлексів. Соціального майже нема	Тип центральної нервової системи, темперамент, статеві та вікові особливості	Генетично сформовані прояви відношення до власності як до засобу задоволення фізіологічних потреб та самозбереження

Рис.1.1. Структура особистості і власність*

*Сформовано автором з використанням джерел [194; 113]

Таким чином, людська поведінка стосовно власності детермінована глибинними соціальними та біопсихологічними процесами. Навіть неповний перелік можливих проявів відношення до власності в рамках соціобіопсихологічного підходу відображає надзвичайну багатогранність та складність взаємозв'язку «людина – власність», демонструє достатньо широкий спектр притаманних особистості власницьких поведінкових характеристик, сукупність яких формується і проявляється в умовах цивілізаційної еволюції. Відтак, поведінка людини як власника (або не власника) має соціально і біологічно обумовлений характер, є складовою її соціальної поведінки і може розглядатись як сукупність усвідомлених реакцій і дій по відношенню до об'єктів та суб'єктів власності як реальної дійсності.

Суспільне визнання власності як природного невід'ємного чинника життєдіяльності людини відбувалося в історії через юридичне закріплення права власності в законодавчих документах. Так, прийнята у Франції ще в 1789 році Декларація прав людини і громадянина визначала, що метою всякого політичного суспільства є охорона природних і невід'ємних прав людини, серед яких – свобода, власність, безпека. При цьому зазначалося, що право власності – непорушне і священне, ніхто не може бути позбавлений своєї власності, за винятком випадків, коли суспільна користь законним порядком закріплена, очевидно потребує цього, обов'язковою умовою при цьому буде попередня сплата справедливої винагороди.

Майнові права людини визнаються прийнятою у 1948 році Генеральною Асамблеєю ООН «Загальною декларацією прав людини», в якій вказується, що: «Кожна людина має право володіти майном як одноосібно, так і разом з іншими...ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна» [70].

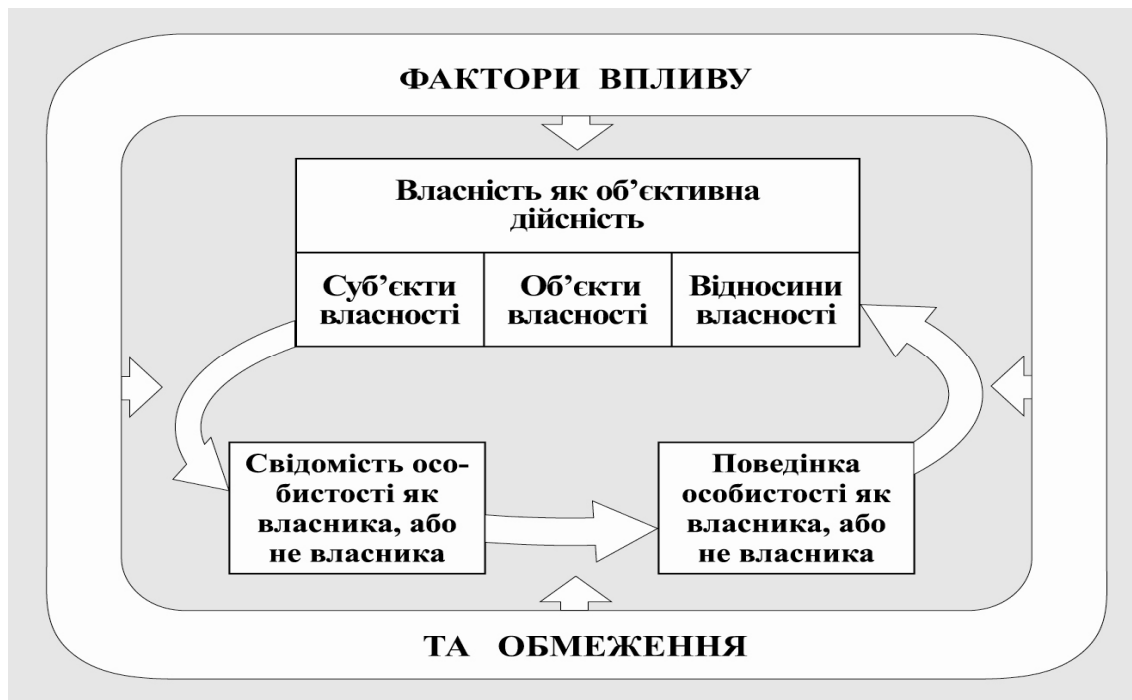
Конституцією України визначено право громадянина на власність, яке згідно ст.41 передбачає право кожного володіти, користуватися та розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Конституція України наголошує на тому, що «ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним». Захист права приватної власності забезпечується Конституцією через заборону примусового відчуження об'єктів права приватної власності. Винятком можуть бути законодавчо визначені мотиви суспільної необхідності за умови повного відшкодування їх вартості [127].

Цивільним законодавством України задекларована неприпустимість позбавлення людини права власності. Статтями 316 - 319 Цивільного Кодексу визначається, що правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Здійснювати відносини щодо володіння, користування та розпорядження власністю, незалежно від її форм, можуть не тільки народ України, громадяни, юридичні особи України та держава Україна, а й інші держави, їхні юридичні особи, спільні підприємства, міжнародні організації, громадяни іноземних держав та особи без громадянства. Законом забезпечується рівні можливості власників у здійсненні своїх прав [308].

Підсумовуючи викладене, слід виділити, щонайменше, два принципових, з позицій подальших досліджень, науково-методологічних положення.

Перше. За всієї неоднозначності філософських, релігійних, психо-біологічних, соціологічних, економічних та інших уявлень про власність, головним є те, що протягом всієї суспільної еволюції вона залишається однією з фундаментальних основ людського буття. Власність відображається в свідомості як загальнолюдська цінність, що має надзвичайно велике значення в становленні і розвитку як окремої особистості, так і суспільства в цілому. З особистісних позицій власність виступає в якості фактору гідного існування людини в об'єктивно визначених природних, історичних та ментальних умовах, сприяє утвердженню її самодостатності та здатності до саморозвитку. З огляду на суспільний розвиток, власність є його продуктом і, одночасно, однією з рушійних сил, бо є суттєвим та необхідним явищем, що визначає спосіб виробництва матеріальних благ та надбання цінностей нематеріального характеру і в силу свого суперечливого змісту генерує імпульс (потреби, інтереси, мотиви) суспільного прогресу. Тому з загальнонаукових, філософських позицій власність це об'єктивна дійсність, що відбивається в свідомості особистості і проявляється у її суспільній поведінці по відношенню до суб'єктів та об'єктів власності (рис. 1.2).

Рис. 1.2. Власність як загальнонаукова категорія*

*Розроблено автором

Друге. Власність є багатоплановою категорією, що віддзеркалює різні сторони єдиного цілого явища об'єктивної дійсності, в якому безперервно еволюціонують економічні, соціальні, правові, морально-психологічні, культурні, ідеологічні процеси між різними суб'єктами власності (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Спектр аспектів відносин власності*

*Розроблено автором

Досліджуючи проблеми екології та підкреслюючи цільність біо-природних процесів, американський фахівець Голдсміт Е. підмітив: «Біосфера не пристосована до розподілу, але саме так вчинили із знаннями» [59, с.11]. Проводячи, з певною долею умовності, аналогію між біоприродними та соціальними системами в контексті єдності і цільності процесів, що формують кожен з них, можна, на нашу думку, стверджувати, що явище власності «не знає», того, що з позицій логіки наукового пізнання його поділили на економічні, соціальні, правові, морально-психологічні, культурні, ідеологічні та інші складові, бо в реальній дійсності вони присутні одночасно, протікають безперервно в тісному взаємозв'язку і взаємообумовленості.

Для вивчення феномену власності в усій повноті його змісту, форм прояву, процесів розвитку важливо, з одного боку, поглиблювати дослідження відносин власності в рамках окремих галузей науки (економіка, право, соціологія, психологія і т.і), а з іншого – проводити міждисциплінарні наукові пошуки, які консолідують процес пізнання, дозволяють використовувати широкий арсенал дослідницьких методів, забезпечують комплексне дослідження всього спектру проявів власності як складної динамічної системи. Особливо важливим є застосування міждисциплінарного підходу для вирішення прикладних завдань реформування відносин власності в періоди кардинальних соціально-економічних перетворень, бо недостатнє наукове обґрунтування цілей, напрямків, форм та методів трансформації відносин власності призводить до загострення соціально-економічних, політико-правових, морально-ідеологічних, культурно-етичних та інших проблем розвитку суспільства.

1.2. Власність як економічна категорія

Трактування власності в її найзагальнішому науково-філософському розумінні як об'єктивної дійсності, що відбивається в свідомості особистості і проявляється у її соціальній поведінці по відношенню до суб'єктів та об'єктів власності відображає дуальну природу власності, що синтезує матеріальний світ та його суб'єктивне сприйняття людьми.

Власність та особистість нерозривно поєднані, бо усвідомлення себе самого як власника свого тіла, своїх думок, своїх переконань,

своєї волі, загалом свого єства вказує на виключну приналежність (належність) індивіду самого себе, на наявність певного вольового відношення стосовно себе як «свого», «мого». Такий підхід подібний розумінню того, що власність є невід'ємною ланкою суспільної та біологічної природи людини, структурної цілісності її особи, обґрунтував Дж. Локк, який писав: «Кожна людина володіє певною власністю, що міститься у її власній особистості, на яку ніхто, крім неї самої не має жодних прав... Людина як господар над собою і як володар власної особистості, її дій та її праці, у такій якісній визначеності містить у собі найважливішу основу власності» [146; с. 277].

Власність не може існувати поза відносин приналежності об'єктів матеріальної чи ідеальної природи людям. Приналежність показує складову частину чогось, що органічно властиве кому-небудь або чому-небудь, а також як стан за значенням терміну «належний». При цьому належний трактується як такий, який є чиею-небудь власністю, перебуває в чиемусь розпорядженні; який має зв'язок з ким-небудь, чим-небудь, стосунок до когось, чогось; який належить, призначений кому-небудь; який потрібний, необхідний [31, с. 568]. В якості об'єктів приналежності можуть бути особисті речі, житло, засоби та знаряддя виробництва інші продукти природи та матеріальні і нематеріальні результати людської діяльності. Таким чином, одним із сутнісних елементів власності є приналежність, в якій переплітаються та взаємообумовлюються суб'єктивні (вольові, ідеальні) та об'єктивні (в тому числі економічні) складові.

Сутність категорії «приналежність» з позицій співвідношення між її економічним та вольовим змістом ґрунтовно досліджується Рибалкіним В.О. та Лазнею І.В. [246], теоретичні викладки яких логічно продовжують наукові напрацювання Корнієнка В.П. [128] стосовно суспільно-економічної природи приналежності. Аналізуючи висновки Корнієнка В.П. щодо економічної обумовленості волі людей у відносинах приналежності, пріоритетного значення економічних факторів порівняно з вольовими, неприйнятності ігнорування ролі вольової сторони у відносинах власності, єдності вольових та економічних відносин як статички власності, Рибалкін В.О. та Лазня І.В. відзначають, що приналежність обмежує економічну складову власності. Бо фіксує процес привласнення, тоді як основні складові функції власності є дієвими, а їх сукупна єдність відбиває динаміку економічного явища.

Тобто приналежність – це відношення до речі як до своєї, у якому «застиглі» відносини присвоєння як «живі», реальні економічні відносини» [246, с.62]. Тому, з погляду науковців, економічний зміст власності має розглядатися не через приналежність, а «через первинне привласнення, як процеси розпредмечування та опредмечування», а також через «вторинне привласнення як сукупності відносин, які опосередковують перехід речей у приналежність суб'єкту власності» [246, с.62].

Погоджуємося з думкою авторів стосовно того, що власність як економічна категорія не повинна трактуватися виключно як приналежність, бо остання є однією з родових характеристик в сукупності сутнісно-генетичних ознак власності як динамічного об'єктивного суспільно-економічного явища. Проте, не переконливою, на наш погляд, є позиція Рибалкіна В.О. та Лазні І.В. в частині того, що «суто економічний зміст власності – це динаміка власності», бо такий підхід певною мірою заперечує необхідність та доцільність використання в єдності методів аналізу статичної та динамічної, які дозволяють вивчати економічну сутність власності як з позицій фіксації її стійких, фрагментарних характеристик, так і з точки зору її зміни в динаміці процесу розвитку. Підтримуючи висновки вчених щодо визначення функціональної ролі приналежності в якості вихідної структурної складової відносин власності [246, с.66], разом з тим, вважаємо спірним твердження Рибалкіна В.О. та Лазні І.В. стосовно того, що «зміст категорії приналежність утворюють вольові, свідомі відносини людей, їхніх груп і об'єднань до умов і результатів виробництва як до своїх, які фіксуються або не фіксуються правовими (законодавчими) актами» [246, с.65-66], що «приналежність взагалі не має економічного змісту – останній притаманний лише привласненню» [246, с.59]. Бо суб'єктивні вольові відносини приналежності мають певні обмеження, які викликані дією незалежних від волі окремих особистостей та їх груп факторів, що об'єктивно склалися в природі і суспільстві в конкретно-визначених умовах розвитку. Людина може поширювати свою волю на об'єкти як на свою приналежність лише настільки, наскільки може бути реалізована нею її воля стосовно об'єктів приналежності, настільки доступні останні з позицій розпорядження ними.

Отже, приналежність як вихідний елемент власності органічно поєднує суб'єктивний (вольовий) та об'єктивний (включаючи і еко-

номічний) зміст. Діалектика взаємозалежності і взаємозв'язку об'єктивно-суб'єктивної сутності приналежності дозволяє розглядати її як в аспекті відносин людини до матеріальних і нематеріальних об'єктів як встановлення влади над ними, так і з позицій відносин між людьми з приводу привласнення-відчуження матеріальних і нематеріальних об'єктів.

Соціальна природа людини полягає в її належності до суспільства, між членами якого виникають соціальні взаємозв'язки, або суспільні відносини, що характеризуються динамічністю та суперечливістю розвитку, складністю внутрішньої будови та надзвичайною різноманітністю сфер прояву. У сфері суспільного виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних і нематеріальних благ формуються економічні відносини, невід'ємною складовою яких є відносини привласнення і відчуження результатів діяльності економічних суб'єктів. Привласнення та відчуження як протилежні за змістом процеси набуття та позбавлення суб'єкта власності об'єкта приналежності здійснювалися в суспільній еволюції в різноманітних формах, серед яких присвоєння результатів натурального та товарного виробництва, примусове вилучення різноманітних благ у інших суб'єктів власності, приватизація, націоналізація, купівля-продаж через товарно-грошові відносини, конфіскація, дарування, крадіжка, тощо. Іншими словами, привласнення-відчуження це складний, багаторівневий, опосередкований суспільними відносинами процес поширення і втрати влади, волі суб'єктів на об'єкти власності, встановлення або припинення зв'язку між ними. Трактуювання привласнення-відчуження як певної дії, що полягає у встановленні взаємовідносин між людьми з приводу оволодіння-позбавлення матеріальних і нематеріальних благ характеризує суспільний характер процесу набуття - втрати власності. Діалектика взаємозв'язку привласнення-відчуження не заперечує можливості їх здійснення як окремих, самостійних процесів в тому випадку, коли, наприклад, відчужується об'єкт власності з метою знищення, або привласнюються новостворене майно, безхазяйні речі, знахідки та загальнодоступні дари природи. Зокрема, щодо привласнення останніх Цивільним кодексом України передбачено, що особа, яка зібрала ягоди, лікарські рослини, зловила рибу або здобула іншу річ у лісі, водоймі тощо, стає їхнім власником, якщо вона діяла відповідно до

закону, місцевого звичаю або загального дозволу власника відповідної земельної ділянки [308].

Узагальнення літературних джерел (додаток А) свідчить, що розуміння економічного змісту власності як суспільних відносин привласнення-відчуження представлено численними визначеннями в сучасних наукових публікаціях (табл. 1.1.) та відображає в цілому марксистський підхід, згідно якого власність є «історично визначений спосіб присвоєння людьми предметів споживання. Вона завжди пов'язана з річчю, але не є самою річчю, а відносинами людей з приводу речі» [163, с.271].

Відносини власності виступають складовою суспільно-політичних та соціально-економічних відносин і проявляються в різних організаційно-правових формах. В реальній економіці господарюючий суб'єкт усвідомлює своє право та реалізує по відношенню до конкретного об'єкта функції власника. Об'єкти власності можуть присвоюватися особою, сім'єю, колективом, громадою, суспільством. За Ф. Енгельсом, через власність «економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як інтереси» [163, с.271], які набуваються відповідними власниками, їх мотивуючи, стимулюючи та виховуючи. Використовуючи тим чи іншим чином об'єкт власності, власник об'єктивно реалізує власне право щодо цієї власності та демонструє її конкретну існуючу реальність. Остання в якості власності підтверджується володінням та розпорядженням, яке здійснюється під час використання. З позицій економічних відносин власність проявляється як через суб'єкт та об'єкт присвоєння, так і предметно використання присвоєних об'єктів, що зумовлюється конкретними людськими потребами.

В суспільстві інтереси людей відбивають об'єктивну та суб'єктивну сторони власності через процеси її використання, володіння та розпорядження. На цій підставі К. Маркс стосовно сфери виробничих відносин стверджував: «Оскільки власність є тільки свідомим ставленням до умов виробництва як до своїх власних... тобто оскільки існування виробника виступає як існування в об'єктивних умовах, йому належних, остільки вона (власність) здійснюється тільки через саме виробництво. Дійсне привласнення здійснюється спершу не в мисленому, а в активному, реальному відношенні до цих умов, це є дійсне

використання їх людиною як умов своєї суб'єктивної діяльності» [162, с.482-483].

Таблиця 1.1

Визначення економічного змісту власності як відносин привласнення та відчуження *

Автори, джерело	Визначення
Ткач А.А. [189]	«Власність є відносини між людьми з приводу відчуження – привласнення речей як послідовна зміна процесу відчуження на стан привласнення з наступним переходом у процес привласнення та стан відчуження».
Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича [67, с.75]	«Власність – це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів».
Ногінова Н.М. [175, с.216]	«...власність повинна розглядатися як система внутрішньо необхідних, сталих, стійких, загальних соціально-економічних зв'язків та відносин між людьми ... з приводу привласнення засобів виробництва, предметів споживання, робочої сили, об'єктів інтелектуальної власності, інформації, послуг у всіх сферах суспільного відтворення – виробництві, розподілі, обміні й споживанні».
Кирилюк Є. [120, с. 81]	«Відносини власності – це відносини, що складаються між економічними суб'єктами в процесі використання, володіння й відчуження, присвоєння факторів виробництва, матеріальних і нематеріальних благ».
Галабурда М. К. [41, с.190]	«За своїм економічним змістом власність — відносини між людьми із приводу присвоєння економічних благ».
Юрій С.І.[324, с. 4]	«Головною характеристикою власності є не річ і не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Відповідно, власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей».
Родіна Г.А. [249, с. 11]	«Оскільки присвоєння поєднується з прямо протилежним відношенням – відчуженням, більш коректним представляється зведення основного економічного змісту власності до відносин присвоєння-відчуження».

*Джерело: систематизовано автором

Таким чином, суб'єктивна діяльність людини в сфері виробничих відносин проявляється через об'єктивні економічні процеси, а відтак, власність поєднує об'єктивні та суб'єктивні начала та компоненти, які в суспільстві нерозривно пов'язані між собою.

Узагальнюючим висновком з викладеного витікає те, що власність через сукупність об'єктивних та суб'єктивних складових проявляється в якості системної цілісності економічних відносин, яка має місце на кожному етапі цивілізаційного розвитку.

В реальній економіці в процесі здійснення виробничо-господарської діяльності відбувається задоволення потреб споживачів, масштаб та спектр яких визначається, з одного боку, відчуттям людиною недостачі чого-небудь, відповідно до рівня її індивідуальної свідомості, світогляду, знань і форм мислення, а з іншого боку, сукупністю всіх видів людської діяльності зі створення матеріальних та нематеріальних благ, привласнення яких характеризує рівень розвитку конкретного суспільства та його цивілізаційного укладу. Прикладний характер задоволення людських потреб відбувається через об'єкти власності, по відношенню до яких певною особою здійснюється користування, володіння та розпорядження. Сучасні потреби людей можуть задовольнятися на основі різних суспільно-політичних укладів, які в площині виробничих відносин відбивають, по-перше, соціально-економічну взаємодію певних прошарків населення, індивіди якого в процесі виробництва матеріальних та створення нематеріальних благ можуть конкурувати та/або взаємовигідно співпрацювати; по-друге, суспільно цільової установки стосовно: а) нарощування доходу та отримання прибутків; б) розширеного відтворення на основі усупільнених засобів виробництва та централізованого розподілення створених благ.

За дослідженнями К. Маркса, власність є «відношення індивідів один до одного відповідно їх відношенню до матеріалу, знарядь і продуктів праці» [162, с.481]. Звідси витікає, що зміст власності проявляється лише через виробничі відносини в процесі привласнення-відчуження певних об'єктів власності на всіх етапах їх відтворення, а самі об'єкти та суб'єкти цієї власності, власне, не є визначальними. Проте в даному випадку поза увагою залишається власність, яка належить людині в якості її знань, умінь, навиків, інформації, компетенції. Те саме стосується об'єктів власності, що є результатами приро-

дних процесів, а не людської праці. Тоді як такими об'єктами людина може володіти, користуватися та розпоряджатися, і за нею визнається право власника та власності.

Як відмічалось, однією з визначальних сутнісно-генетичних ознак у змісті власності є процес присвоєння, який є відчуженням об'єкта власності суб'єктом від інших суб'єктів. Разом з тим, сутнісну сторону власності характеризує також володіння, користування та розпорядження предметно того ж майна або чогось. Тобто володіння, користування та розпорядження означає в тому чи іншому значенні мати що-небудь у своїй власності. Від власності як певної форми присвоєння і відчуження потрібно відрізнити володіння, користування і розпорядження.

Так, володіння відбиває дію та стан за значенням володіти, а також відповідає трактуванню у значенні отримати можливість підкоряти когось своєму впливові, своїй волі, або мати повну владу відносно чогось. В даному випадку має місце взаємодія суб'єкта та об'єкта власності, де перше (суб'єкт) домінує по відношенню до другого (об'єкт), що належить першому. Початкова форма власності, яка виражає відносини, пов'язані з наявністю у того або іншого суб'єкта об'єктів власності з господарським володінням ними. Само по собі володіння не означає повну власність. Володарем об'єкту може бути як власник, так і не власник (наприклад, орендар).

Користування відбиває дію за значенням користуватися, тобто уживати, використовувати що-небудь для власних потреб та у своїх інтересах, або діставати вигоду від чогось. Користуватися стосовно чогось означає також мати що-небудь. В даному випадку користування трактується і як використання та стосується безпосереднього споживання об'єкта власності, або його застосування у виробничо-господарському процесі для створення благ матеріальної та нематеріальної природи.

Розпорядження означає дію за значенням розпоряджатися, що трактується як давати розпорядження, накази. Щодо предмету здійснюваного дослідження, то термін «розпоряджатися» тлумачиться як діяти стосовно до кого-небудь, чого-небудь на свій розсуд. Розпорядження передбачає дію власника з позицій прийняття менеджерського рішення предметно планування, організації, регулювання, коорди-

нації, аналізу, мотивації, обліку та контролю щодо об'єкта власності та/або його відчуження або продажу.

Власником функції управління стосовно власності здійснюються через розпорядження та користування, які виступають в якості засобів досягнення власницьких цілей шляхом привласнення результатів дії системи управлінських заходів.

Узагальнюючи викладене слід зазначити, що в якості економічної категорії власність виражає собою найзагальніші та найістотніші явища реальної економічної дійсності, що проявляється в реакції певних суб'єктів (окремих особистостей чи їх груп) на об'єкти (результати природних процесів та (або) людської праці матеріального та (або) нематеріального характеру), по відношенню до яких в нерозривній єдності здійснюється володіння, користування та розпорядження.

Економічні відносини власності відображають відносини між економічними суб'єктами з приводу набуття-позбавлення належності їм об'єктів через суспільно визначенні процеси присвоєння-відчуження, що протікають в усіх сферах суспільного відтворення (виробництві, розподілі, обміні, споживанні), наслідком яких (відносин) постають володіння, користування та розпорядження предметно вказаних об'єктів з метою задоволення інтересів та потреб таких суб'єктів.

Відносини власності утворюють певну систему, яка згідно положень підручника з економічної теорії за редакцією В.Д. Базилевича включає наступні види відношень:

- відносини привласнення передбачають повне відчуження об'єкта власності певним суб'єктом від інших суб'єктів, тобто економічні відносини між людьми, які характеризують їхнє ставлення до засобів виробництва як до власних;

- відносини з приводу економічних форм реалізації власності є відображенням корисності чи прибутковості об'єкта власності для суб'єкта власності;

- відносини з приводу господарського використання об'єктів власності виникають між власником об'єктів власності та підприємцем стосовно передачі останньому майна за певних умов для використання з господарською метою [67, с. 76 – 77].

Організаційне регламентування через державні нормативно-правові акти фіксує володіння, користування та розпорядження стосовно конкретних об'єктів, по відношенню до яких виникає право

власності зі сторони певних суб'єктів. Останні, маючи соціальний характер, підкріплюють правове унормування суспільними інституціями. Як справедливо визначають Базилевич В.Д. та Ільїн В.В.: «Права власності розуміються як санкціоновані суспільством (законами держави, традиціями, звичаями, розпорядженнями адміністрації тощо) поведінкові відносини між людьми, котрі виникають у зв'язку з існуванням благ і стосуються їх використання» [12].

Власність в якості економічної категорії досліджується такими зарубіжними економістами науковцями, як Алчіана А., Барцель І., Вільямсон О., Демсец Г., Еггертссон Т., Коуз Р., С. Норт Д., Пейович, Познер Р., Фуруботн Е. та іншими. Узагальнюючий висновок стосовно вихідної засади власності полягає в тому, що власність виступає не стільки як об'єкт, а як пучок або частка прав на його використання. Проте законодавство України право власності визначає «як право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб» [308].

В даному випадку стосовно об'єкта власності має місце дотримання тріади римського права щодо володіння, розпорядження, користування. Водночас, такий підхід не в повній мірі відповідає напрацюванням сучасних економістів предметно змісту права власності щодо пучка або частки прав на використання об'єкта власності. Тоді як орієнтиром використання пучка правомірності слугує правова система, на яку посилається західноєвропейський фахівець А. Оноре [342, с. 112–128] (табл. 1.2).

Порівняльний аналіз тріади прав власності та пучка прав власності згідно концепції А.Оноре дає підстави для висновку про те, що пучок правомірності не тільки не суперечить тріаді, а є її логічним розвитком, деталізованою складовою.

Історично власність існує у певних типах та формах, що утворюються як наслідок розвитку взаємозалежних процесів поглиблення суспільного поділу праці та усупільнення економічної діяльності.

Названий процес виражається, з одного боку, в поглибленні спеціалізації, відносній відособленості економічних суб'єктів, приватному (індивідуальному) характері присвоєння матеріальних і нематеріальних благ, а з іншого – в зростанні комбінування та кооперування виробництва, посиленні взаємозв'язку і взаємозалежності господарсь-

ких одиниць, злитті розділених процесів виробництва в єдиний суспільний процес, що проявляється в усупільненні власності.

Таблиця 1.2

Правомірності власника згідно концепції А. Оноре

Назва правомірності	Сутність правомірності
право володіння	суть якого – в захищеній можливості здійснення фізичного контролю над річчю; дана правомірність лежить в основі винятковості прав власності; якщо відсутнє право володіння (незалежно від того, кому воно належить), то зайвим стає і сам термін «власність»;
право користування	відноситься до речей, якими володіють як з безпосередньою, так і опосередкованою корисністю;
право управління	включає можливість визначення напряму, в якому може бути використана дана річ, а також визначене коло і порядок доступу осіб до ресурсу;
право на дохід	може виникати з безпосереднього користування річчю (імпліцитний дохід) або користування річчю іншими індивідами (дохід в явній формі – грошовій або натуральній);
право на капітал (або капітальну вартість)	припускає можливість дарування, продажу, зміни форми або знищення блага; дане право включає часовий аспект відносин між людьми з приводу того або іншого блага;
право на безпеку, або імунітет від експропріації	припускає захист від шкідливої дії на потік доходів у вигляді експропріації навіть за умови наявності компенсаційної системи;
право на передачу речі спадкоємцям	після смерті дана річ перестає бути цінною для її володаря, проте інтерес до неї як активу зберігається для інших; дана правомірність може бути цінною для того, хто є заповідачем, в тій мірі, в якій за допомогою його використання може бути здійснений обмін правами;
право на безстроковість	означає відсутність яких-небудь часових меж в здійсненні правомірності; чим довший часовий горизонт, тим вище цінність даного активу для його володаря;
заборона на шкідливе використання	по суті це «негативне» право, яке не дозволяє використовувати річ так, щоб це було пов'язане з шкодою, що наноситься майну інших агентів; дана правомірність є підставою для проведення границі між винятковістю права і його абсолютністю;
відповідальність у вигляді стягнення	можливість відчужувати річ на сплату боргу; використовувати майно як заставу;
право на залишок	тобто обов'язковість повернення переданої комусь правомірності стосовно блага після закінчення терміну угоди чи втрати сили останньою.

Приватні (індивідуальні) форми привласнення матеріальних і нематеріальних благ сприяють реалізації економічних інтересів та потреб особистості, її самореалізації та самоутвердженню, розвитку ініціативи та творчих здібностей. Розвиток особистості через подальше утвердження в суспільстві приватної власності це розвиток індивідуального у загальносуспільному.

Примноження, укріплення приватної власності індивідуумів як членів суспільства є одночасно розбудовою загальносуспільної власності. Відсутність умов в суспільстві для реалізації права його членів володіти, користуватися та розпоряджатися факторами і результатами виробництва неминує призводить до стагнації суспільства. Разом з тим, зосередження в приватній власності на засоби виробництва в руках невеликої частки членів суспільства призводить до формування олігархічної економіки, монополізму приватного капіталу, безправного положення безпосередніх виробників, загострення протиріччя між трудом та капіталом.

На цій підставі, різні вчені приходять до спільного висновку про необхідність збалансованого поєднання приватної та суспільної форм власності. При цьому може аргументовано відстоюватися позиція стосовно переваг тієї чи іншої форми власності, при беззаперечності необхідності збереження різних форм власності та господарювання як об'єктивної умови щодо соціально-економічного прогресу. Викладене відповідає вимогам стосовно закономірностей розвитку відносин власності – єдності об'єктивного і суб'єктивного; діалектичного зв'язку та посилення процесів індивідуалізації та соціалізації в розвитку відносин власності; постійного відтворення умов для збереження різних форм власності, що взаємодіють і доповнюють одна одну.

Питання про форми власності є досить дискусійним у вітчизняній літературі та зберігає свою актуальність з позицій вирішення сьогоденних практичних проблем аграрного сектору економіки України. Перспективи сільського господарства та сільського населення України значною мірою визначатимуться умовами здійснення відносин власності, механізм яких повинен поєднувати достоїнства виробничо-господарської діяльності господарюючих суб'єктів на ринково-підприємницьких принципах та через регуляторну державну політику усунувати існуючі негаразди ринкової економіки.

Як відзначалося, економічна еволюція та сучасна ринкова економіка розкриває можливості різних форм власності та типах господарювання. На цій основі базується різноплановість підходів щодо класифікації власності. Зокрема власність поділяють: за умовами її наукового представлення з суб'єктних та/або об'єктних позицій [311, с. 38–99, 103–125], за існуючими виробничими відносинами в певному суспільно-історичному укладі [271, с. 21–23], за наявним змістом, що наділяється власник предметно прав на об'єкт власності [7, с. 370–371], за фактом прийняття безпосередньої участі власника у трудовому процесі при виробництві матеріальних благ як об'єкта власності [246, с. 132–133] тощо.

Різні підходи стосовно класифікації власності подаються в наукових працях Россохи В.В. та Пронька Л.М. [251, с. 16], Степаненко С. [278, с.158], Степанова Н.Р. [280,с.467], Ульянова Г.В. [295, с. 59–74], Фесечко В.В. [302, с. 118–132] та інших вчених. Вони сформували досить надійну наукову базу для об'єктивної характеристики власності. Водночас, вважаємо за доцільним виокремити у даній класифікації наступні типи власності: приватний (індивідуальний, одноосібний) та суспільний. На відміну від приватної (індивідуально-особистої) власності, суспільна власність означає суспільне привласнення засобів виробництва та його результатів, є протилежністю по відношенню до приватно-власницьких інтересів індивіда. Суб'єкти суспільної власності відносяться один до одного як рівноправні співвласники.

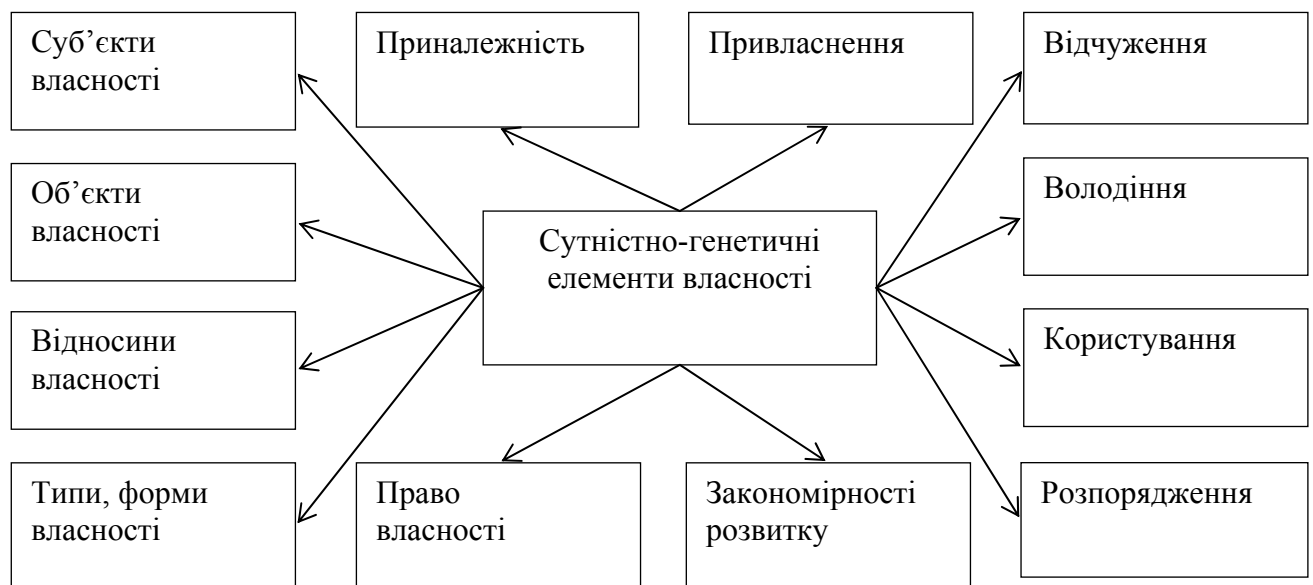
Приватний та суспільний типи власності в процесі еволюційного розвитку трансформуються в різноманітні форми власності, серед яких є ті, що за своєю суттю відповідають виключно приватному або виключно суспільному типу, а також ті, що представлені різноманітними інтегровано-комбінованими, змішаними формами.

Матеріальною основою виникнення приватної та суспільної форм власності виступають засоби виробництва, що значною мірою визначають організаційно-економічні та виробничо-господарські відносини в суспільстві. Зміна матеріальної основи форм власності в кожний даний момент кількісно і якісно звужує одну форму за рахунок іншої, яка при цьому зростає. Емпірика цивілізаційного розвитку засвідчує, що позитивних чи негативних форм власності не існує. Бо

мають місце позитивні, чи негативні механізми реалізації цих форм, та наслідки дії власників як носіїв специфічних інтересів предметно конкретного суспільного устрою.

Слід відмітити, що механізм реалізації форм власності може передбачати право спільно-часткової та спільно-сумісної власності, що мають відмінності з позиції здійснення прав, обов'язків та відповідальності власників (додаток Б).

Таким чином, власність це цілісне, динамічне, складне суспільне явище, структура якого вибудовується через інтеграцію системо-утворюючих елементів. Найважливішою для розкриття сутності економічних відносин власності і водночас найскладнішою для розуміння є структура власності з внутрішньо-генетичної точки зору (рис. 1.4.).

Рис.1.4. Сутнісно - генетичні елементи власності*

*Розроблено автором

Власність є єдністю взаємозв'язків усіх її структурних елементів. Приналежність може відображати як загальнонаукову, так і економічну категорію, яку виокремлено на основі методу наукової абстракції як вихідну, одну з найсуттєвіших, сталих ознак власності як об'єктивної дійсності. Функціональна роль привласнення у внутрішній структурі власності полягає в набутті суб'єктом власності об'єкта приналежності. Відчуження як процес позбавлення суб'єкта

власності об'єкта приналежності є протилежним, по відношенню до привласнення.

Власність в системі економічних відносин носить об'єктивно-суб'єктивний характер. При цьому не можна абсолютизувати ні об'єктивні ні суб'єктивні процеси. Найбільш прийнятний результат має місце в тому випадку, коли в руслі об'єктивної закономірності враховуються суб'єктивні фактори – свідомість і поведінка людей як власників, або не власників; менеджмент в підприємствах і організаціях різних форм власності; система державного управління; політичні, ідеологічні, правові, культурні відносини в країні. Наголошуючи на визначальному характері відносин власності в структурі економічних відносин, разом з тим, помилковим було б зведення всього спектру економічних відносин до відносин власності, визнання лише того, що ефективність функціонування економіки в цілому і економічних суб'єктів залежить виключно від форми власності на засоби виробництва. Не менш важливе значення мають механізми управління власністю.

1.3. Методологічні основи наукових досліджень відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень

Основними джерелами, що породжують проблемний характер сучасних аграрних перетворень, постають процеси розвитку відносин власності після їх докорінних змін та становлення і утвердження в Україні ринкової економіки. Їх поєднання в національному аграрному секторі має чіткий економічний прояв та в якості відкритої соціально-економічної системи виступає складовою загального цивілізаційного руху. Турбулентність останнього, в свою чергу, значною мірою визначає результативність здійснюваних аграрних перетворень.

Масштаб проведених трансформацій та здобутки від них як сільських мешканців, так і суспільства в цілому актуалізують опрацювання методологічних основ наукових досліджень відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень. Бо лише система наукових методів пізнання дозволяє сформулювати вчення, що є адекватним існуючим в сільському соціумі реаліям предметно розвитку відносин власності, і на цій основі цілеспрямовано здійснюваними наступні перетворення, які забезпечують досягнення сільською громадою та нацією в цілому світових стандартів життєдіяльності.

Підвищена увага до розвитку відносин власності в сільському господарстві з методологічних позицій зумовлена: вагомістю галузі у забезпеченні продовольчої безпеки; спрямованістю господарського комплексу на зайняття в світовому поділі праці належного існуючому ресурсному потенціалу місця, в якому сільському господарству відводиться провідні позиції; необхідністю збереження національної ідентифікації країни, що реально за умови прогресивних зрушень в сільському розвитку; необхідністю гармонізації економічних зв'язків між господарюючими суб'єктами, що мають різні форми власності та господарювання як в агропромисловому комплексі, так і в національному господарстві в цілому; значними проблемами соціального, економічного, політичного та правового характеру, що постали перед аграрним сектором внаслідок проведених глибинних перетворень, в основі яких постають відносини власності; започаткуванням приватної форми власності як нової після її багаторічної відсутності на території нашої країни; вітчизняним та світовим історичним досвідом прискореного економічного розвитку аграрного сектора саме на основі збалансованого розвитку відносин власності; низькою соціально-економічною результативністю проведених аграрних реформ.

Після радикальних соціально-економічних трансформацій вітчизняного села в сільському господарстві України поглиблюються проблеми, що пов'язані з механізмами реалізації прав власності. Зокрема, йдеться про поступову втрату власності селян на майнові паї; збереження «неповноцінної» приватної власності на землю сільськогосподарського призначення, що полягає в забороні здійснювати її купівлю-продаж; досить часто не вигідні для селян умови оренди сільськогосподарських угідь; неконтрольовані процеси надмірної концентрації сільськогосподарського виробництва агрохолдингами; втрату сільгоспвиробниками контрольних пакетів акцій у переробних і сервісних підприємствах агропромислового виробництва, як це було передбачено законом про особливості приватизації в АПК, внаслідок відсутності відповідних механізмів при здійсненні структурних реформ; не сформовані сприятливі умови для створення й розвитку інтегрованих підприємств і об'єднань, у тому числі на принципах кооперації тощо. Означені та інші проблеми сучасних аграрних перетворень в Україні потребують проведення системної аграрної політики, спрямованої на підвищення соціально-економічної результативності розвитку відно-

син власності на селі з відповідним науково-методологічним забезпеченням.

Логіка розкриття методологічних основ наукових досліджень відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень полягає у висвітленні мети такої дослідницької роботи та завдань, що з цього витікають. Важливими пунктами такого дослідження постає визначення його об'єкту та предмету, а також його змістовної частини. Опрацювання дослідницького змісту дає можливість узагальнити теоретичні, методологічні, методичні, концептуальні, аналітико-прикладні та проектні результати проведеної роботи, які, будучи значимими для практики господарювання, представляють значний інтерес для науки в якості отримання нового теоретико-методологічного доробку.

Згідно викладеної послідовності дослідницької процедури, мета наукового дослідження передбачає обґрунтування та розробку теоретичних положень, методологічних підходів та науково-прикладних рекомендацій предметно підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях України. В науковому пошуку досягнення поставленої мети потребує вирішення таких завдань, як: опрацювати і поглибити розуміння науково-прикладних засад розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях в Україні; визначити власність як категорію та об'єкт наукових досліджень; висвітлити розвиток відносин власності як складової державної аграрної політики; сформувати методологічний базис системного дослідження відносин власності; узагальнити соціально-економічні результати розвитку відносин власності після реформування аграрного сектора економіки; опрацювати регіональні аспекти розвитку відносин власності в аграрному секторі; розкрити світоглядні підходи щодо вирішення суперечностей розвитку відносин власності на сучасному етапі аграрних перетворень; визначити соціально-економічні орієнтири розвитку відносин власності; дослідити багатоукладність з позицій впливу на ефективність сільського розвитку; розкрити стан та умови забезпечення продовольчої безпеки в умовах сучасного розвитку відносин власності; оцінити соціально-економічну результативність розвитку відносин власності в аграрному секторі; дослідити науково-економічні основи взаємозв'язку та взаємозалежності процесу управління нерухомістю та роз-

витку відносин власності; обґрунтувати напрями підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності.

Методологія дослідження розвитку відносин власності виступає багаторівневою системою пізнання організації та засобів вирішення зазначених завдань та характеризує такі складові як об'єкт та предмет наукового пошуку. Об'єкт дослідження виступає в якості об'єктивної дійсності, що в реальній економіці відбиває розвиток відносин власності в сільському господарстві України. Проблемні ситуації даного явища потребують пізнання його сутності, особливостей розвитку та можливостей з тим, щоб здійснювати аграрні перетворення з максимальною ефективністю для поточної та довгострокової життєдіяльності сільської громади та суспільства в цілому.

Предмет наукового дослідження відображає якісні сторони досліджуваного об'єкта та розкриває його властивості. При цьому має місце певне абстрагування стосовно реальної дійсності, якою виступає досліджуване економічне явище в якості об'єкта, що співвідноситься з предметом як загальне та часткове. В даному випадку предмет дослідження представляється сукупністю теоретичних, методологічних, методичних та прикладних положень щодо розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях як вихідної передумови створення соціально-економічної основи підвищення добробуту сільських жителів та забезпечення продовольчої безпеки нації.

У відповідності до предмету наукового дослідження вирішення поставлених завдань формує логіку та послідовність проведення дослідницької роботи в частині викладу змісту основного матеріалу блоками, кожний з яких розкриває: по-перше, теоретичні положення розвитку відносин власності та їх особливості в системі сучасних аграрних перетворень; по-друге, методологічні засади розвитку відносин власності в аграрній сфері, в тому числі в розрізі основних методологічних складових, інституціонального забезпечення розвитку відносин власності, а також індивідуалізації та соціалізації власності як діалектичної основи розвитку відносин власності аграрного сектора; по-третє, суспільно-політичну та соціально-економічну результативність реформування відносин власності в сільському господарстві країни; по-четверте, загальнонаукові підходи та прикладні основи регуляторної політики з процесу управління нерухомістю як базової

складової розвитку відносин власності; по-п'яте, напрями підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності.

Наукова ґрунтовність дослідження означеної проблеми полягає в тому, що висвітлення її теоретичних аспектів відбувається через розкриття власності в якості загальнолюдської цінності та загальнонаукової категорії, що виступає в якості невід'ємної складової людської життєдіяльності та створює умови для збереження структурної цілісності кожного індивідуума. Адже власність забезпечує людині конкретний добробут в певних суспільно-політичних, природно-історичних та ментальних умовах, сприяє самоутвердженню та націлює на самовдосконалення. Будучи продуктом суспільного розвитку, власність виступає його важливою рушійною силою, визначаючи той чи інший спосіб виробництва та відповідний йому суспільно-політичний уклад з належним цивілізаційним вектором руху.

Будучи загальнолюдською цінністю та загальнонауковою категорією в економічній площині власність відбиває реальну дійсність матеріального або нематеріального прояву, походження якого є результатом дії природних сил або людської праці чи їх спільної взаємодії. По відношенню до таких результатів має місце певна реакція з боку людини як суб'єкта, який, виходячи з власних інтересів, здійснює щодо них відповідно володіння, користування та розпорядження. Звідси витікає нагальна потреба поглибленого дослідження власності в якості економічної категорії.

Особливої уваги при цьому заслуговують проблеми економічної глобалізації та світової регіоналізації як чинників впливу на сучасний розвиток відносин власності в аграрному секторі. Економічна глобалізація, вплив якої неухильно посилюється, включає у світогосподарські зв'язки різнопланові аграрні суб'єкти та об'єкти прав власності України. Діалектичний характер взаємозв'язку та взаємодії розвитку відносин власності та економічної глобалізації ґрунтується на тому, що глобалізація виступає наслідком еволюції відносин власності, масштаб якої збільшується за рахунок інтернаціоналізації торгівлі та зняття перешкод на шляху руху національних капіталів.

Методологія дослідження відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень передбачає проведення науково-пізнавальної діяльності предметно наявного інституціональне забезпечення. Адже останнє закладає політико-правову, соціально-економічну та органі-

заційно-управлінську основу розвитку відносин власності, результативність яких значною мірою визначається існуючими в суспільстві звичаями та традиціями. Правові положення розвитку відносин власності витікають із законодавства, в якому зазначається, що Українська держава є суверенною в регулюванні всіх відносин власності на своїй території. Призначення таких правових актів полягає в підвищенні добробуту населення країни. Основою для цього постає ефективне використання складових національного ресурсного потенціалу та правове унормування для кожної людини вільного економічного самовизначення.

Варто зазначити, що право власності – це врегульовані законом суспільні відносини щодо володіння, користування і розпорядження майном. Кожен громадянин в Україні має право володіти, користуватися і розпоряджатися майном особисто або спільно з іншими. Всі форми власності в Україні є рівноправними.

Методологія наукового пізнання з позицій цілісності, розвитку та суперечливості висвітлює індивідуалізацію та соціалізацію власності як діалектичну основу розвитку відносин власності аграрного сектора. Взаємозв'язок індивідуалізації та соціалізації характеризує відносини власності в якості цілого економічного явища, що складається з протилежних змагальних процесів. Діалектичне протиріччя полягає в роздвоєнні відносин власності на взаємовиключні та взаємообумовлені одна одну протилежності – індивідуалізацію та соціалізацію власності. Ці протилежності знаходяться в єдності, бо індивідуалізація не може відбуватися без її соціалізації, тоді як остання, в свою чергу, передбачає здійснення індивідуалізації. Такі протилежні процеси формують систему відносин власності та утворюють її єдність. За своїм змістом соціалізація власності заперечує індивідуалізацію, а індивідуалізація, в свою чергу, заперечує соціалізацію, утворюючи тим самим постійне внутрішнє джерело діалектичного руху та розвитку відносин власності.

Важливою складовою змісту методологічних основ дослідження розвитку відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень постає різнобічна оцінка результативності проведеного реформування відносин власності в сільському господарстві України. Вирішення даної науково прикладної проблеми передбачає проведення аналі-

тичної роботи, яка включає оцінювання суспільно-політичної результативності розвитку відносин власності, аналіз забезпечення продовольчої безпеки в умовах подальшої трансформації відносин власності, діагностування соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі в цілому по країні та в розрізі її регіонів на трансформаційному та пореформеному етапах. Необхідно виявити існуючі структурні зрушення стосовно становлення приватної форми власності та утвердження нових сільських укладів згідно якісних та кількісних характеристик суспільно-політичної результативності аграрних перетворень.

Дослідження передумов і чинників підвищення соціально-економічної результативності становлення і утвердження приватного сектора потребує виявлення факторів, що прискорюють наведені процеси та підвищують ефективність функціонування досліджуваного сегменту в сучасних умовах. Тут важливо проаналізувати діючі суспільно-політичні та організаційно-управлінські чинники й розкрити існуючі передумови соціально-економічного та соціально-психологічного планів, які можуть стимулювати розвиток відносин власності в сільському господарстві з позицій їх гармонійності щодо конкретної людини, громади, суспільства та природного середовища.

Регіональні аспекти розвитку відносин власності в аграрній сфері досліджуються через конкретизацію особливостей протікання цих процесів в розрізі наявних адміністративно-територіальних одиниць. Важливо виділити базові регіони, які до певної міри можуть служити економічними та соціальними орієнтирами розвитку відносин власності. На матеріалах таких регіонів поглиблено вивчаються внутрішньо-регіональні та галузеві складові становлення і утвердження приватної власності в сільському господарстві.

Необхідність опрацювання загальнонаукових підходів та прикладних основ регуляторної політики з процесу управління нерухомістю як базової складової розвитку відносин власності з методологічних позицій зумовлюється належністю нерухомості до важливої складової ресурсного потенціалу національного господарського комплексу та його аграрної складової та вагомістю здійснення надійного наукового обслуговування управління нерухомістю, виходячи з існуючого в країні стану відносин власності та їх розвитку на перспективу, з врахуванням при цьому як національних особливостей нашої

України, так і подальшого посилення світової економічної диференціації та інтеграції. В даному контексті логічним постає розробка науково-економічних основ взаємозв'язку та взаємозалежності процесу управління нерухомістю та розвитку відносин власності, визначення вихідних положень стосовно організаційної регламентації управління нерухомістю як складової розвитку відносин власності, представлення податково-економічного забезпечення процесу управління нерухомістю в контексті розвитку відносин власності, дослідження розвитку нерухомості виробничого призначення та сільської житлової нерухомості в аграрному секторі в умовах трансформації відносин власності.

Виконання вказаних науково-дослідних робіт зумовлюється тим, що процес управління нерухомістю відбувається згідно існуючих в країні відносин власності, еволюція яких здійснюється під впливом низки об'єктивних та суб'єктивних факторів, а їх системний характер значною мірою визначає формат соціально-економічних та суспільно-політичних відносин в господарському комплексі та його соціально-економічну ефективність. В свою чергу, процес управління нерухомістю, також впливає на розвиток відносин власності через формування її кількісних та якісних параметрів.

Досліджуючи співвідношення між діалектичною філософією і методами економічної теорії, академік Чухно А.А. справедливо вказує, що об'єктивна дійсність і метод її пізнання, наукова теорія і методологія являють собою певну відповідність, більше за те – єдність. Щоб розкрити внутрішню організацію предмета, необхідно виявити, передусім, об'єктивно існуючі взаємозв'язки і взаємозалежності у предметі дослідження, діалектику їх функціонування і розвитку і вже потім відтворити в теоретичній системі законів і категорій. У силу цього діалектика предмета досліджень містить у собі і визначає собою метод досліджень [314, с. 6].

Методологія наукових досліджень відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень передбачає використання сукупності пізнавальних методів та принципів, до числа основних з яких слід віднести історичність, об'єктивність, системність, динамічність.

Так, історичність віддзеркалює об'єкт дослідництва згідно динаміки його змін та становлення за останню чверть сторіччя у зв'язку з конкретно-історичними часовими вимірами та умовами функціону-

вання. Такий підхід дозволяє представляти трансформації в сільському господарстві України з позицій виникнення існуючих відносин власності, часових етапів їх переходу від одного якісно визначеного ступеню до наступного ступеню та представлення сучасного кінцевого результату. Історизм в дослідженні ґрунтується на аналізі дійсного стану та тенденцій розвитку відносин власності аграрного сектора, тісно пов'язаний з його об'єктивним та системним поданням.

Ретроспективні дослідження аграрних перетворень в Україні з початку 90-х років минулого сторіччя дає підстави для виокремлення двох часових етапів, специфіка яких визначається радикальністю зміни відносин власності в сільському господарстві. Перший – включає 90-і роки минулого сторіччя та співпадає з глибинними змінами у відносинах власності на нерухомість, зокрема на землю. Правовим підґрунтям цьому слугували прийняті на той час Закони України: «Про форми власності на землю» [240], Земельний кодекс України [101], «Про оренду землі» [222], «Про власність» тощо.

Про характер докорінних змін власності на землю свідчать прийняті на тому етапі такі Постанови Верховної Ради України, як: «Про земельну реформу» [214], «Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі» [231], «Про форми державних актів на право власності на землю і право постійного користування землею» [241]. Оперативного характеру з активізації трансформацій відносин власності на землю набули тогочасні Укази Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва» [219], «Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям» [230], «Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай)» [205], «Про заходи щодо подальшого розвитку садівництва та городництва» [213].

Земельним трансформаціям були присвячені Постанови Кабінету Міністрів України «Про Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів» [218], «Про затвердження Порядку державної реєстрації договорів оренди землі» [211] та ін. Крім цього, до кінця 90-х років минулого сторіччя трансформації відносин власності в сфері нерухомості безпосередньо стосувалися організаційно-правових форм сільськогоспо-

дарських підприємств як цілісних майнових комплексів та підтримки на селі індивідуального житлового будівництва. Правовий фундамент цих процесів сформували Закони України: «Про підприємства в Україні» [229], «Про підприємництво» [228], «Про колективне сільськогосподарське підприємство» [217], «Про селянське (фермерське) господарство» [235], «Про господарські товариства» [206], «Про сільськогосподарську кооперацію» [237], «Про пріоритетність соціального розвитку села і агропромислового комплексу в народному господарстві України» [233]; урядові постанови: «Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення» [232] та «Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі» [212], Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» [220], а також низка інших нормативно-правових актів законодавчих та виконавчих органів державної влади та місцевого самоуправління.

Перший період характеризується високими темпами роздержавлення сільськогосподарських підприємств та персоніфікацією власності на землю. В державних підприємствах різко скорочуються земельні ресурси, тоді як їх розміри в недержавних підприємствах демонструють певну стабільність. Приватна земельна власність громадян нарощується, особливо для ведення особистих селянських господарств, товарного виробництва, колективного та індивідуального садівництва, колективного та індивідуального городництва.

Другий період триває з початку 2000 р. та включає поточний час. Він відбиває пореформений етап розвитку сільського господарства з характерним для перехідного періоду змінами, зокрема серед землевласників та землекористувачів. До його особливих рис слід віднести масштабне зменшення земельних угідь в недержавних підприємствах, тоді як темпи скорочення їх скорочення в державних знизилися.

В методології наукових досліджень об'єктивність забезпечує здобуття та організацію знань щодо досліджуваного об'єкта. Такий підхід означає відображення всього спектра ціннісних орієнтацій, що відбувається в процесі розвитку відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень. Адекватність реальному стану в оцінці досліджуваних процесів досягається за рахунок неупередженості дослідника та його незалежності від особистих світоглядних та суспільно-

політичних орієнтирів при обґрунтуванні підходів, суджень та узагальнюючих висновків.

Об'єктивність в дослідженні відносин власності дозволяє розкрити реально існуючі суперечності аграрних перетворень та висвітлити широкий спектр різноспрямованих інтересів учасників виробничо-господарської та ринкової діяльності з відповідними критичними судженнями, оцінками та науковими узагальненнями. Об'єктивність дослідження забезпечує науковість, бо правдиво відображає існуючу палітру суперечностей розвитку відносин власності як цільного соціально-економічного явища.

Так, аналіз рентабельності господарювання аграрних підприємств в період приватизації і після аграрних реформ показує, що проведення глибинних трансформацій відносин власності в сільському господарстві України в цілому не забезпечує автоматичного підвищення ефективності виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств. Проте цю обставину неправомірно, на наш погляд, використовувати в якості аргументу проти роздержавлення та приватизації в сільському господарстві. Бо необхідність та неминучість докорінних змін в системі базових економічних відносин колгоспно-радгоспного укладу в Україні була об'єктивно обумовлена низкою протиріч, характерних для кризового стану аграрного сектора Радянського Союзу, що досить чітко проявлялися ще наприкінці 80-х років минулого сторіччя. Найголовніші причини та прояви аграрної кризи того періоду були чітко окреслені і системно представлені в опублікованій у 1990р. академіком Ніконовим О.О. «Концепції розвитку агропромислового комплексу СРСР на найближчі роки і на перспективу» [174], а також в тогочасних фундаментальних працях видатних економістів-аграрників академіків Лукінова І.І. [147], Онищенко О.М. [178], Саблука П.Т. [256], Ушачова І.Г. [299], Юрчишина В.В. [329]. Зокрема, йдеться про:

- відчуження селян від засобів виробництва та результатів своєї праці, абсолютизацію державної власності та одержавлення колгоспно-кооперативної, одноманітності форм господарювання;
- надмірну централізацію управління, втручання партійно державних структур в оперативну діяльність сільськогосподарських підприємств, повне ігнорування ринкових механізмів регулювання аграрного виробництва;

– соціально-економічну та політико-правову дискримінацію сільського населення, що проявлялося в низькому рівні оплати праці, не престижності селянської праці та сільського способу життя, нерозвиненій соціальній інфраструктурі сільських поселенських мереж, загостренні екологічних проблем, створенні довготривалих механізмів постійної відкачки ресурсного потенціалу з сільських територій;

– неврахування в повній мірі тенденцій та закономірностей науково технічного прогресу та ролі науки в розвитку аграрної сфери, що призвело до погіршення стану матеріально-технічної бази сільського господарства, його відставання від світових досягнень за показниками продуктивності, матеріаломісткості та енергомісткості виробництва.

В методології наукових досліджень використання системного підходу показує належність відносин власності в аграрних перетвореннях до надзвичайно складних та багатофакторних систем, елементи якої, в свою чергу, також представлені системами (підсистемами). Всі вони знаходяться в певному взаємозв'язку та взаємодії, а сукупність таких підсистем формує єдине ціле. Системний підхід забезпечує проведення дослідництва стосовно вказаного об'єкта дослідження як єдиного цілого в якості системи. Кожна її складова частина (підсистема) може досліджуватися як самостійний об'єкт дослідження.

Системність дослідження необхідності аграрних перетворень засвідчує, що можливості адміністративно-командної системи управління, яка ґрунтувалася на ортодоксальних ідеологічних парадигмах щодо переваг соціалістичного способу виробництва, потенціал переважно екстенсивного шляху розвитку сільськогосподарського виробництва були вичерпані. Система економічних та соціальних відносин, що склалася в АПК не відповідала глобальним закономірностям розвитку продуктивних сил і суспільних відносин, заперечувалася досягненнями передових економік ринкового типу, що базуються на демократичних принципах управління, розвитку приватної власності на землю та інші засоби виробництва. Тому приватизація в сільському господарстві України, на наше переконання, мала об'єктивно обумовлений та неминучий характер.

Задум аграрної реформи 90-х років ґрунтувався на абсолютно демократичних цінностях та принципах справедливості щодо забезпечення природного права приватної власності селян на землю, віль-

ного вибору працівниками колгоспів та радгоспів варіантів досягнення своїх економічних інтересів – господарювати самостійно через відокремлення земельних та майнових паїв, або віддавати їх в оренду новоутвореним аграрним суб'єктам ринкового типу. Передбачалося, що потужний імпульс приватного інтересу в поєднанні з інтенсивними методами ведення сільського господарства забезпечить виведення аграрного виробництва на якісно новий технологічний рівень, гарантуватиме продовольчу безпеку країни, допоможе розв'язати соціально-інфраструктурні проблеми сіл, сприятиме підвищенню рівня доходів сільського населення.

Проте в процесі аграрної реформи була зроблена ставка переважно на науково-методичне та законодавче забезпечення приватизації в частині розпаювання земель та майна колективних сільськогосподарських підприємств та більшості радгоспів, реорганізації їх в нові організаційно-правові форми підприємств. Реформування практично було зведено до формалізації відносин власності на основі домінування її приватної форми, в той час коли реальна приватизація передбачає використання системного підходу, що одночасно з приватизацією включає створення економічних, організаційних, правових, морально-психологічних умов реалізації інтересів сільської громади та новоутворених власників. Без постійного та повноцінного відтворення в суспільстві системи умов і факторів розвитку відносин власності не можна досягти високої соціально-економічної результативності реформ як в аграрній, так і в інших сферах економіки.

Приватизація в сільському господарстві України відбувалася в період домінування в державному управлінні ідей лібералізації економічної політики як теоретичної концепції формування ринкових відносин на основі саморегуляції економічних процесів, мінімізації державного втручання в економіку, відкритості господарського комплексу по відношенню до зовнішнього ринку. Проте, повною мірою не було враховано те, що застосування ліберально-монетарної моделі державного управління передбачає вже наявного конкурентного середовища з відповідними ринковими механізмами саморегуляції завдяки дії об'єктивних економічних законів, а також розвинених демократичних інститутів та інституцій в суспільстві. Такі передумови в період започаткування і проведення приватизації в Україні були відсутні, що суттєво вплинуло на її соціально-економічну результативність. На

помилковість сподівань, що «невидима рука» «вільного ринку» все відрегулює автоматично вказував академік Лукінов І.І.: «Така теорія ринкової бездіяльності є не чим іншим, як провокаційний заклик до економічного само розвалу нової демократичної держави, породження хаосу і паралічу активної утворювальної діяльності, без чого ніяких прогресивних зрушень не буває» [147, с.554].

Методологія пізнання відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях показує, що вони як система не залишаються незмінними. Тому у цьому контексті важливим методологічним підходом дослідження постає динамічність – феномен розвитку. Згідно справедливих висновків професора Мельника Л.Г., виробничі біфуркації (якісні зрушення) стають не тільки перманентними, перетворюючись в безперервну низку подій, а й набувають нової якості «економічної місткості», пронизуючи весь територіально-галузевий простір світової економіки. Подібний перебіг економічних процесів потребує принципово нових якостей від людей, які приймають участь у виробництві та керують його процесом. Перш за все необхідні глибокі знання методології розвитку систем та управління трансформаційними процесами [166, с.6]. Рівень компетенції стосовно таких методологічних знань слугує однією з причин низької соціально-економічної результативності аграрних перетворень.

Вітчизняний економіст-дослідник Шиян Д.В. до числа провідних особливостей сучасного суспільного життя правомірно відносить створення механізмів управління його розвитком. Ним вказується, що вагомого значення набувають теорії, які з необхідною повнотою та адекватністю відображають істотні риси і проблеми функціонування суспільства на конкретних етапах його розвитку. Як вихідну базу при цьому логічно прийняти положення, що суспільний, у тому числі економічний розвиток являє собою динамічний процес, у ході якого відбуваються істотні зміни в системах різного рівня та складу [317, с.7]. Тим самим наголошується на необхідності використання динамічності як методу пізнання, що безпосередньо відноситься до дослідництва відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень.

Дослідження показують, що в силу протиріччя між необхідністю системних перетворень відносин власності та обмеженим характером проведених на практиці реформ, через невідповідність тогочасної моделі державної політики об'єктивним умовам соціально-економічної

ситуації в країні, ефективність аграрних перетворень в Україні оцінюється досить неоднозначно. З одного боку, незважаючи на політичні та економічні складнощі державотворення та становлення ринкової економіки в Україні, вдалося вирішити низку конкретних завдань стосовно персоніфікації власності в сільському господарстві. З іншого — після вже більше, ніж двадцятирічного терміну, що сплинув з початку реформ, в Україні так і не створено, за винятком окремих галузей, високоефективного аграрного виробництва, не забезпечені прийнятні соціальні стандарти життя для більшості сільського населення. На сучасному етапі соціально-економічних трансформацій в сільському господарстві України поглиблюються проблеми, що пов'язані з механізмами реалізації прав власності.

Сутнісною стороною методології в якості вчення постає прикладне використання набутих знань відносно наступного їх використання для проведення відповідних перетворень. Концептуальні основи подальшого дослідження розвитку відносин власності в аграрній економіці безпосередньо стосуються таких питань як: визначення соціально-економічних орієнтирів розвитку відносин власності; формування багатокладності як передумови ефективного сільського розвитку; визначення цільового призначення утвердження приватного сектора; підвищення місця і ролі сільських громад і сільських територій; становлення сільської соціоекономіки.

Напрями підвищення соціально-економічної ефективності розвитку відносин власності передбачають:

- проведення ефективної державної аграрної політики та розбудову соціальної сфери села як передумови підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень;
- науково-економічне забезпечення інноваційного розвитку сільського господарства в контексті становлення приватної власності;
- розвиток маркетингового управління виробничо-господарською діяльністю аграрних та агропромислових формувань;
- інтенсифікацію розвитку зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі;
- сприяння розвитку багатокладності в аграрному секторі;
- розширення екологізації виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі.

Опрацювання методологічних основ наукових досліджень відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень в якості надійної наукової підйоми сприятиме формуванню та розвитку високо-ефективного сільського господарства – невід’ємної складової національного господарського комплексу.

1.4. Особливості розвитку відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень

Важливість дослідження особливостей сучасного розвитку відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень витікає із економічної, соціальної, політичної, міжнародної та правової значущості відносин власності для становлення високопродуктивного сільського господарства, національного господарського комплексу та посилення конкурентоспроможності аграрної галузі в процесі її інтеграції у світовий економічний простір. Адже вітчизняний та світовий досвід показує досить суттєву залежність результативності реальної економіки від адекватності розвитку відносин власності вимогам часу. Виявлення таких особливостей передбачає проведення ідентифікації даного явища, виділяючи його із всієї сукупності економічних явищ та процесів за рахунок відмінних рис та специфічних проявів в економічному повсякденні.

Особливості сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі формуються під сукупним впливом об’єктивних та суб’єктивних чинників, та проявляються в життєдіяльності суспільства в якості існуючих та (або) започаткованих соціально-економічних, політико-правових, виробничо-господарських та інших суспільних процесів, подальше інституційне функціонування яких визначається відповідністю еволюційному руху суспільства та цивілізації.

До числа основних особливостей сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі слід віднести їх глибинну трансформацію, що набуває перманентного характеру та стосується всіх сфер функціонування сільської громади, її членів та суттєво впливає на життєдіяльність суспільства в цілому. Каузальний зв'язок змін відносин власності прямо чи побічно торкається різних суспільно-політичних, соціально-демографічних, організаційно-економічних, кадрово-управлінських, еколого-природоохоронних та інших процесів в

сільській місцевості, займає тривалий період часу та охоплює всю країну. Внаслідок такої масштабності та багатогранної дії відносин власності, їх дослідження щодо макроекономічних та мікроекономічних об'єктів мають різноплановий науковий характер.

Особлива увага з боку дослідників приділяється трансформації відносин власності в сільськогосподарських підприємствах. В дослідженнях вчених економістів Россохи В.В. та Пронько Л.М., наголошується на тому, що сучасні процеси формування та розвитку виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств відбуваються на засадах переходу до ринкових умов господарювання і приватизації землі та майна. Ці процеси спричинили низку проблем стосовно господарювання дрібних власників засобів виробництва, використання найманої праці в сільськогосподарському виробництві, управління господарюючими суб'єктами та ефективності використання в цих умовах наявної власності [251]. Завдяки системному підходу, вчені всебічно розкривають існуючі проблеми розвитку відносин власності на мікроекономічному рівні та науково обґрунтовують напрями їх вдосконалення в підприємствах аграрного сектора та вдало визначають перспективи підвищення ефективності функціонування відповідних господарюючих суб'єктів.

До вагомих наукових здобутків авторів слід віднести складений ними перелік внутрішніх та зовнішніх чинників впливу на ефективність управління власністю [251, с. 138], сформовану систему оцінки факторів впливу на ефективність використання власності [251, с. 141–148], а також розроблені конкретні пропозиції на предмет удосконалення відносин власності в аграрних підприємствах. Пильної уваги з боку науковців та практиків заслуговують наведені тут авторські рекомендації стосовно організаційно-економічного та методично-нормативного регулювання державою розподілу та використання підприємствами прибутку, заохочення матеріальними та соціально-психологічними важелями найманих працівників до високоефективної праці, надання певної організаційно-управлінської та економічної самостійності внутрішньогосподарським структурним підрозділам, покращання орендних відносин між орендодавцями та орендарями землі та майна.

Поділяємо точку зору дослідників, що наслідком проведених перетворень в сільському господарстві виступає практично завершена

приватизація власності, а її власник стає домінуючим агентом. Бо саме він ухвалює рішення про розподіл обмежених ресурсів та визначає напрями виробничо-господарської діяльності відповідного господарюючого суб'єкту. Вказуючи на те, що в сільській місцевості формується та утверджується власник, має місце мотивування у становленні та розвитку повноцінного ринку, конкуренції, спонукання до підвищення ефективності виробництва та подальшого прогресивного розвитку сільського господарства, дослідники цілком справедливо підмічають породжені при цьому негативні явища. Їх джерелом правильно визнається низка чинників: недосконалість законодавства, непідготовленість менеджменту та виконавців до реформування, підозрілість персоналу підприємств до нововведень, відсутність у певної частини фахівців прогресивного мислення та розуміння необхідності глибоких перетворень, необізнаність селян з юридичних та економічних питань ведення підприємництва.

Водночас, спірною вважаємо наведену авторами наукової монографії характеристику відносин власності як «деформацію», що проявляється, за твердженнями науковців, як в аграрних підприємствах, так і аграрній сфері після проведення в сільському господарстві економічних, соціальних й організаційних трансформацій існуючих в ньому організаційно-правових форм господарювання [251, с. 3]. Незгода з такою оцінкою проведених перетворень ґрунтується на тому, що термін «деформація» має латинське походження і в перекладі означає «перекручення» або «спотворення», а в українській мові трактується як природне або штучне порушення форми, частини тіла або органу під впливом зовнішніх сил [266, с. 249], чи в сучасному тлумаченні як зміна форми або розмірів тіла під впливом прикладених сил чи нагрівання. Про те, що такі зміни ув'язуються зі спотвореннями, свідчить наведене тут же сучасне тлумачення терміну «деформований», яке має значення «неправильної форми» [31, с. 218]. Поверховим запереченням слугує те, що зміни в аграрних формуваннях відбувалися під сукупним впливом як зовнішніх, так і внутрішніх факторів. Останні, при цьому, за своєю впливовістю в жодній мірі не поступалися потужності зовнішнім чинникам.

Більш вагомим аргументом є глибина соціально-економічних перетворень в сільському господарстві. Бо перехід галузі до нових форм господарювання на основі трансформації відносин власності ви-

ступає якісною зміною соціально-економічної суті та змісту існуючих раніше організаційно-правових структур. Новоутворені підприємства не можуть тривалий час мати «спотворені» чи «неправильні форми», бо вони тестуються сучасною ринковою дійсністю та постійно змагаються за право здійснювати виробничо-господарську діяльність, конкуруючи з суб'єктами господарювання різних форм власності та країн походження. Деформації, які відбувалися в процесі приватизації, стосувалися конкретних фактів ігнорування керівниками законних прав працівників сільського господарства та проведення розподілу державної та колгоспно-кооперативної власності в угоду збагачення окремих осіб, а не на користь сільських громад та їх мешканців. Проте ці деформації не заперечують об'єктивної необхідності трансформації відносин власності в аграрному секторі.

В даному випадку поділяємо точку зору академіка Юрчишина В.В., який відзначає, що виправдано й єдино правильно виходити з того, що реформування відносин власності і все, що воно породжує й утверджує, перебуває у діалектичному взаємозв'язку, розвивається по висхідній. А саме: зміни у відносинах власності вимагають прискорення і забезпечення надійності їх політичної, законодавчої, організаційної, соціальної підтримки, захищеності й забезпеченості. У свою чергу, чим досконалішою, ширшою і надійнішою буде така підтримка, тим більший простір для подальшого розвитку одержать перетворення у відносинах власності. Обов'язковою вимогою тут має бути забезпечення вирішення проблеми власності на найсучасніших засадах. Викладене стосується в повній мірі сільського господарства. Загальнополітичні та загально методологічні засади перетворень відносин власності в цій галузі збігаються з принциповими вимогами й підходами, на яких мають здійснюватися реформаторські зміни в економіці в цілому. Водночас при реформуванні відносин власності потрібно враховувати специфіку сільського господарства як галузі з притаманними їй особливостями минулого й сучасного [325, с. 266]. Адже глибинні перетворення відносин власності закладають основи майбутнього ефективного функціонування аграрного сектора на базі формування багатокладності, посилення конкурентоспроможності агро-продовольчої продукції на внутрішньому та світовому ринках, пріоритетності для господарського комплексу соціально-економічних

запитів селян, раціональності та збалансованості економічних, соціальних та екологічних складових.

Значимою особливістю сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі є те, що даний процес відбувається одночасно зі становленням та утвердженням в господарському комплексі країни ринкової економіки. Ця особливість відносин власності спричинюється перехідною економікою, транзитивний характер якої передбачає перехід від однієї до іншої економічної системи, а також необхідність використання ринкових організаційно-економічних засад, сукупність яких дозволяє виводити виробничо-господарську діяльність агропромислового комплексу та його господарюючих суб'єктів на відповідний світовим вимогам рівень.

Характерними рисами розвитку відносин власності перехідної економіки виступає:

— посилення змагальності різних форм власності та господарювання за купівельні переваги існуючих та потенційних покупців виробленої продукції та здійснюваних послуг;

— значна динаміка структурних зрушень стосовно організаційно-правових форм власності та господарювання в розрізі: загальної кількості відповідних господарюючих суб'єктів та їх співвідношення; наявного ресурсного потенціалу та його складових; масштабу та асортиментних позицій товарної продукції на внутрішньому та світовому ринках із зайняттям на них певних ринкових часток;

— активне виникнення нових організаційно-правових форм ведення аграрної виробничо-господарської діяльності та демобілізація неконкурентоспроможних і застарілих форм аграрного виробництва. Діалектична єдність появи нового та руйнування старого породжує сучасну загальну неоднозначність перебігу соціально-економічних процесів в сільській місцевості;

— порушення стабільної стійкості існуючої (державної) форми власності, вплив якої на ефективність господарського комплексу зменшується, за одночасного виникнення та зростання вагомості в сільській місцевості нової (недержавної) форми власності, наслідком чого виступає економічна розбалансованість та нестабільність;

— багатоваріантність формування нової економічної системи в зв'язку з участю в даному процесі значної чисельності осіб, які, проживаючи в сільській місцевості, мають різні соціально-економічні

цілі та засоби їх досягнення, а також усталені звичаї, традиції, уподобання, навички аграрного господарювання за відповідними формами власності;

— альтернативність якісної зміни відносин власності в аграрному секторі через вплив на цей процес сукупності чинників соціального, економічного, регіонального та демографічного характеру світового та національного рівнів.

Пореформений період має економічні дисбаланси, змінює ментальні інституції, породжує в частини населення психологічний дискомфорт та соціальні конфлікти. Звідси витікає неоднозначна оцінка трансформацій відносин власності науковцями, практиками, сільською громадою та суспільством в цілому. Їх бачення ґрунтуються на критеріях та оцінках, які виставляються конкретними особами згідно існуючих ідеологем та власного світосприйняття.

Трансформація відносин власності в аграрному секторі змінює економічну систему. На місці неринкової соціалістичної економіки, в основі якої знаходилася централізована командно-адміністративна система управління з домінуючою державною формою власності на засоби виробництва, за відсутності повноцінної ринкової конкуренції та приватної власності, утворюється ринкова економіка з конкуренцією та пануючою недержавною власністю. Процес її становлення та утвердження, згідно державної регуляторної політики, формує зміст перехідної економіки, що займає певний історичний період.

Досліджуючи розвиток відносин власності в аграрному секторі в країнах з перехідною економікою, член-кореспондент НААН України Осташко Т.О. справедливо вказує на те, що внаслідок проведених трансформацій сформувалася бімодельна структура аграрної галузі. При цьому в одних країнах переважають великі аграрні підприємства, в інших – домінують дрібні та середні за розмірами аграрні господарюючі суб'єкти [186, с. 43–45]. Проте для всіх новоутворених в сільському господарстві організаційно-правових форм спільною рисою постає перехід до домінуючої приватної форми власності, що замінила державну та колективну власність.

Розкриваючи стратегічні цілі аграрних трансформацій, Осташко Т.О. встановлює першочерговість проведення масової приватизації землі та майна в бувших колективних сільськогосподарських підприємств. Вченою зазначається, що приватна власність на основні засоби

виробництва утворює в сільському господарстві фундамент для подальших соціально-економічних змін. Економічна складова останніх стосується побудови ефективного, високопродуктивного, конкурентного ринково орієнтованого аграрного сектора, а соціальна – передбачає загальне економічне піднесення та зростання добробуту [186, с. 25]. Узагальнюючий висновок з викладеного полягає в тому, що приватизація землі та майна закладає фундамент для формування ринкової економіки, яка в свою чергу, виступає в якості одного з найбільш впливових чинників розвитку відносин власності аграрного сектора.

Презентуючи ринок землі в якості економічної категорії, доктор економічних наук Заєць В.М. з наукових позицій обґрунтовує необхідність приватної форми власності на землю як таку, що захищає користувачів, які здатні забезпечувати найвищу продуктивність використання основного засобу виробництва в сільському господарстві. Логічно звертає увагу на те, що економічна теорія розглядає трансформацію прав власності на землю в економічний актив підприємництва як закономірну ендогенну відповідь економіки на зростаючий попит на неї та на зростання пропозиції сільськогосподарського капіталу [71, с. 5–20]. В даному випадку підкреслюється та науково обґрунтовується необхідність повноцінної приватної власності на землю, щодо якої власниками здійснюється володіння, користування та розпорядження, в якості об'єктивної передумови створення внутрішнього мотиваційного чинника соціально-економічного розвитку аграрного сектора.

Розвиток відносин власності в процесі становлення ринкової економіки породжує в сільській місцевості низку соціально-економічних проблем. Можливість їх виникнення передбачалася видатним вченим економістом Чаяновим О.В. Так, висвітлюючи питання диференціації селянських господарств, ним розкривалася невідповідність ринкових вимог та реального розміщення населення, що, стосовно окремих регіонів, називав аграрним перенаселенням, яке давить. Вказувалося, що саме в таких регіонах помітно проявляється низка негативних процесів, в тому числі міграції та розвиток кабальних форм взаємовідносин між господарствами. Масове селянське господарство, що перебудовується із натуральних форм в товарні та яке попадає при цьому в колізії перевищення наявного кількісного складу населення по відношенню до кількості робочих рук, що потребується ринково

оптимальними формами господарства, природно втрачає власну однорідність та відчуває найбільш різкі процеси диференціації та розвиток експлуатації відносин [309, с. 147].

Таким чином, ще на початку 20-го сторіччя здійснювалися наукові застереження на предмет можливих соціально-економічних загострень в сільському господарстві за умови переходу економіки до функціонування на ринкових засадах. Зростання сільського безробіття, прискорення міграційних процесів до міст сільських мешканців, посилення експлуатаційного тиску по відношенню до сільських мешканців та інші сучасні негаразди актуалізують наукові пошуки щодо регулювання відносин власності перехідної економіки з позицій збалансованого економічного та соціального розвитку аграрного сектора.

Важливою особливістю сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі виступає активізація процесів інтелектуалізації власності. Об'єктивний характер зростання значущості інтелектуальної власності спричинено: глибинними змінами, що відбуваються в аграрних організаційно-правових формах господарювання, яким належить впроваджувати науково-технічні здобутки в практику управління соціально-економічним розвитком в ринковому середовищі; потребами вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції витримувати конкуренцію на внутрішньому та світовому ринку, що реально за інтелектуальної відповідності виробництва і збуту продукції сільського господарства світовим стандартам; техніко-технологічними умовами виробничо-господарської діяльності аграрних формувань, що ґрунтуються на основі новітніх здобутків наукової думки; вимогами, що пред'являються з боку соціуму та природного довкілля до матеріально-технічної бази сільськогосподарського виробництва в світлі економічної глобалізації та динамічних змін макроекономічного та мікроекономічного середовища.

Про усвідомлення в суспільстві вагомості зростання інтелектуальної власності засвідчують Конституція України, система джерел правового регулювання відносин власності, що пов'язані з охороною і використанням об'єктів інтелектуальної власності в країні, міжнародні договори, до яких Україна приєдналася, а також інші регулятивні та спеціалізовані нормативно-правові акти щодо реалізації права власності. Так, в статті 41 Конституції зазначається, що кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтеле-

ктуальної, творчої діяльності. Статтею 54 Основного Закону громадянам гарантуються свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності. Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом [127].

Цивільним кодексом України право інтелектуальної власності визначається як право особи на результат інтелектуальної, творчої діяльності або на інший об'єкт права інтелектуальної власності, визначений Кодексом та іншим законом. При цьому інтелектуальна власність має особистісний характер, приймає як майнову, так і немайнову форму, а її економічний зміст унормовується національним законодавством. Право інтелектуальної власності визнається непорушним. Бо ніхто не може бути позбавлений права інтелектуальної власності чи обмежений у його здійсненні, крім випадків, передбачених законом [308]. Всі наведені положення безпосередньо задіяні в аграрному секторі.

Кодекс відображає співвідношення права інтелектуальної власності з правом власності на річ, визначає об'єкти, суб'єкти права, зміст майнових і особистих немайнових прав інтелектуальної власності, підстави їх виникнення, умови використання об'єктів інтелектуальної власності і передачі прав на них, вказує на наслідки порушення права інтелектуальної власності і способи судового захисту, дає перелік об'єктів права інтелектуальної власності. Тут же роз'яснюються такі поняття, як: авторське право, суміжні права, наукове відкриття, винахід, корисна модель та промисловий зразок. Кодексом формується також механізм правового регулювання відносин, пов'язаних із майновими правами інтелектуальної власності на комерційне найменування і на торговельну марку [308]. Весь перелік вказаних положень використовується в сільському господарстві.

Регулюють відносини у сфері інтелектуальної власності, що прямо чи побічно стосуються аграрного сектора, Закони України: «Про авторське право і суміжні права»[199], «Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних» [234], «Про видавничу справу»[201], «Про

архітектурну діяльність»[200], «Про охорону прав на винаходи та корисні моделі»[255], «Про охорону прав на промислові зразки» [227], «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» [266], «Про інноваційну діяльність» [216] та інші Закони та інструкції і положення.

Така різнобічна увага до інтелектуальної власності демонструє зростання ролі останньої в зв'язку з необхідністю прискорення процесів модернізації національної економіки, нагальністю вирішення проблеми гуманізації виробничо-господарської діяльності ринкових суб'єктів, вагомістю узгодження інтересів підприємців, суспільства та природного середовища; значущістю розкриття внутрішнього світу кожної людини – її професійності, таланту, здібностей, творчості, ініціативності, цілеспрямованості та інших якостей.

Процес інтелектуалізації власності підтверджується дослідженнями, які проводили вчені-економісти Базилевич В.Д. та Ільїн В.В. Цілком логічні аргументи на користь такої наукової позиції ними висвітлюються через характеристику інтелектуальної власності у структурі діяльності в розрізі положень, що показують предмет і структуру праці в сучасну епоху та спосіб її організації, інтелектуальну власність у специфіці сьогодення, інтелектуальну власність у трансформаціях суспільного економічного прогресу, перспективи інтелектуальної власності в умовах зростання людського капіталу. Їх доповнюють положення з феноменології економічної свідомості, а також віддзеркалення філософії власності в розрізі підрозділів «своє» і «власне», поняття власності у процесі самореалізації людини, форми і види власності, приватна і особиста власність, відносини власності, трансформація власності: приватна – особиста – інтелектуальна; власність та інтелект в контексті смислу життя [12].

Об'єктивність процесу системного формування та нарощування науково-інтелектуального потенціалу в сільському господарстві, згідно справедливої оцінки професора Сіренко Н.М., пов'язується із побудовою гуманізованого суспільства, яке орієнтується на духовне вдосконалення та самореалізацію кожної людини [264, с. 289-291]. Бо інтелектуалізація власності постає закономірним результатом розвитку як людини та економіки, так і суспільства і цивілізації загалом.

Вагома особливість сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі полягає в тому, що управління власністю переходить від безпосередніх власників-господарників до професійних менедже-

рів, які покликані нарощувати власність за рахунок інтенсифікації виробничо-господарської діяльності та високоефективного використання людського капіталу. Об'єктивна потреба щодо застосування праці професійних управлінців для примноження матеріальних та нематеріальних благ зумовлюється колективним характером сучасного виробництва. В кожному господарюючому суб'єкті його ефективність значною мірою залежить від узгодженості в роботі всіх працівників та ланок, що покликаний забезпечувати компетентний аграрний менеджмент.

Досліджуючи природу управлінської праці, професор Турецький О.А. зазначає, що саме на основі особистих та колективних інтересів і під їх впливом, які в своїй сукупності складають інтереси суспільства, творча енергія кожної людини, всіх людей як енергія всього суспільства, концентрується та акумулюється в належному напрямі, концентруючи зусилля суспільства, його знання та досвід на вирішення своїх проблем та інтересів, на задоволення індивідуальних та громадських потреб. З цього витікає, що на сучасному етапі соціально-економічного розвитку нашої країни, управління працею в кожному підприємстві, в регіоні, галузі, в цілому на рівні всього господарського комплексу перетворюється у одну з найбільш важливих управлінських завдань [290, с. 8–9]. Компетентний менеджмент дійсно забезпечує єдність інтересів та енергетичну концентрацію всіх учасників виробничо-господарської діяльності, незалежно від її масштабів, інтенсифікуючи нарощування власності.

Згідно досліджень професора Клочана В.В., до факторів, що вагомо впливають на розвиток відносин власності в аграрному секторі, відноситься формування та становлення в ньому системи інформаційно-консультаційного забезпечення. Вчений цілком правомірно звертає увагу на ту обставину, що в нашій країні така система знаходиться в стадії створення. Необхідність її прискореного завершення обґрунтовується тим, що ця система сприяє впровадженню в практику аграрного господарювання новітніх досягнень з менеджменту, маркетингу, економіки, організації праці, техніки та технології [122, с. 4]. Прикладне використання здобутків наукової думки дійсно формує реальні умови для збільшення масштабів власності та забезпечує виведення їх відносин на рівень сучасних світових стандартів.

Аргументом на користь такого висновку слугує й те, що в умовах зміни відносин власності перспективи сільського соціуму значною мірою визначаються його ринковими результатами, ефективність яких потребує здійснення висококваліфікованих інформаційно-консультативних послуг. Їх виконання повинно охоплювати управління виробничо-господарськими процесами ринкових суб'єктів, приділяти пильну увагу аграрній освіті та науці, вирішувати сільські соціальні та екологічні проблеми, створювати сприятливі умови для інноваційної діяльності, впроваджувати науково-технічні здобутки в практику сільського господарювання та забезпечувати інтелектуалізацію праці біля землі.

Ознайомлення з науковими основами формування системи інформаційно-консультативного забезпечення аграрного сектора в умовах трансформації в ньому відносин власності показало, що Ключан В.В. логічно здійснював ідентифікацію понятійно-категоріального апарату досліджуваного явища реальної економіки, розкривав його організаційно-економічну сутність і науково-прикладне значення, виділяв умови, чинники і принципи формування та функціонування системи інформаційно-консультативного забезпечення стосовно провідної галузі національного господарського комплексу [122, с. 8–73]. Бо всі вони здійснюють наукове обслуговування процесів, що безпосередньо торкаються власності та відносин між власниками відповідних ресурсів на аграрному ринку.

На прогресивний розвиток відносин власності спрямована внутрішньо притаманна властивість інформаційно-консультативної системи, що передбачає, з одного боку, підвищення рівня фахових знань клієнтів, достатнього для самостійного прийняття ними ефективних виробничо-господарських рішень, а з іншого – адаптування самої системи до внутрішніх та зовнішніх змін шляхом упровадження інновацій, навчання і перепідготовки менеджерів, спеціалістів, виконавців. Те ж стосується формування необхідної для прийняття ефективних управлінських рішень інформаційної бази даних та використання прикладних програмних продуктів, що підпорядковані вирішенню конкретних виробничо-господарських завдань тощо [122, с. 34–39]. Така властивість інформаційно-консультативної системи реально забезпечує зростання в аграрному секторі матеріальних, фінансових та інтелектуальних масштабів власності.

Поділяємо точку зору вченого щодо важливості опрацювання прикладних сторін інформаційного та консультаційного забезпечення аграрного сектора для функціональної характеристики існуючих в ньому відносин власності, представлених в розрізі дослідження накопиченого досвіду сільськогосподарського консультування за кордоном, в тому числі в країнах, що виступають в якості орієнтирів на предмет соціально-економічного сільського розвитку для України [122, с.111]. Бо лише практика показує реальний стан відносин власності та рівень ефективності їх використання в конкретних обставинах аграрної виробничо-господарської діяльності.

В контексті викладеного, доцільним представляється висвітлення ретроспективи інформаційно-консультаційного обслуговування вітчизняного сільського господарства [122, с.111] як такого, що показує, з одного боку, витoki ментальних устремлінь українського селянства, які належить стверджувати і в стратегічному майбутньому. З іншого боку, такі дослідження свідчать про досягнуті раніше здобутки виробничого, економічного, техніко-технологічного та соціального характеру, що базувалися на досить високому рівні кваліфікації безпосередніх виконавців виробничо-господарських процесів та спеціалістів і менеджерів, які виступали в якості консультантів. Тому відповідні наукові, освітні, регуляторно-керівні, організаційні та інші чинники, враховуючи сучасні особливості національної економіки та її аграрного сектора, варто використовувати в поточному періоді як такі, що продемонстрували умови забезпечення високої соціально-економічної результативності в сільській місцевості навіть за існуючих відносин власності.

Системний підхід здійсненого наукового пошуку щодо вагомості впливу на розвиток відносин власності в аграрному секторі формування в ньому системи інформаційно-консультаційного забезпечення чітко проявляється в процесі висвітлення особливостей його нинішнього етапу [122, с. 152]. Наукової завершеності та ґрунтовності такому дослідженню надає виокремлення в самостійні групи чинників, кожний з яких розкриває властивість інформаційної системи як цільної єдності складових її елементів; специфічні особливості функціонування аграрного сектору; особливості використання вихідних даних інформаційної системи; залежність системи інформаційно-консультаційного забезпечення від властивостей інформації. Адже вплив біль-

шості з вказаних чинників на відносини власності має об'єктивний характер.

Високий ступінь обґрунтованості наукових положень щодо базових передумов розвитку системи інформаційно-консультаційного забезпечення в контексті впливу останнього на сучасне становлення відносин власності в аграрному секторі витікає зі змісту структурних складових здійснюваного наукового пошуку Клочана В.В., що висвітлюють становлення інституціонального середовища такої системи, глибинні соціально-економічні перетворення в сільському господарстві, сільськогосподарське дорадництво в якості складової досліджуваного явища.

Поділяємо точку зору вченого. щодо того, що нарощування власності аграрними товаровиробниками потребує кваліфікованих консультацій з технологій сільськогосподарського виробництва, використання в ньому новітніх здобутків науки і техніки, науково обґрунтованих рекомендацій з маркетингу при закупівлі матеріально-технічних ресурсів для виробничо-господарської діяльності та збуті виробленої продукції, а також професійних порад з менеджменту, бухгалтерського обліку, оподаткування, правознавства, програмного забезпечення, диверсифікації виробничо-господарської діяльності сільської місцевості тощо [122, с. 182–183]. Вони, разом з сукупністю інших здобутків світової науково-технічної думки виводять відносини власності аграрного сектора на рівень сучасних світових вимог та економічних стандартів.

Значущою особливістю сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі виступає їх стратегічна спрямованість на адаптацію до ринкових запитів. Адже, згідно досліджень вітчизняних науковців Захарченка В.І., Борисова О.Г. та Іванищевої А.В., будь-яка економічна система базується на формах власності на ресурси та результатах господарської діяльності, що склалися в них. При цьому, соціально-економічні відносини визначають характер стосунків людей, що складаються під впливом відносин власності в певному суспільстві. Техніко-економічні відносини відображають процеси використання ресурсів, їх відтворення і визначаються, насамперед, технологічними можливостями. На цій підставі, з певною мірою умовності вчені представляють економіку як процес перетворення наявних у розпорядженні суспільства ресурсів у продукцію, що покликана задово-

льняти виробничі і невиробничі потреби суспільства і його громадян [99, с. 8]. Адже через спрямування виробничо-господарської діяльності на задоволення запитів споживачів в ринковій економіці раціоналізується використання наявних ресурсів, відбувається загальне економічне зростання та підвищується добробут людей.

Орієнтація на задоволення потреб різнопланових ринкових сегментів передбачає перехід господарюючих суб'єктів до маркетингового менеджменту, що дозволяє поєднувати використання ринкових механізмів та державного регулювання. В даному випадку ринкові механізми спрацьовують через виявлення та задоволення споживчих запитів. Серед останніх містяться також державні вимоги до ринкових суб'єктів на предмет дотримання ними стандартів якості продукції, нормативів з техніки безпеки та охорони праці, захисту природного довкілля та ін.

До числа важливих особливостей сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі слід також віднести:

- єдність соціально-економічних процесів індивідуалізації та соціалізації власності;
- інституціональний характер розвитку відносин власності з позицій удосконалення існуючих та сприяння утвердженню нових інститутів багатоукладної економіки [62, с. 19–21; 179, с. 52–56; 103, с. 47–58];
- орієнтованість розвитку відносин власності на міжнародні стандарти та нормативи внаслідок лібералізації правил міжнародної торгівлі [116, с. 1–3] під впливом економічної глобалізації та світової регіоналізації;
- визначальний характер впливу відносин власності на ефективність соціально-економічного розвитку суспільства та його аграрної сфери [114, с. 19–24];
- стратегічна спрямованість розвитку відносин власності на підвищення соціально-економічної та суспільно-політичної результативності гуманістичного та людиноцентричного характеру [61, с. 277–278];
- залежність розвитку відносин власності від ефективності національної аграрної політики;
- нормативно-правова незавершеність набуття права власності на землю сільськогосподарського призначення з позицій володіння,

користування, розпорядження [121, с. 15–20] в силу існуючого мораторію на її купівлі-продаж;

- відсутність у значного числа сільських мешканців можливостей користування та розпорядження землею [168, с. 20-22] як складовими реалізації права земельної власності;

- екологізація виробничо-господарської діяльності аграрного сектора в частині природо збереження [306, с. 23], підвищення родючості ґрунтів, ефективного використання сонячної енергії та водних ресурсів, охорони здоров'я населення в якості пріоритетного напрямку розвитку відносин власності;

- спрямованість розвитку відносин власності на системне збалансування суспільно-політичних, соціально-економічних та еколого-природоохоронних інтересів сільських територій [14, с. 257-261];

- необхідність надійного інноваційного забезпечення розвитку відносин власності предметно прийняття організаційно-технічних рішень з удосконалення виробничо-господарської діяльності аграрних ринкових суб'єктів [143, с. 308-310] та підвищення життєвого рівня населення сільських територій;

- дуальність ведення сільського господарства [293, с. 6-9], що слугує поточним результатом існуючих відносин власності, розвиток яких породжує, з одного боку, формування горизонтально та вертикально інтегрованих корпоративних структур з високим рівнем концентрації аграрного ресурсного потенціалу, а з іншого – ресурсна диференціація та подрібнення учасників аграрної виробничо-господарської діяльності;

- взаємозв'язок розвитку відносин власності в сільському господарстві з екологічними обмеженнями щодо використання земель сільськогосподарського призначення, перебігом біологічних процесів, природно-кліматичними умовами господарювання, територіальною розосередженістю, специфікою організації правці та іншими особливостями виробничо-господарської діяльності аграрного сектора економіки [130, с. 106-115; 294, с. 7-14];

- низька ефективність існуючих організаційно-економічних механізмів впливу на розвиток відносин власності з позицій їх підпорядкування поточним та стратегічним соціально-економічним цілям [38, с. 31-36];

- належність відносин власності до системи національних цінностей, що слугує об'єднуючим феноменом суспільної свідомості та завдяки селянству ідентифікує українську націю [287, с. 59-65];
- суспільно-політична багатогранність та соціально-економічна багатофункціональність проявів відносин власності [279, с. 190-193];
- сталість розвитку власності як наукової економічної категорії [13, с. 13-23]; згідно історичній цивілізаційній еволюції відносин власності в реальній економіці;
- суб'єктивність індивідуального сприйняття прав власності та оцінки розвитку відносин власності [98, с. 6-15].

Виділені та інші особливості сучасного розвитку відносин власності аграрного сектора, ідентифікують дане економічне явища серед низки інших явищ та процесів економічної природи та потребують як поглибленого, так і самостійного наукового дослідження.

На основі проведених досліджень слід зробити наступні узагальнюючі висновки:

1. Опрацювання теоретичних основ розвитку відносин власності та їх особливостей в системі сучасних аграрних перетворень передбачає розкриття власності з позицій загальнолюдських цінностей та загальнонаукової категорії, висвітлення власності як економічної категорії, виявлення особливостей розвитку відносин власності аграрного сектора в умовах транзитивної економіки, представлення економічної глобалізації та світової регіоналізації як чинників впливу на розвиток в аграрному секторі відносин власності.

2. Власність в якості економічної категорії віддзеркалює найзагальніші та найістотніші явища реальної економічної дійсності, що проявляється в реакції на результати природних процесів та людської праці матеріального та нематеріального характеру, по відношенню до яких з боку певних суб'єктів в нерозривній єдності здійснюється володіння, користування та розпорядження.

3. Методологія дослідження розвитку відносин власності виступає багаторівневою системою пізнання організації та засобів вирішення завдань, число яких визначається ціллю та об'єктом і предметом наукового пошуку. При цьому об'єкт дослідження виступає в якості об'єктивної дійсності, що в реальній економіці відбиває розвиток відносин власності в сільському господарстві України. Предмет проведеного дослідження відображає якісні сторони досліджуваного

об'єкта та розкриває його властивості в частині теоретичних, методологічних, методичних та прикладних положень щодо розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетворення

4. Сутнісною стороною методології в якості вчення постає прикладне використання набутих знань відносно наступного їх використання для проведення відповідних перетворень. Концептуальні основи подальшого дослідження відносин власності в аграрній економіці безпосередньо стосуються науково-економічного забезпечення щодо здійснення ефективної державної аграрної політики, розвитку багатокладності як передумови підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі, сприяння інтенсифікації зовнішньоекономічної діяльності аграрних суб'єктів господарювання, розвитку екологізації виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі.

5. Ідентифікація розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях в Україні з наукових та прикладних аспектів проводилася на основі виявлення особливостей, відмінних рис та специфічних проявів досліджуваного явища. До числа його основних особливостей слід віднести: масштабність та глибинність трансформації; одночасність зі становленням ринкової економіки; домінантність інтелектуалізації, професійність менеджменту, спрямованість на адаптацію до ринкових запитів, єдність соціально-економічних процесів індивідуалізації та соціалізації власності; формування та розвиток нових інститутів багатокладної економіки, орієнтованість на міжнародні стандарти, спрямованість на підвищення соціально-економічної та суспільно-політичної результативності, незавершеність реформаційних процесів; пріоритетність науково-інноваційних засад, суб'єктивність сприйняття та оцінювання, належність до суспільних феноменів.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ РЕФОРМУВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ

Актуальність дослідження результативності реформування відносин власності в сільському господарстві України спричинена динамічними змінами, що протікають в аграрному секторі після проведення в ньому та в країні в цілому глибоких трансформацій. Стратегічна ціль останніх передбачає побудову соціально орієнтованої економіки, що можливо лише за умови високоефективного функціонування сільського господарства та соціально-економічного відродження села. Звідси витікає потреба всебічно та об'єктивно оцінити стан та тенденції розвитку пріоритетної галузі господарського комплексу з тим, щоб на основі наукових узагальнень визначити перспективні орієнтири подальшого руху аграрного сектора та організаційно-економічні заходи, здійснення яких забезпечує сільській громаді та всьому соціуму дотримання вибраного напрямку та досягнення запланованих соціально-економічних та суспільно-політичних результатів.

2.1. Продовольча безпека в умовах трансформації відносин власності

Визначальна мета глибоких соціально-економічних трансформацій відносин власності сільського господарства України полягає у виведенні аграрної виробничо-господарської діяльності на відповідний сучасним світовим стандартам рівень, що забезпечує населенню держави продовольчу безпеку, а її носіям – гідне соціальне та матеріальне благополуччя. Звідси витікає потреба у проведенні досліджень розвитку продуктивних сил сільської місцевості з позицій соціально-економічної результативності функціонування аграрного сектора в процесі реформування та після проведених змін відносин власності. Актуалізує таку науково прикладну роботу нагальність отримання на практиці довгоочікуваної соціально-економічної віддачі від аграрної реформи, необхідність підвищення добробуту сільського населення, невідкладність подолання в сільській місцевості негативних соціально-демографічних процесів, перспективність нарощування ресурсно-

го й експортного потенціалу пріоритетної галузі господарського комплексу України.

Проблеми продовольчої безпеки, формування та функціонування продовольчого ринку знайшли відображення в численних працях провідних фахівців, до когорти яких відносяться: Власов В.І. [37;45], Білорус О.Г. [45], Бойко В.І. [23], Гойчук О.І. [48], Зубець М.В. [45], Лозинська Т.М. [145], Саблук П.Т. [45], Страшинська Л.В. [283], Хорунжий М.Й. [307]. В роботах зазначених та інших науковців досліджуються теоретико-методологічні та прикладні аспекти розвитку продовольчого ринку, проводиться моніторинг стану та оцінка рівня споживання основних харчових продуктів, визначається соціально-економічна сутність та напрямки формування продовольчої безпеки держави.

Рівень споживання продуктів харчування населенням України в період після 1990 року визначався впливом низки факторів, серед яких одними з найсуттєвіших були складні процеси ринкових трансформацій, що ґрунтувалися на кардинальних змінах відносин власності в сільському господарстві. Враховуючи загострення проблеми продовольчої безпеки саме в період проведення аграрних реформ, важливо здійснювати подальші наукові дослідження тенденцій забезпечення населення продуктами харчування як важливого індикатора соціально-економічної результативності реформування в аграрній сфері.

Методика дослідження базується на діалектичному підході до пізнання економічних та соціальних процесів, що протікають в аграрному секторі господарського комплексу України. Прикладне використання методики передбачає проведення аналізу стану та тенденцій споживання основних продуктів харчування, сировиною базою виробництва яких слугує сільськогосподарська продукція. Наукове опрацювання відповідних соціально-економічних процесів в сільському господарстві дозволяє обґрунтувати рекомендації стосовно вирішення проблеми підвищення рівня життя сільського населення.

Будучи сировинною основою продовольчої продукції та широкого асортименту товарів масового споживання, виробництво сільськогосподарської продукції на одну особу об'єктивно оцінює існуючий виробничий потенціал та показує можливості втілення в практику господарювання соціальних стандартів в країні. Проте реальну картину дотримання таких стандартів демонструє споживання основних продуктів харчування в розрахунку на одну особу за рік. При цьому ди-

наміка споживання виступає в якості кількісної оцінки соціально-економічної результативності розвитку відносин власності як в аграрному секторі, так і в господарському комплексі в цілому. Відповідні розрахунки та цифрові матеріали, згідно офіційних статистичних даних [261, с. 162], представлені в табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Динаміка споживання основних продуктів харчування в розрахунку на одну особу за рік, кг*

Види продукції	Раціональні норми споживання	Роки					2012 р. до	
		1990	2000	2010	2011	2012	норми	1990р.
М'ясо та м'ясопродукти	80	68,2	32,8	52	51,2	54,4	-25,6	-13,8
Молоко та молочні продукти	380	373,2	199,1	206,4	204,9	214,9	-165,1	-158,3
Яйця, шт.	290	272	166	290	310	307	17	35,0
Хлібні продукти	101	141	124,9	111,3	110,4	109,4	8,4	-31,6
Картопля	124	131	135,4	128,9	139,3	140,2	16,2	9,2
Овочі та баштанні	161	102,5	101,7	143,5	162,8	163,4	2,4	60,9
Плоди, ягоди та виноград	90	47,4	29,3	48	52,6	53,3	-36,7	5,9
Риба та рибні продукти	20	17,5	8,4	14,5	13,4	13,6	-6,4	-3,9
Цукор	38	50	36,8	37,1	38,5	37,6	-0,4	-12,4
Олія	13	11,6	9,4	14,8	13,7	13	0	1,4

*Розраховано за джерелом [261, с. 162]

Аналіз наведених даних показує досить неоднозначну картину щодо динаміки споживання основних продуктів харчування однією особою. Так, якщо нею хлібних продуктів, картоплі, овочів та баштанних продовольчих культур, олії та яєць, споживається згідно нормативної кількості та більше норми, то м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів, плодів, ягід, винограду, цукру, риби та рибних продуктів споживається менше раціональної норми. При цьому, за винятком яєць, менше норми споживається переважно продукції тваринницького походження. З продуктів харчування рослинного походження споживається менше раціональної норми цукру, плодів, ягід та винограду.

При тому, що у 2012 р. по відношенню до 1990 р. рівень споживання хлібних продуктів однією людиною скоротився на 31,6 кг, понад

норми його споживається все ще більше на 8,4 кг. Таке перевищення показує як необхідність подальшого збалансування раціону харчування населення, так і про наявність можливостей збільшення споживання основних продуктів харчування населенням країни. Адже зернова галузь закладає основу для розвитку кормової бази тваринництва, продукція якої споживається населенням не в нормативній кількості.

Високоєфективне функціонування зернового господарства вирішує цілу низку соціально-економічних проблем вітчизняного села. Бо зерно слугує сировиною для виробництва хліба та хлібобулочних виробів, які споконвіків входили в щоденний раціон харчування населення країни. Варто вказати на те, що продукція зернових культур містить вітаміни, мікроелементи та низку біологічно активних речовин, які забезпечують кожній людині повноцінність життя. Оскільки хліб є основною складовою продовольчого забезпечення абсолютної більшості народів світу, то зернова продукція виступає важливим експортним товаром для України, водночас формуючи економічну базу вирішення соціальних проблем її населення, сільського зокрема.

Про наявність значних резервів розвитку зернової галузі свідчить те, що з 2000 р. по 2012 р. виробництво зернової продукції в абсолютних величинах збільшилося більш ніж у 2 рази та має максимальний приріст по відношенню до інших основних видів сільськогосподарської продукції – 517 кг (додаток В). Досягнутий у звітному році рівень виробництва зерна в розрахунку на одну особу та його динаміка засвідчує вагомість соціально-економічного здобутку сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі.

У 2012 р. в Україні повністю відповідає вимогам раціональної норми харчування людини споживання нею олії та інших рослинних жирів – 13 кг за рік однією особою. При цьому рівень споживання по відношенню до 1990 р. збільшився на 1,4 кг, або на 12,1%. Соціальний характер такого зростання ґрунтується на тому, що соняшникова олія є цінним дієтичним продуктом харчування. Насіння соняшнику вживають в сирому і підсмаженому вигляді, з нього виготовляють олію. Побічний продукт промислової переробки соняшнику – макуху використовують як поживний корм в тваринництві. Соняшкову олію застосовують в промисловості в технічних цілях та в якості сировини для виробництва низки промислових виробів (мило, лаки, фарби, лінолеум, поташ, калій, селітра тощо), а також в медичних цілях.

Соняшник та продукція його промислової переробки входять до переліку основних експортних товарів, валютні надходження від яких дозволяють орієнтуватися на вирішення низки соціально-економічних проблем аграрного сектора та його працівників.

Соняшник на пореформеному етапі з виробництва сільськогосподарської продукції в розрахунку на одну особу у відносних величинах демонструє максимальний приріст. Його виробництво у 2012 р. по відношенню до 2000 р. збільшилося у 2,6 рази (додаток В). Це засвідчує наявність значних резервів подальшого розвитку цієї технічної культури та підтверджує вагомість соціально-економічного здобутку розвитку сучасних відносин власності в аграрному секторі.

У 2012 р. по відношенню до 1990 р. споживання картоплі однією людиною за рік збільшилося на 9,2 кг або на 7 %. Таким чином, звітного року однією особою споживається 140,2 кг картоплі, що перевищує норму її раціонального харчування на 16,2 кг та вказує на необхідність збалансування раціону харчування населення.

Соціальна значущість повного задоволення потреб населення в картоплі пояснюється тим, що цей продукт містить крохмаль, білки, аскорбінову кислоту та різні вітаміни. Повноцінний набір надзвичайно важливих та корисних для людини харчових елементів дає підстави справедливо визнавати картоплю другим хлібом.

Зростання виробництва на одну особу картоплі, абсолютний приріст якої з 2000 р. по 2012 р. становив 107 кг або збільшився на 26,6 % (додаток В), є вагомим соціально-економічним результатом сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі. Виходячи з того, що у всьому світі високо цінуються харчові та корисні властивості картоплі, а також продукція її промислової переробки, то подальше нарощування даного виробництва пов'язане з його значними зовнішньоекономічними перспективами та вирішенням соціальних проблем сільського населення. Економічна доцільність збільшення виробництва картоплі в розрахунку на одну особу ґрунтується на сучасних світових здобутках в сфері високоефективного функціонування картоплярства.

Аналіз споживання однією особою овочів разом з баштаними продовольчими культурами показує наявність щодо цієї продукції досить вагомих соціально-економічних результатів. Адже в останні два роки овоче-баштаної продукції в середньому в Україні в розрахунку на одну особу споживається згідно норми раціонального харчування,

а звітнього року їх споживання перевищує значення нормативного показника на 2,4 кг. При цьому у 2012 р. по відношенню до 1990 р. обсяги споживання даної продукції збільшилися на 60,9 кг, або на 59,4 %, демонструючи стійкий висхідний тренд.

Соціальний характер зростання споживання овочевої та баштанної продукції ґрунтується на її важливості як харчового продукту, що забезпечує організм людини вітамінами, каротином, мінеральними речовинами, природною клітковиною. Низька калорійність, корисність для здоров'я та різноманітність овочів робить їх зразковою основою для багатьох харчових дієт та гарантує розмаїття приготовлених із них страв. Використання овочів в харчовому раціоні зміцнює імунітет, запобігає розвитку багатьох хвороб, сприяє одужанню, а також позитивно впливає на самопочуття та настрій.

У 2012 р. по відношенню до 2000 р. абсолютний приріст виробництва овочів становив 102 кг або збільшився на 86,4 %. При цьому обсяг виробництва овочів в країні в останнє десятиріччя постійно нарощується (додаток В). Подальше зростання виробництва овочів та баштанної продукції в розрахунку на одну особу в Україні варто пов'язувати з наявними в цих продуктах вітамінами, мікроелементами та речовинами, котрі оберігають людині здоров'я, подовжують її активну життєдіяльність та дозволяють насолоджуватися життям. Економічні перспективи збільшення виробництва овочів та баштанних продовольчих культур полягає в можливостях високоефективного ведення цієї різнопланової рослинницької галузі.

За період дослідження рівень споживання цукру в розрахунку на одну особу в Україні постійно скорочувався. Звітнього року однією людиною було спожито 37,6 кг цукру, що на 0,4 г менше раціональної норми. У 2012 р. по відношенню до 1990 р. рівень його споживання зменшився на 12,4 кг, або на 24,8 %, формуючи досить стійкий від'ємний тренд.

Для здоров'я людини наднормативне споживання цукру не є корисним. Проте дотримання раціональної норми має соціальний характер. Він ґрунтується на важливості цукру як харчового продукту, що забезпечує організм людини вуглеводами, енергія яких нею швидко та легко засвоюється.

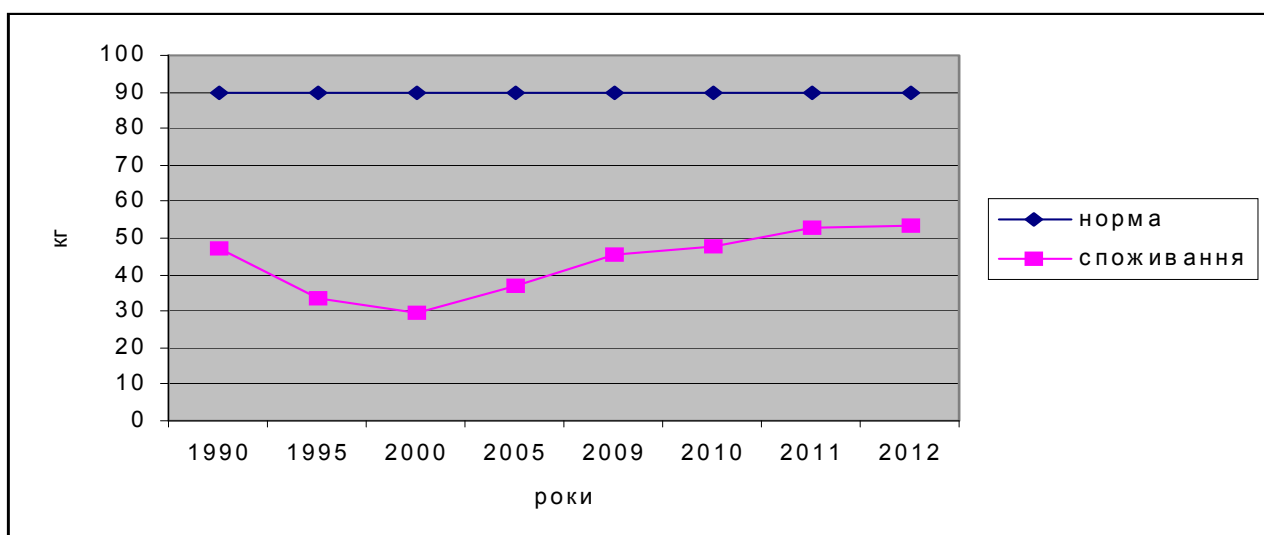
Цукор слугує сировиною для виробництва спирту. Цукор та продукція промислової переробки, що виробляється з його участю та

на його сировинній базі, належать до важливих експортних товарів, які мають значні зовнішньоекономічні перспективи.

Соціально-економічний характер вирощування цукрового буряку, що слугує в Україні сировинною базою для виробництва цукру, пов'язаний із сформованими національними інституціями, можливостями підвищувати зайнятість сільського населення та нарощувати його матеріальний добробут.

У 2012 р. по відношенню до 2000 р. абсолютний приріст виробництва цукрових буряків в розрахунку на одну особу складав 136 кг (50,7 %) (додаток В). Зростання, що відбувається у виробництві цукрового буряку з початку двадцять першого сторіччя та формує досить стійку висхідну тенденцію, оцінюється як позитивний соціально-економічний результат сучасного розвитку відносин власності.

Дослідження споживання на одну особу плодів, ягід та винограду засвідчує досить позитивні щодо цих продуктів соціально-економічні зрушення. Адже динаміка спожитої плодоягідної продукції та винограду формує досить сталий позитивний тренд. Так, у 2012 р. по відношенню до 1990р. приріст цієї продукції в абсолютних величинах становив 5,9 кг а у відносних – 12,4 відсотків. За період реформування та пореформеного розвитку рівень споживання однією особою плодів, ягід та винограду підвищився, проте все ще знаходиться нижче раціональної норми річного харчування на 36,7 кг (рис. 2.1).

Рис. 2.1. Раціональна норма харчування та споживання плодів, ягід та винограду однією особою за рік, кг

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [261]

Соціальна спрямованість зростання споживання фруктів, ягід та винограду ґрунтується на необхідності забезпечити їх фізичну доступність населенню країни в обсязі, що відповідає науково обґрунтованим стандартам. Адже формування здорового способу життя вимагає, щоб кожна людина задовольняла власні потреби в цілющих властивостях та корисності, якими наділені плодоягідна продукція та виноград. Ці продукти, завдяки наявності в них легкозасвоюваного цукру (глюкози та фруктози), вітамінів, мінералів, органічних кислот (винної, лимонної, щавлевої, яблучної), пектинів, лікувальних компонентів тощо, захищають людину від інфекцій та всілякого роду стресів, покращують стан здоров'я, надають можливість долати розвиток багатьох захворювань. Для здоров'я людини важлива як кількість уживаних фруктів, ягід та винограду, так і їх різноманітність, якість, дизайн, смак. Широкий спектр сортового складу названих продуктів, кожний з яких має свої особливі властивості та спосіб використання, урізноманітнює харчовий асортимент споживачів. Цьому сприяють сучасна технологія зберігання та промислова переробка.

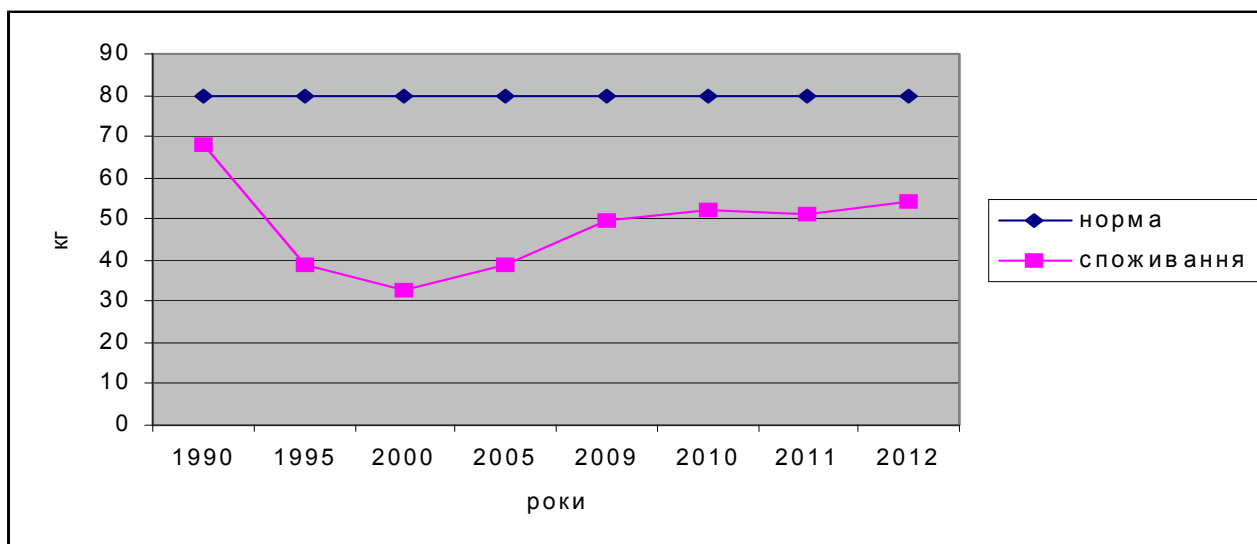
Економічна доцільність збільшення виробництва плодоягідної продукції та винограду ґрунтується на сучасних світових здобутках в сфері високоефективного функціонування названих галузей.

Стійке зростання виробництва плодів, ягід та винограду в розрахунку на одну людину в Україні, що відбувається з 2000 р. по звітний рік (додаток В), оцінюється як позитивний соціально-економічний результат сучасного розвитку відносин власності.

Звітнього року м'ясної продукції в Україні споживається менше, ніж рекомендується раціональними нормами річного харчування. Ця різниця, що складається не на користь людини, становить 25,6 кг. При цьому у 2012 р. по відношенню до 1990 р. рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів в розрахунку на одну особу в країні скоротився на 13,8 кг, або на 20,2 %.

Протягом всього періоду дослідження в раціоні харчування громадянина нашої держави середній рівень споживання м'яса та м'ясопродуктів не досягав рекомендованого нормативу (рис.2.2).

У 2012 р. по відношенню до 2000 р. відбувається зростання виробництва на одну особу м'яса та м'ясопродуктів, абсолютний приріст яких за вказаний період становив 15 кг або збільшився на 44,1 % (додаток В). Сформований тренд показує наявність позитивних щодо цієї продукції соціально-економічних результатів.

Рис. 2.2. Раціональна норма харчування та споживання м'яса та м'ясопродуктів однією особою за рік, кг*

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [261]

Економічні перспективи збільшення виробництва м'яса та м'ясопродуктів полягає в можливостях високоефективного ведення цієї тваринницької галузі. Подальше зростання виробництва м'яса є об'єктивною вимогою щодо забезпечення його доступності та споживання населенням країни в обсязі, що відповідає науково обґрунтованим нормам.

Дослідження динаміки споживання яєць показує, що в умовах пореформеного розвитку відносин власності аграрного сектора сформувався стабільний позитивний тренд функціонування птахівництва яйцевого спрямування. В останні роки споживання яєць в країні навіть дещо перевищує нормативний стандарт харчування людини. Так, у 2012 р. однією особою спожито 307 яєць, що на 17 одиниць більше, ніж рекомендовано за раціональними нормами споживання. Існуючий рівень споживання яєць у звітному році по відношенню до 1990 р. збільшився на 35 одиниць або на 12,9 відсотків.

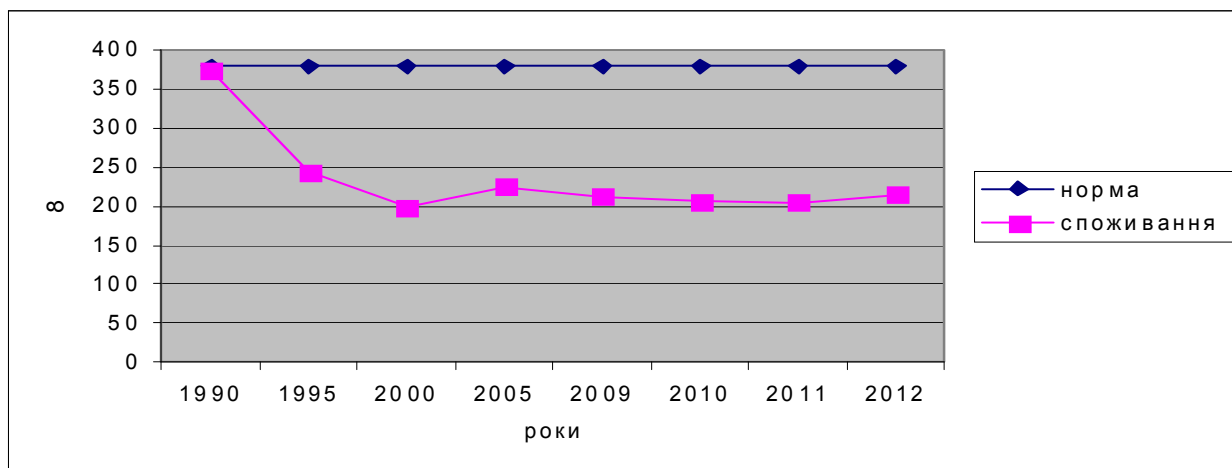
Соціальна значущість подальшого підтримування рівня споживання яєць ґрунтується на тому, що яйця є незамінним елементом харчування більшості людей країни. Як джерело необхідних поживних речовин яйце являє собою збалансований комплекс білків, вуглеводів, жирів, мікроелементів, вітамінів та мінеральних компонентів. Білок яєць має антибактеріальні властивості та найповніше зі всіх білків засвоюється

ся людським організмом. При цьому білкові амінокислоти приймають активну участь у побудові нових тканин організму людини.

Зростання виробництва на одну особу яєць, абсолютний приріст яких у 2012 р. по відношенню до 2000 р. становив 240 одиниць або збільшився у 2,3 рази (додаток В), є досить вагомим соціально-економічним результатом розвитку відносин власності в аграрному секторі. Зростаючий попит на світовому ринку забезпечують яєчній продукції значні зовнішньоекономічні перспектив та можливості вирішувати соціальні запити сільського населення.

У 2012 р. рівень споживання молока та молочних продуктів в розрахунку на одну особу в Україні складав 214,9 кг, що на 165,1 кг менше, ніж рекомендується раціональними нормами харчування. При цьому сформувався досить стійкий тренд щодо скорочення споживання молочної продукції. Як наслідок, у 2012 р. по відношенню до 1990 р. молока та молочних продуктів було спожито однією людиною менше на 158,3 кг, або на 42,4 %, демонструючи тим самим низьку соціально-економічну результативність функціонування молочного скотарства в умовах сучасного розвитку відносин власності.

Даний висновок наочно підтверджує рисунок 2.3, на якому наведено рекомендовані раціональні норми та динаміка фактичного споживання молока та молочних продуктів однією людиною в країні.

Рис. 2.3. Раціональна норма харчування та споживання молока та молочних продуктів на 1 особу за рік, кг*

- Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [261]

На відміну від більшості основних продуктів харчування, виробництво молока та молочних продуктів на пореформеному етапі розвитку відносин власності скорочується. Так, у 2012 р. по відношенню

до 2000 р. в розрахунку на одну особу в країні вироблено на 7 кг або на 2,7 % менше молочної продукції (додаток В). Подолання кризових процесів молочної скотарської галузі постає об'єктивною вимогою щодо забезпечення населенням країни молоком в обсязі, споживання якого відповідає науково обґрунтованим нормам.

Рівень споживання риби та рибних продуктів в розрахунку на одну особу у 2012 р. в Україні складав 13,6 кг, що на 6,4 кг менше раціональної норми харчування. Подібно молочній продукції, сформувався досить стійкий тренд щодо скорочення споживання риби та рибних продуктів. Так, у 2012 р. по відношенню до 1990 р. рибної продукції однією людиною було спожито менше на 3,9 кг, або на 22,3 %, засвідчуючи низьку соціально-економічну результативність функціонування рибного господарства в період реформування та пореформеного розвитку відносин власності аграрного сектора. Оскільки риба виступає важливою складовою раціону харчування людини, а її вирощування створює нові можливості стосовно диверсифікації виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів господарювання, то нарощування виробництва рибної продукції постає нагальним соціально-економічним завданням.

Схожі з рибною продукцією проблеми, що необхідно розв'язувати для повноцінного харчування населення країни, стосуються м'яса та м'ясопродуктів, молока та молочних продуктів, цукру, плодів, ягід та винограду (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Індикатори достатності споживання продуктів харчування в розрахунку на одну особу

Види продуктів харчування	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
М'ясо і м'ясопродукти	0,85	0,49	0,41	0,49	0,65	0,64	0,68
Молоко та молочні продукти	0,98	0,64	0,52	0,59	0,54	0,54	0,57
Яйця	0,94	0,59	0,57	0,82	1,00	1,07	1,06
Хлібні продукти	1,39	1,27	1,24	1,22	1,10	1,09	1,08
Картопля	1,05	1,00	1,09	1,09	1,04	1,12	1,13
Овочі й баштанні	0,6	0,60	0,63	0,75	0,89	1,01	1,01
Плоди, ягоди та виноград	0,52	0,37	0,33	0,41	0,53	0,58	0,59
Риба та рибні продукти	0,90	0,18	0,42	0,72	0,72	0,67	0,68
Цукор	1,32	0,84	0,97	1,00	0,97	1,01	0,99
Олія	0,92	0,63	0,72	1,04	1,13	1,05	1,00

* Розраховано автором за даними Державної служби статистики України [261, с.162]

Проведений аналіз споживання продуктів харчування та виробництва сільськогосподарської продукції в розрахунку на одну особу в Україні дозволяє зробити наступні узагальнення.

1. Споживання продуктів харчування населенням країни об'єктивно віддзеркалює реальність втілення в практику господарювання соціальних норм та стандартів. Існуючий в Україні раціон харчування потребує збалансування згідно раціональних норм, особливо в частині м'ясної та молочної продукції, а також плодів, ягід та винограду. Виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на одну особу в якості забезпечення сировинної основи продовольчої безпеки населення країни засвідчує неоднозначну соціально-економічну результативність ведення сільського господарства в період трансформації відносин власності.

2. Розвиток відносин власності в аграрному секторі на пореформеному етапі позитивно відбивається на соціально-економічній результативності стосовно зерна, цукрових буряків, соняшнику, картоплі, овочів, плодоягідної продукції та винограду, м'яса, яєць, виробництво яких в розрахунку на одну особу зростає. Водночас, споживання таких продуктів харчування, як плодоягідна продукція та виноград, м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти досить суттєво поступається науково обґрунтованим нормам. При цьому виробництво молока скорочується, що засвідчує продовження кризових процесів в скотарській галузі молочного спрямування.

3. Перспективи зростання соціальної та економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі ґрунтуються на соціальній вагомості продукції, що в ньому виробляється, а також значних можливостях підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва на основі сучасних наукових здобутків.

Вирішення даної науково прикладної проблеми передбачає проведення аналітичної роботи, яка включає оцінювання суспільно-політичної результативності реформування відносин власності в сільському господарстві, виявлення соціально-економічної диференціації аграрних власників та економічної ефективності їх функціонування, діагностування соціальної та економічної результативності розвитку

відносин власності в аграрному секторі в цілому по країні та в розрізі її регіонів на трансформаційному та пореформеному етапах.

2.2. Суспільно-політична результативність реформування відносин власності в сільському господарстві

Сучасний стан та тенденції розвитку відносин власності в аграрному секторі зумовлені сукупним впливом низки чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. Адже сільське господарство виступає в якості відкритої суспільно-політичної, соціально-економічної та географічно-природної системи, стан якої визначається як взаємодією наявних в ній ресурсів, так і відносинами, що складаються з оточуючим середовищем в цілому та його окремими складовими елементами. Визнаючи їх вагомість в розрізі соціальних, політичних, історичних, правових, культурних, ментальних, природно-кліматичних та інших факторів, разом з тим основна дослідницька увага приділяється чинникам макро- та мікроекономічного середовища як таким, що визначають суб'єктивні можливості використання об'єктивних закономірностей при управлінні розвитком відносин власності в аграрному секторі.

Логіка дослідження ґрунтується на змістовній сутності та проявах властивостей власності, яка, належачи до числа найбільш загальних та найістотніших явищ економічної дійсності, розвивається під дією економічної глобалізації, інтелектуалізації, світової та національної регіоналізації, екологізації виробничо-господарської діяльності аграрних господарюючих суб'єктів тощо. Суттєвим при цьому постає системний характер впливу на розвиток відносин власності об'єктивних та суб'єктивних факторів, сукупність яких значною мірою визначає формат суспільно-політичних результатів в аграрному секторі, а відтак, рівень ефективності сільськогосподарського виробництва та перспективи подальшого існування українського села. Варто вказати на те, що кожний фактор віддзеркалює певну сторону багатогранного прояву відносин власності. Представлення сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів в якості системи, в жодному разі не применшує потужність самостійної дії кожної її складової, яким цілком справедливо приділяється пильна увага в науково-прикладних дослідженнях.

Оскільки суспільно-політичний процес реформування відносин власності серед низки інших явищ та процесів життєдіяльності сільської громади вирізняється якісними характеристиками, то його результативність варто визначати з позицій загальної масштабності та конкретних кінцевих результатів, що були отримані внаслідок здійснених трансформацій.

Поділяємо точку зору академіка Юрчишина В.В., який характеризує суспільно-політичні трансформації від початку минулого століття до сьогодні як неодноразовий соціальний та політичний злам в сільському укладотворенні. Де одні сільські уклади зникали зовсім або підводились до швидкого відмирання, інші трансформувалися в уклади істотно інших форм з одночасним зародженням і прискоренням розвитку небачених до того укладів. В якості обґрунтування цілком справедливо наводяться здійснювані суспільно-політичні трансформації в сільському господарстві, що радикальним чином змінювали сільські уклади [250, с. 6-7].

Адже після першої суспільно-політичної трансформації (революції 1917 р.), відбулося повне знищення всього, що хоча б якоюсь мірою стосувалося укладів, які ґрунтувалися на приватній власності на землю. Одночасно з цим у безповоротно порушені перетворилися традиційні основи селянського землеволодіння, внаслідок чого було підрубане соціальне та економічне коріння найбільш масового і найбіднішого селянського укладу, а також підведено до знищення уклад, основу якого становили середні і великі землеволодіння. Друга суспільно-політична трансформація пов'язується з проведенням колективізації та створенням радгоспів та інших державних господарств, які закладали основу державного сільськогосподарського укладу. При цьому розвивався недержавний, колгоспно-кооперативний уклад з надмірно високим одержавленням охоплених ним колгоспів

Третій стрімкий поворот в укладотворенні спричинено сучасним реформуванням аграрних відносин, аграрною і земельною реформами, внаслідок яких відновлені селянське землеволодіння, на основі якого формується селянський уклад, відійшов у минуле колгоспний (колгоспно-кооперативний) уклад. Обмежено також розвиток державного сільськогосподарського укладу, одержала розвиток система тією чи іншою мірою споріднених укладів і субукладів, кожний з яких об'єднує підприємства ринково-підприємницьких типів, що функціо-

нують на засадах поєднання приватної власності на землю (на земельні і майнові паї) з розвитком орендних відносин [250, с. 7].

Отже, сучасні трансформації відносин власності зумовили відмирання старого укладу та становлення в аграрному секторі економіки нових укладів, що призвело до різноукладності виробничо-господарської діяльності в сільській місцевості. На цілком справедливую оцінку академіка Юрчишин В.В., в сільському господарстві країни відбувається становлення та утвердження приватної форми, що поширюється на основні складові ресурсного потенціалу аграрного сектора та через багатокладність збагачує структуру його ведення [250, с. 9].

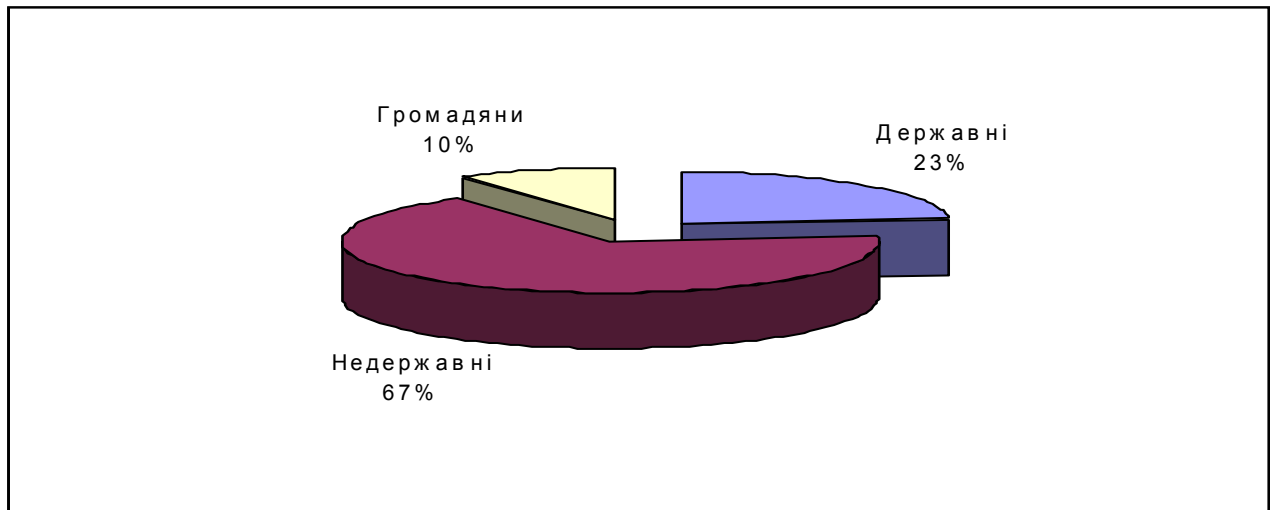
Реформування поєднує в собі соціальні та політичні зміни, результати яких в економічній площині проявляються різноплановими факторами, що визначають масштаб та соціально-економічну спрямованість розвитку сільського господарства. Тому якісна сторона суспільно-політичної результативності реформування аграрного сектора відбиває його новітні сільські уклади, що сформувалися внаслідок проведених трансформацій та в змозі здійснювати самостійне відтворення і оновлювати суспільно-політичний устрій на селі.

Оскільки виробничий сільськогосподарський уклад являє собою соціально-економічну категорію, що уособлює пріоритети, інтереси й відповідні їм типи економічної поведінки селян та інших сільських жителів, що реалізуються в конкретних виробничих відносинах, першооснову яких становлять діючі відносини власності з їх соціальними, економічними, організаційними та іншими складовими [250, с. 22], то суспільно-політична результативність реформування аграрного сектора в якісному вимірі представляється діючими в ньому формами власності та організаційно-правовими формами господарювання. Такими виступають сільськогосподарські державні підприємства, фермерські господарства, особисті селянські господарства, недержавні підприємства, зокрема, господарські товариства, приватні підприємства, виробничі кооперативи та ін.

Кількісна сторона суспільно-політичної результативності реформування аграрного сектора показує структурні зрушення, що відбулися в процесі формування нового сільського устрою, а також стан та тенденції розвитку в цілому та за категоріями господарств основних складових ресурсного забезпечення виробничо-господарської діяль-

ності в розрізі земельних ресурсів, чисельності працюючих, поголів'я худоби та птиці, наявної сільськогосподарської техніки. Суспільно-політичну результативність наочно представляють структурні зрушення за категоріями землевласників і землекористувачів, що відбулися в сільському господарстві після реформування відносин власності та в пореформений період (рис. 2.4 та 2.5).

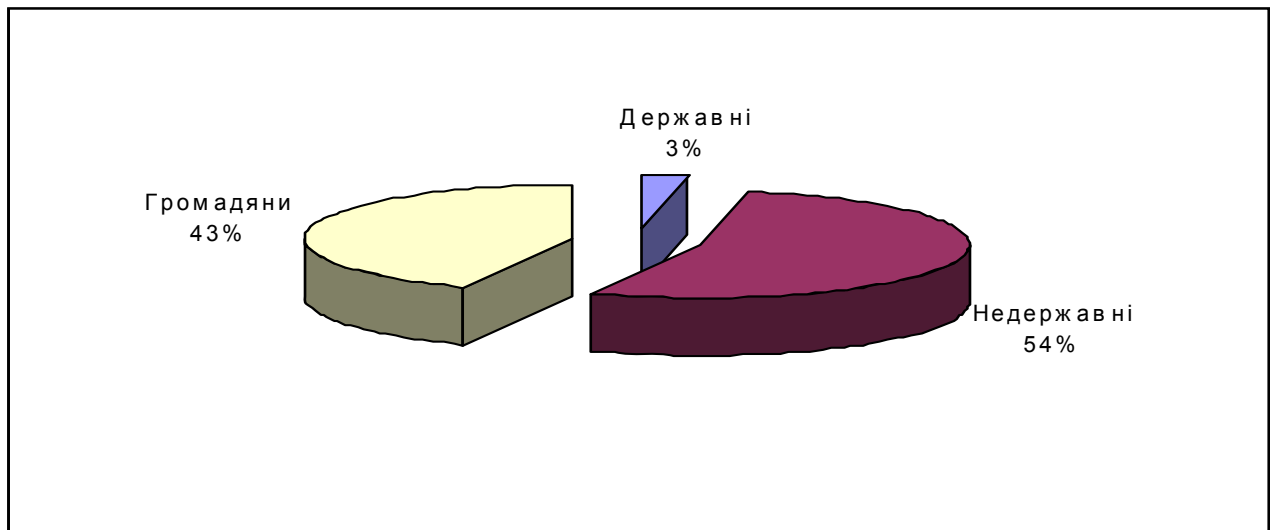

Рис. 2.4. Структура сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів у 1990 р.*

* Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [261]

Структура укладів у сільському господарстві у 1990 р. наводиться за матеріалами досліджень вітчизняних науковців Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» [250, с. 96]. Державний уклад на той час був представлений радгоспами та іншими державними господарствами з державною формою власності на майно.

Колгоспно-кооперативний уклад – колгоспами та міжгосподарськими формуваннями з кооперативною формою власності на майно. Присадибний (всі групи населення) – присадибними господарствами з індивідуальною (сімейною) формою власності на майно. При цьому держава була єдиним власником землі, яка передавалася всім категоріям господарств у довічне безоплатне користування. Розподіл площ сільськогосподарських угідь, що склався на поточний період за категоріями землевласників і землекористувачів (рис. 2.5), відбиває суспільно-політичну результативність реформування та пореформеного етапу розвитку відносин власності стосовно землеволодіння та землекористування.

Рис. 2.5. Структура сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів у 2012 р.*

* Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [261]

Згідно дослідницької цілі, суспільно-політичну результативність реформування в сільському господарстві в кількісному вимірі відбиває ресурсне забезпечення різних категорій господарств з позицій існуючого в них стану та тенденцій розвитку земельних ресурсів, чисельності працюючих, поголів'я худоби та птиці, сільськогосподарської техніки.

Виходячи з терміну проведення радикальної трансформації відносин власності в сільському господарстві та низької динаміки площі сільськогосподарських угідь, що використовуються в даному секторі економіки, дослідження їх змін проводилося за значний історичний період, який включає початок 90-х років минулого сторіччя. Розрахунки та відповідні цифрові матеріали, згідно офіційних статистичних даних [261, с. 80, 166], наведено в табл. 2.3.

Аналіз наведених в таблиці 2.3 цифрових матеріалів показує, що після трансформації відносин власності в сільському господарстві, загалом, відбулися значні втрати земельного фонду, представленого в якості сільськогосподарських угідь. За офіційними статистичними даними [261, с.80,166], у 2012 р. загальна площа сільськогосподарських угідь, що знаходилася у володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств та громадян, становила 36480,6 тис. га і зменшилася по відношенню до 1990 р. на 4893,8 тис. га, або на 11,8 %.

Таблиця 2.3

Динаміка площ сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів, тис. га*

Категорії землевласників і землекористувачів	Роки										2012р. у % до	
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	1990р.	2000р.			
Сільськогосподарські підприємства	38705,4	35184	29878	22116,7	20589,6	20499,3	20665,5	53,4	69,2			
У т.ч.: - державні	9927,4	7115,8	1847,9	1230,2	1022	1010,3	963,1	9,7	52,1			
- недержавні	28778	28068,2	28030,1	20886,5	19567,6	19489	19702,4	68,5	70,3			
Громадяни	2669	5588,6	8543,4	14922,7	15898,3	15984	15815,1	5,9 р.	185,1			
У т.ч.: - особисті селянські господарства	2476,4	3875	4323,8	4722,9	4942,5	4984,3	5032,3	2,0 р.	116,4			
- товарне виробництво	0	0	2306,7	8351,4	9412,3	9471,9	9281,2	X	4,0 р.			
- колективні та індивідуальні сади	127,4	177,3	180,3	180,8	183,8	184,6	186,8	146,6	103,6			
- колективні та індивідуальні гори	65,2	334,9	299,6	227,8	189,7	184,7	183,8	2,8 р.	61,3			
Ділянки для сінокошення та випасу худоби	0	1198,7	1429,5	1433,6	1162,4	1150,6	1122,7	X	78,5			
Фермерські господарства	2	786,4	2157,6	3661,2	4290,8	4345,9	4389,4	2194,7 р.	2,0 р.			

*Розраховано за джерелом [261, с. 80, 340]

При цьому серед землевласників і землекористувачів відбулися досить суттєві структурні зрушення. Так, за період дослідження площа сільськогосподарських угідь аграрних підприємств скоротилася на 18 млн. га або на 46,6% від рівня базового року. Максимальні абсолютні втрати землі понесли недержавні підприємства – 9075,6 тис. га, або зменшилися на 31,5% по відношенню до рівня 1990 р.

Площа сільськогосподарських угідь державних підприємств за період дослідження скоротилася на 8964,3 тис. га або на 90,3 %. Якщо в базовому році частка земельних угідь державних підприємств від всіх сільськогосподарських угідь становила майже 24 %, то в процесі роздержавлення та приватизації землі, їх питома вага скоротилася на 21,4 в. п.

Про масштабність структурних зрушень у відносинах власності аграрного сектора свідчить те, що державна форма власності на землю, яка у 1990 р. була стовідсотковою, в звітному році складала всього 2,6% від загальної площі сільськогосподарських угідь.

У 2012 р. площа сільськогосподарських угідь, що знаходилася в приватній власності громадян та недержавних сільськогосподарських підприємств становила 35517,5 тис. га, або 97,4 %. Тобто на поточний період має місце абсолютне панування приватної форми власності на землю.

Скорочення земельного фонду в громадському сільському господарстві відбувалося на тлі його нарощування в приватному індивідуальному сегменті. Так, на противагу зменшенню сільськогосподарських угідь в сільськогосподарських підприємствах, їх площі в користуванні громадян збільшилися на 13,1 млн. га або зросли по відношенню до базового року майже у 6 разів. При цьому найбільший приріст площі сільськогосподарських угідь мав місце в сфері товарного виробництва громадян, земельні ділянки яких звітного року склали 9281,2 тис га.

Нарощування земельних угідь для товарного виробництва у громадян свідчить про їх усвідомлення глибинності змін економіки країни та намагання здійснювати власну виробничу діяльність у сільському господарстві у відповідності до вимог ринкового середовища. Це підтверджується тим, що за період дослідження в особистих селянських господарствах площа сільськогосподарських угідь та діля-

нок для будівництва і обслуговування житлових будинків та господарських будівель збільшилася майже на 2,6 млн. га або більш ніж у 2 рази.

Додатковим аргументом на користь зробленого висновку слугує розвиток фермерства, що являє собою форму підприємницької діяльності громадян, які виявили бажання виробляти товарну сільськогосподарську продукцію, займатися її переробкою та реалізацією з метою отримання прибутку на земельних ділянках, яка надається їм для ведення фермерського господарства [239]. Адже виробничо-господарська діяльність фермерів нерозривно пов'язана з використанням сільськогосподарських угідь та призначеним для ринку товарним виробництвом сільськогосподарської продукції.

Виникнення в Україні з початку 90-х років минулого сторіччя аграрного фермерського укладу є суспільно-політичним результатом реформування відносин власності в сільському господарстві. Їх суспільно-політичну результативність показує неухильне нарощування фермерами площі сільськогосподарських угідь, що у 2012 р. становила майже 4,4 млн. га. Серед вітчизняних землевласників і землекористувачів фермерські господарства за темпами зростання земельного ресурсу відносяться до числа лідерів. Бо у звітному році по відношенню до 1990 р. їх площа сільськогосподарських угідь збільшилася більше ніж на 5 порядків, а у відношенню до 2000 р. – збільшилася більше ніж у 2 рази.

Зміни площі ділянок для сінокосіння та випасу худоби за період дослідження складався з двох етапів. На першому – з 90-х років минулого сторіччя до середини першого десятиріччя 21 сторіччя відбувалося нарощування ділянок для сінокосіння та випасу худоби, площі яких сягнули свого максимуму у 2005 р. та становили понад 14,3 млн. га. Другий етап, що починається з 2005 р., відбиває період стійкого скорочення розмірів таких ділянок, площі яких у 2012 р. становили 1122,7 тис. га.

Площі земельних ділянок громадян під колективними та індивідуальними городами, а також під колективними та індивідуальними садами є рівновеликими і знаходяться в межах, відповідно 183,8 – 186,8 тис. га. Названі категорії землевласників і землекористувачів єднає наявність загального позитивного тренду: за період дослідження площа колективних та індивідуальних садів зросла на 59,4

тис. га або на 46,6%, а площа колективних та індивідуальних городів збільшилася на 118,6 тис. га або більш ніж у 2,8 рази.

Водночас характер розвитку садівництва та городництва громадян за своїм внутрішнім змістом має суттєві розбіжності. Так, для колективних та індивідуальних садів характерним постає досить стабільне зростання їх площ, тоді як динаміка колективних та індивідуальних городів має значну амплітуду коливань. Адже до середини 90-х років минулого сторіччя земельні площі під городництвом стрімко зростали, сягаючи максимуму у 1995 р. (334,9 тис. га), після чого площі колективних та індивідуальних городів неухильно скорочуються.

Динаміка параметрів колективних та індивідуальних городів, а також ділянок для сінокосіння та випасу худоби показує, що для першого трансформаційного періоду (до 2000 р.) характерним постає нарощування землевласниками і землекористувачами відповідних земельних ресурсів. Для другого періоду – пореформеного (після 2000 р.) розміри колективних та індивідуальних городів, ділянок для сінокосіння та випасу худоби починають зменшуватися. Водночас, низький темп цього процесу дає підстави стверджувати про намагання громадян зберегти у володінні та користуванні значні масштаби земельного фонду. Їх аргументами на користь такого підходу слугує:

- спрямованість громадян як на забезпечення певної продовольчої безпеки собі та своїм родинам, так і на отримання додаткових джерел грошових надходжень;

- обмеженість можливостей постачання в сільську місцевість продовольчих товарів в силу низького рівня розвитку в країні сільської ринкової інфраструктури;

- сталість прояву української ментальності стосовно ведення присадибного садівництва, городництва, тваринництва;

- необхідність самостійного гарантування в сільській місцевості власної зайнятості;

- досвідченість населення з питань слабкої надійності органів державної влади та місцевого самоврядування щодо розв'язання особистих проблем пересічних громадян.

Неоднозначність оцінки суспільно-політичної результативності розвитку відносин власності в сільському господарстві зумов-

лена різноплановими процесами, що відбуваються в аграрному секторі після його глибокого реформування. З одного боку, в аграрному секторі відбуваються структурні зрушення на користь становлення приватної форми власності та формування нових сільських укладів, які проявляють позитивну динаміку щодо власного ресурсного зміцнення в частині основного засобу виробництва в сільському господарстві – землі. З іншого боку – має місце виведення із виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських угідь, масштаб якого засвідчує проблемний характер як розвитку новостворених укладів, так і утвердження на селі приватної форми власності.

Згідно з Законом України «Про внесення змін до Земельного кодексу України» «до набрання чинності законом про обіг земель сільськогосподарського призначення, але не раніше 1 січня 2016 року, забороняється внесення права на земельну частку (пай) до статутних капіталів господарських товариств» [202], а також продовжена заборона на купівлю-продаж земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності, відчуження і зміну цільового призначення земельних ділянок, які перебувають у власності громадян та юридичних осіб для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, земельних ділянок, виділених в натурі власникам земельних паїв для ведення особистого селянського господарства [203].

Дія мораторію та відсутність прозорого ринку земель сільськогосподарського призначення не дозволяють повною мірою реалізувати конституційне право власності громадян в частині володіння, користування та розпорядження землею. Як наслідок, складається парадоксальна ситуація, коли при абсолютному домінуванні приватної власності селян на землю протягом пореформеного періоду, не сформувався повноцінний та масштабний соціальний прошарок ефективних власників-господарів землі, які вели б самостійну сільськогосподарську діяльність. При цьому, економічний розвиток аграрного виробництва ускладнюється тим, що в результаті паювання та приватизації земель сільськогосподарського призначення відбулося порушення цільності земельних масивів, їх розукрупнення, подрібнення, що значно обмежує можливості аграрних суб'єктів господарювання в застосуванні сучасних технологій

виробництва. Не сприяє економічному піднесенню сільськогосподарських товаровиробників і відсутність дешевого іпотечного кредитування, бо заборона відчуження сільськогосподарських земель унеможлиблює їх використання в якості застави при отриманні банківських кредитів.

З огляду на окреслені та інші, обумовлені невирішеністю сучасного «земельного питання» проблеми, логічно передбачити, що тривале збереження існуючого положення породжуватиме нові, дестабілізуючі аграрний розвиток, економічні, соціально-демографічні, екологічні та морально-етичні негаразди. Тому правомірним є обговорення серед широкого загалу та в професійних колах проекту Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення». В даному проекті в якості мети державної політики визначено: «забезпечення реалізації приватних, суспільних і державних інтересів у процесі обігу таких земель на загальноприйнятних у суспільстві засадах з урахуванням соціально-економічних, демографічних, екологічних, юридичних та інших чинників, подолання негативних наслідків мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення та суцільної парцеляції цих земель» [221].

Підтримуючи в цілому стратегію розвитку ринку земель сільськогосподарського призначення, разом з тим, слід підкреслити, що високоефективній реалізації сформульованої мети має передувати не лише врахування зазначених в проекті закону чинників, а й проведення глибоких реформ в судових інстанціях, силових структурах (міліція, прокуратура, служба безпеки), виконавчих органах влади, спрямованих на створення противаг корупції та порушенню прав власників земельних паїв, а також на дотримання принципу верховенства закону при врегулюванні земельних відносин. Водночас необхідно сформувати суспільні механізми захисту інтересів сільських землевласників та контролю за обігом земель сільськогосподарського призначення. Для цього важливо активізувати діяльність сільських громад через створення громадської організації «Асоціація власників земельних та майнових паїв» з відповідним ступенем компетенції та впливу на прийняття рішень на місцевому, районному, обласному та загальнодержавному рівнях. Саме системний підхід в здійсненні земельної реформи та залучення до

її проведення широкого селянського загалу дозволить уникнути негативних соціально-економічних проявів, що мали місце під час здійснення роздержавлення та приватизації в сільському господарстві та інших секторах економіки країни в минулому.

В даному контексті особливого значення набуває оренда пайових земель сільськогосподарського призначення, основні параметри розвитку якої наведені в таблиці 2.4.

Аналіз цифрових даних показує, що протягом періоду дослідження має місце скорочення числа укладених договорів оренди земельних часток (на 821 тис.), загальної площі орендованої землі (на 4,9 млн. га) та середнього розміру земельного паю (на 0,4 га). Стабілізація в останні роки орендованої земельної площі при зростанні кількості укладених договорів оренди, вказує на закономірність подрібнення земельних часток їх власників. При цьому загальна сума виплат власникам за орендовану землю збільшилася на 9,1 млрд. грн., а середній розмір орендної плати 1 га землі підвищився на 542,9 грн.

У 2013 р. по відношенню до 2000 р питома вага натуральної форми оплати з власниками оренди земельних паїв в їх загальній вартості скоротилася на 22,3 в. п. та звітного року сягає свого мінімального значення – всього 55 %. При цьому в останні роки сформувався досить стійкий тренд зменшення натуральної форми оплати земельної оренди.

За період дослідження в сфері розподілу орендованої землі між орендаторами відбулися досить суттєві структурні зрушення. Так, питома вага від загальної кількості укладених договорів оренди власниками землі з господарствами, із земель яких виділено земельний пай, неухильно скорочується (на 50,1 в. п.), тоді як з іншими суб'єктами підприємництва – постійно збільшується (на 40,4 в.п.). Частка договорів щодо оренди землі фермерськими господарствами в останні роки стабілізувалася в межах 14,0 – 14,3 відсотків від їх загальної кількості та за весь період дослідження збільшилася на 9,8 в. п.

Протягом періоду дослідження постійно скорочувалася та у 2013 р. досягла мінімального значення (4 %) питома вага укладених короткострокових (від 1 до 3 років) договорів оренди землі від їх загальної кількості.

Таблиця 2.4

**Динаміка оренди пайових земель сільськогосподарського
призначення в Україні***

Показники	Роки					
	2000	2005	2010	2011	2012	2013
Укладено договорів оренди земельної частки (паю), тис.	5588,8	4822,0	4620,2	4641,8	4723,4	4767,5
Площа земель, переданих в оренду власниками земельних часток (паїв), млн. га	22,3	18,7	17,8	17,4	17,5	17,4
Середній розмір орендної плати, грн. за 1 га	73,6	124,7	303,4	348,5	539	616,5
Загальна сума виплат за оренду земельних часток (паїв) згідно з укладеними договорами, млрд. грн.	1,6	2,3	5,3	6,1	9,4	10,7
Питома вага натуральної форми серед форм орендної плати, %	77,4	81,0	68,7	65,2	62,3	55,1
Укладено договорів оренди власниками землі, %:						
• з господарствами, із земель яких виділено земельний пай, або їх правонаступниками	85,1	62,7	39,8	38,0?	36,6	35,0
• з фермерськими господарствами	4,3	9,8	14,3	14,0	14,0	14,1
• з іншими суб'єктами підприємництва	10,5	27,5	45,9	48,0	49,4	50,9
Укладено договорів оренди у відсотках до загальної кількості на строк:						
1-3 роки	45,7	23,7	8,5	6,0	3,0	4,0
4-5 років	41,2	61,7	46,2	43,0	40,3	37,8
6-10 років	11,3	11,9	33,9	38,0	41,1	43,7
більше 10 років	1,8	2,7	11,4	13,0	13,5	14,5
Укладено договорів з відсотком орендної плати:						
до 1,5 %	**	**	6,2	4,6	3,0	2,6
1,5–3%	**	**	45,2	32,5	24,3	17,8
від 3% і більше	**	**	48,6	62,9	72,7	79,6

* Джерело: Дані Державного агентства земельних ресурсів України

** Інформація відсутня

Водночас, в останні роки неухильно скорочується питома вага укладених договорів оренди землі на термін від 4 до 5 років. Тоді як постійно зростає та звітного року займає максимальну питому вагу (43,7 %) від загальної кількості укладених договорів частка договорів оренди землі, що укладається на термін від 6 до 10 років. Сформувався позитивний тренд частки договорів оренди землі, що укладається на строк більше 10 років.

Динаміка оренди земель сільськогосподарського призначення дає підстави для наступних узагальнюючих висновків. Перший, власники землі зацікавлені в посиленні капіталізації належної їм земельної власності, що засвідчується зменшенням питомої ваги натуральної форми оплати серед всіх форм орендної плати. Другий, аграрні підприємства, із земель яких виділено земельний пай, мають нижчий рівень конкурентоспроможності по відношенню до фермерських господарств та інших суб'єктів підприємництва. Бо земельний потенціал останніх за рахунок оренди нарощується, особливо вагомо це здійснюється іншими суб'єктами підприємництва, тоді як частка укладених договорів оренди власниками землі з традиційними господарствами неухильно скорочується. Третій, конкуренція на ринку оренди землі сільськогосподарського призначення посилюється, що спричинює зростання загальної суми виплат за оренду земельних часток, збільшення середнього розміру орендної плати за 1 га та нарощування частки довгострокових договорів земельної оренди.

Відсутність однозначної оцінки соціально-економічної та суспільно-політичної результативності реформування відносин власності в сільському господарстві підтверджує динаміка чисельності працюючих в цілому по аграрному сектору та за категоріями господарств. Розрахунки та відповідні цифрові матеріали, згідно офіційних статистичних даних [274, с. 353; 262, с. 165; 261, с. 167], наведено в табл. 2.5.

Вибір для дослідження пореформеного етапу розвитку аграрного сектора обґрунтовується необхідністю виявлення динаміки зайнятого населення в умовах домінування приватної власності на землю – основного засобу виробництва в сільському господарстві. Аналіз зайнятого населення за видами економічної діяльності показує, що у 2012 р. по відношенню до 2000 р. в сільському господарстві, мисливстві та

лісовому господарстві разом взятих чисельність працівників скоротилася на 741,7 тис. осіб або на 17,1 %. Зменшення в абсолютних величинах числа працівників аграрного сектора співпадає зі зниженням їх питомої ваги в загальній чисельності зайнятих, що складає за період дослідження 3,8 відсоткових пунктів.

Таблиця 2.5

Динаміка чисельності зайнятого населення за видами економічної діяльності та працівників фермерських господарств, тис. осіб*

Показники	Роки					2012 р. до 2000 р.	
	2000	2005	2010	2011	2012	+/-	%
Усього зайнято	20175	20680	20266	20324,3	20354,3	179,3	100,9
у т.ч.: - сільське господарство, мисливство, лісове господарство	4334,1	3986,3	3094,5	3393,8	3592,4	-741,7	82,9
Відсотків до загальної кількості зайнятих	21,5	19,3	15,3	16,7	17,6	-3,8	X
Чисельність працівників у фермерських господарствах	71,5	133,5	98,4	99,8	100,2	28,7	140,1

*Розраховано за джерелами [274, с. 353; 262, с. 165; 261, с. 167]

При цьому в господарському комплексі країни загальний приріст числа зайнятого населення становив 179,3 тис. осіб.

Варто вказати на те, що в господарствах різних категорій аграрного сектора відбуваються протилежні за напрямками демографічного руху процеси. Якщо для фермерських господарств, за наявності певних відхилень за окремими роками, характерним постає загальний приріст чисельності працівників, то в сільськогосподарських підприємствах, за офіційними статистичними даними [262, с. 230], відбувається різке скорочення числа найманих працюючих осіб.

Таким чином суспільно-політична результативність реформування та розвитку відносин власності в сільському господарстві з демографічних позицій оцінюється неоднозначно. Виходячи з того, що прискорене скорочення числа працюючих в сільськогосподарських підприємствах не компенсується приростом чисельності працівників фермерських господарств, то вагомість понесених загальних втрат трудових ресурсів аграрного сектора демонструє

проблемний суспільно-політичний та соціально-економічний характер поточного розвитку приватної форми власності на селі.

Неоднозначну оцінку суспільно-політичної результативності реформування відносин власності в сільському господарстві показує динаміка поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств. Відповідні цифрові матеріали, згідно офіційних статистичних даних [261, с. 119] та проведених розрахунків, наведено в табл. 2.6.

Аналіз цифрових матеріалів показує, що після трансформації відносин власності в сільському господарстві, загалом, відбулися значні втрати поголів'я худоби та птиці. За розрахунками, що проводилися за даними офіційної статистики [261, с.119], у 2012 р. поголів'я великої рогатої худоби, що знаходилася у володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств та громадян, становило 4645,9 тис. гол. і зменшилося по відношенню до 1990 р. на 19977,5 тис. гол., або на 81,1 %.

За період реформування та пореформеного розвитку в тваринництві поголів'я корів скоротилося на 5,8 млн. гол. (на 69,5%), свиней – на 11,8 млн. гол. (на 61%), овець та кіз – на 6,6 млн. гол. (на 79,4%), коней – на 361,8 тис. гол. (на 49%), кролів – на 650,7 тис. гол. (на 10,3%), птиці – на 32 млн. гол. (на 13%). При цьому в абсолютних величинах максимальні втрати поголів'я худоби та птиці понесли сільськогосподарські підприємства.

Так, поголів'я великої рогатої худоби підприємств скоротилося на 19,5 млн. гол. або на 92,9% від рівня базового року, тоді як втрати господарств населення становили всього 0,4 млн. гол. (11,3%). Втрати поголів'я молочного скотарства в підприємствах склали 5,6 млн. голів (90,7%), в господарствах населення – 0,2 млн. голів (9,5%).

Нижчі темпи скорочення поголів'я великої рогатої худоби в господарствах населення по відношенню до підприємств (у 48,8 раз) спричинили досить суттєві структурні зрушення у веденні скотарства. Якщо у 1990 р. питома вага поголів'я великої рогатої худоби сільськогосподарських підприємств в його загальній кількості складала 85,6 %, то після реформування та в пореформений період її частка скоротилася на 53,2 відсоткових пунктів на користь господарств населення.

Таблиця 2.6

Динаміка поголів'я худоби та птиці за категоріями господарств, тис. голів*

Сільськогосподарські тварини та птиця	Роки								2012 р. до 1990 р.	
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	+/-	%	
Сільськогосподарські підприємства										
Велика рогата худоба	21083,3	13701,4	5037,3	2491,8	1526,4	1510,6	1506,5	-19576,8	7,1	
у т.ч. корови	6191,6	4595,1	1851	866,2	589,1	583,7	575,2	-5616,4	9,3	
Свині	14071,2	7152,5	2414,4	2602,4	3625,2	3319,2	3556,9	-10514,3	25,3	
Вівці та кози	7165,5	2423,3	413,3	270,9	298,4	290	265,3	-6900,2	3,7	
Коні	700,9	517,2	249,8	98,1	41,6	36,9	32,5	-668,4	4,6	
Кролі	147	58,9	29,2	36,6	75,6	124,4	133,3	-13,7	90,7	
Птиця	132966,6	54074,2	253352,9	66625,3	110561,3	105725,3	117888,6	-15078	88,7	
Господарства населення										
Велика рогата худоба	3540,1	3855,9	4386,4	4022,3	2968	2915,2	3139,4	-400,7	88,7	
у т.ч. корови	2186,6	2936,2	3107,3	2768,9	2042,1	1998,5	1979,1	-207,5	90,5	
Свині	5355,7	5991,9	5237,9	4450,4	4335,2	4054	4019,8	-1335,9	75,1	
Вівці та кози	1253,2	1675,3	1461,4	1358,6	1433,3	1449,4	1472,9	219,7	117,5	
Коні	37,5	238,7	451,4	456,7	372,6	358,8	344,1	306,6	9,1 р.	
Кролі	6161,2	6308,3	5527,9	5399,5	5279,1	5518,3	5524,2	-637	89,7	
Птиця	11313,6	95674,2	98369,1	95368,2	93278,5	95035,3	96182	-16955,6	85,0	

*Розраховано за джерелом [261, с. 119]

На поточний період в скотарській галузі домінують господарства населення. У 2012 р. їх частка поголів'я великої рогатої худоби від загальної кількості складала 67,6 %, а корів – 77,5 відсотків. За період реформування та пореформеного розвитку вагомі структурні зрушення на користь господарств населення відбувалися у свинарстві, вівчарстві та конярстві, частки поголів'я яких збільшилися на 25,5; 69,8 та 86,3 відсоткових пунктів, та у 2012 р. від відповідного загального поголів'я складала 53,1%; 84,7 та 91,4 відсотків. При цьому, на відміну від сільськогосподарських підприємств, де скорочується поголів'я всіх тваринницьких галузей, в господарствах населення нарощується поголів'я овець та кіз – на 219,7 тис. гол. (на 17,5 %), а також коней – на 306,6 тис. гол., або збільшується майже у 9,2 рази. Проте такі збільшення не компенсують сукупних втрат, понесених у галузях вівчарства та конярства.

Отже, в абсолютній більшості тваринницьких галузей відбулися структурні зрушення на користь господарств населення, які в останні роки повністю домінують в скотарстві, в тому числі в його молочному напрямі, а також в свинарстві, вівчарстві, конярстві. Протягом всього періоду дослідження зберігається панування господарств населення в галузі кролівництва. При тому, що у 2012 р. по відношенню до 1990 р. в господарствах населення поголів'я кролів скоротилося на 637 тис. гол. або на 10,3 %, частка їх поголів'я в кролівництві у загальній кількості є досить стабільною і знаходиться в межах від 97,6 % до 99,5 відсотків.

Поголів'я птиці в господарствах різних категорій у 2012 р. по відношенню до 1990 р загалом скорочується. При цьому за поголів'ям в абсолютних та відносних величинах сільськогосподарські підприємства в останні роки мають певну перевагу по відношенню до господарств населення.

Водночас, якщо протягом періоду дослідження для підприємств характерним постає значна амплітуда коливань поголів'я птиці, то в господарствах населення поголів'я птиці зберігає певну стабільність, а кожний тренд як від'ємного, так і позитивного плану, має менші відхилення від середнього значення.

Динаміка поголів'я худоби та птиці фермерських господарств (табл. 2.7) наводиться з 2000 р. Виокремлення відповідних цифрових матеріалів та проведених розрахунків обґрунтовується тим, що фер-

мерський уклад в Україні починає формуватися лише в 90-і роки минулого сторіччя. Згідно офіційних статистичних даних [3101, с. 166] в Україні в кінці 1990 р. функціонувало всього 82 фермерських господарств, а до 2000 р. їх частка в загальній кількості поголів'я худоби та птиці не перевищувала 0,5 % [261, с. 176].

Таблиця 2.7

**Поголів'я худоби та птиці у фермерських господарствах,
тис. голів***

Види тварин та птиця	Роки					2012 р. до 2000 р.	
	2000	2005	2010	2011	2012	+/-	%
Велика рогата худоба	102,5	109,5	95,3	103	109,9	7,4	107,2
у т.ч. корови	35,8	382	37,4	39,7	41,3	5,5	115,4
Свині	54	150,2	294,8	260,4	265,2	211,2	4,9 р.
Вівці та кози	6	32,9	57,9	63,4	61,5	55,5	10,2 р.
Коні	6	5,7	3,3	2,6	2,5	-3,5	41,7
Кролі	4,9	0,8	0,8	4	4,2	-0,7	85,7
Птиця	115,9	1083,8	2878,3	2818,8	2887,7	2771,8	24,9 р.

*Розраховано за джерелом [261, с. 176]

Фермерські господарства, на відміну від сільськогосподарських підприємств та господарств населення, у 2012 р. по відношенню до 2000 р. збільшили поголів'я великої рогатої худоби на 7,4 тис. гол. або на 7,2 %, в тому числі корів – на 5,5 тис. голів (на 15,4%). Аналогічно сільськогосподарським підприємствам, фермери скоротили поголів'я коней та як і всі категорії господарств зменшили кількість кролів. В цілому, за період дослідження для фермерства характерним постає загальний позитивний розвиток всіх основних галузей тваринництва – свинарства, вівчарства та птахівництва.

Сільськогосподарська техніка відбиває важливу складову ресурсного забезпечення аграрної виробничо-господарської діяльності, бо слугує в якості визначального фактора використання досягнень науково-технічного прогресу в реальному економічному процесі. Вибір для дослідження лише пореформеного етапу розвитку аграрного сектора обґрунтовується необхідністю виявлення динаміки основного технічного арсеналу – тракторів та зернозбиральних комбайнів для

виробництва в сільському господарстві, коли в ньому повністю домінує приватна власність на землю. Відповідні цифрові матеріали, згідно офіційних статистичних даних [261, с. 119] та проведених розрахунків, наведено в табл. 2.8.

Таблиця 2.8

**Кількість тракторів та зернозбиральних комбайнів
за категоріями господарств, тис. одиниць***

Сільськогосподарська техніка	Роки					2012 р. до 2000 р.	
	2000	2005	2010	2011	2012	+/-	%
Сільськогосподарські підприємства							
Трактори	318,9	216,6	151,3	147,1	150,1	-168,8	47,1
Зернозбиральні комбайни	65,2	47,2	32,8	32,1	32	-33,2	49,1
Господарства населення							
Трактори	101	135	172	179	184	83	182,2
Зернозбиральні комбайни	2	13	21	22	23	21	11,5 р.
Фермерські господарства							
Трактори	22,1	30,7	29,2	31,9	34,9	12,8	157,9
Зернозбиральні комбайни	4,5	7,6	7,7	8,4	8,9	4,4	197,8

*Розраховано за джерелами [261, с. 183,204, 209]

Аналіз цифрових матеріалів динаміки сільськогосподарської техніки за категоріями господарств дає неоднозначну оцінку суспільно-політичній результативності реформування відносин власності в сільському господарстві. Адже зменшення в сільськогосподарських підприємствах кількості тракторів та зернозбиральних комбайнів, відповідно на 52,9% та 50,9 %, відбувається при їх суттєвому збільшенні в господарствах населення та фермерських господарствах. Так, у 2012 р. по відношенню до 2000 р. приріст тракторів в господарствах населення становив 82,2 %, а у фермерських господарствах – 57,9 %. Кількість зернозбиральних комбайнів в господарствах населення збільшилася у 115 раз, а у фермерських господарствах – на 97,8 %.

Проте нарощування кількості тракторів та зернозбиральних комбайнів господарствами населення та фермерськими господарствами не компенсується втратами техніки, що були понесені сільськогосподарськими підприємствами.

Бо на пореформеному етапі в аграрному секторі загальна кількість тракторів в господарствах різних категорій скоротилася на 73 тис. одиниць або на 16,5 %, а загальна кількість зернозбиральних комбайнів зменшилася на 7,8 тис. одиниць або на 10,9 %. Вагомість загальних втрат тракторів та зернозбиральних комбайнів в цілому по аграрному секторі свідчить про низьку суспільно-політичну результативність розвитку відносин власності в сільському господарстві після його реформування.

Складність оцінки суспільно-політичної результативності розвитку відносин власності в сільському господарстві зумовлена різноплановими процесами, що відбуваються в аграрному секторі під час його глибинного реформування та на пореформеному етапі. Бо, з одного боку, мають місце якісні характеристики структурних зрушень в аграрному секторі на користь становлення приватної форми власності та формування нових сільських укладів, що проявляють позитивну динаміку щодо власного ресурсного зміцнення в частині нарощування площі сільськогосподарських угідь, збільшення чисельності працівників, зокрема у фермерських господарствах, зростання поголів'я окремих видів сільськогосподарських тварин та посилення технічного забезпечення виробничо-господарської діяльності. З іншого боку, кількісна сторона суспільно-політичної результативності реформування аграрного сектора віддзеркалює загальне масштабне скорочення площ сільськогосподарських угідь, чисельності зайнятого в аграрному виробництві населення, поголів'я тварин та птиці, а також основних видів сільськогосподарської техніки.

Оскільки понесені втрати основних складових ресурсного забезпечення аграрної виробничо-господарської діяльності відбувалися за рахунок сільськогосподарських підприємств переважно застарілих організаційно-правових форм господарювання, то структурні зрушення, що мали місце на користь новоутворених укладів, а також стійке ресурсне посилення останніх в соціально-економічних та суспільно-політичних умовах, які були тотожними для всіх ринкових учасників, дозволяють зробити узагальнюючий висновок про доцільність прове-

деного реформування відносин власності в сільському господарстві та наявність в галузі перспектив розвитку на основі домінування в ній приватної форми власності та ринково орієнтованих господарюючих суб'єктів. Адже вони проявили вищу конкурентоспроможність та адаптивність до динамічних змін сучасного ринкового середовища. Критерієм оцінки суспільно-політичної результативності реформування аграрного сектора при цьому виступає її якісна характеристика з позицій можливостей самостійного відтворення новостворених сільських укладів.

2.3. Оцінка соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі

Логіка проведення оцінки соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі в контексті структурних зрушень грошових доходів та сукупних ресурсів сільських домогосподарств ґрунтується на тому, що соціально-економічний фундамент аграрного сектора України формують сільські домогосподарства. За їх безпосередньою участю відбувається виробництво абсолютної більшості сільськогосподарської продукції, здійснюється різноманітна кількість послуг, у тому числі унікального обслуговуючого та рекреаційно-оздоровчого характеру; у значних масштабах використовується необхідний для людської життєдіяльності спектр товарів і послуг. Зі своєї сторони, сільські домогосподарства виступають в якості сумлінних та стабільних постачальників внутрішнього та світового ринків продукції, покликаної задовольняти потреби як масового споживчого попиту (продукти харчування, ремісничі вироби, ремонт і ін.), так і виробничого призначення, у тому числі такого універсального плану, як сільськогосподарська сировина, капітал, праця, земля, інновації, інвестиції. Сільськими домогосподарствами накопичуються необхідні для розширеного відтворення інвестиційні та трудові ресурси. Ідентифікуючи ментальність української нації, сільські домогосподарства являються також її невичерпним джерелом духовного і культурного багатства.

Саме тому учені економісти Баланюк І.Ф.[13], Беркута Т.В. [243], Заєць В.М. [157], Малік М.Й. [157], Макаренко Ю. [151],

Онищенко О. М. [179], Прокопа І.В. [243], Рябоконт В.П. [252], Юрчишин В.В. [250] та інші дослідники в науково прикладних вишукуваннях значну увагу приділяють проблемі соціально-економічного розвитку сільських домогосподарств. Вони сформували досить надійний теоретико-методологічний та методичний фундамент аграрної економічної науки щодо створення і функціонування сільських домогосподарств. Однак єдиного трактування даного поняття не існує, а стан і динаміка грошових доходів та сукупних ресурсів сільських домогосподарств оцінюється не однозначно.

Оскільки сільське домогосподарство виступає в якості суб'єкта соціально-економічної діяльності та об'єкта наукового дослідження, то найбільш прийнятним варіантом визначення його сутності та найважливіших властивостей варто визнати трактування, що має місце в законодавстві країни. У переліку нормативно-правових актів пріоритет при визначенні терміну «домогосподарство» належать Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення», що визначає правові, економічні та організаційні основи підготовки і проведення Всеукраїнського перепису населення, а також обробки, узагальнення, поширення і використання його результатів. Адже метою проведення перепису населення виступає одержання достовірних, об'єктивних та цілісних даних щодо різноманітних його характеристик по країні в цілому та по кожній її адміністративно-територіальній одиниці окремо для інформаційного забезпечення керування і прогнозування соціально-економічного розвитку, а також для розробки та реалізації зваженої державної політики з питань народонаселення [204], що відповідає потребам даного дослідження.

Відповідно до Закону України «Про Всеукраїнський перепис населення» термін «домогосподарство» визначається як сукупність осіб, які спільно проживають в одному житловому приміщенні або його частині, забезпечують себе всім необхідним для життя, ведуть спільне господарство, повністю або частково об'єднують та витрачають кошти. Ці особи можуть перебувати у родинних стосунках або стосунках свояцтва, не перебувати у будь-яких з цих стосунків, або бути і в тих, і в інших стосунках. Домогосподарство може складатися з однієї особи [204]. Відповідно до даного визначення,

поняття «сільське домогосподарство» правомірно подавати з позицій тих же властивостей і характеристик, властивому зазначеному домогосподарству, роблячи при цьому уточнення, що ці особи проживають у сільській місцевості.

Згідно офіційним статистичним даним, у 2012 р. в Україні нараховувалося 5216,1 тис. сільських домогосподарств, що складало 30,7 % від їх загальної чисельності в країні. По відношенню до 2010 р. число сільських домогосподарств зменшилося на 46,2 тис. одиниць [32]. Дослідження показують, що за останні роки в Україні сформувався стійкий тренд скорочення кількості сільських домогосподарств, як в абсолютних, так і у відносних величинах. Наукове обґрунтування щодо подолання цього негативного для сільського населення та суспільства в цілому соціально-економічного явища передбачає поглиблене вивчення стану та структурних зрушень, що відбуваються в сфері грошових доходів та сукупних ресурсів сільських домогосподарств. Досить повну та об'єктивну картину грошових доходів і сукупних ресурсів сільських домогосподарств наводить офіційна статистика [32], цифрові матеріали якої в динаміці за останні три роки представлені в таблиці 2.9.

Дослідження показують, що сукупні ресурси сільських домогосподарств включають усі види грошових та натуральних доходів, а також усі види соціальної допомоги.

Грошові доходи сільських домогосподарств включають оплату роботи, доходи від підприємницької діяльності і самостійної зайнятості, надходження від продажу сільськогосподарської продукції, доходи від продажу особистого та домашнього майна, доходи від продажу нерухомості, пенсії, стипендії, аліменти, грошову допомогу від родичів та інших осіб. У цьому ж переліку знаходяться компенсаційні виплати, надані готівкою, у тому числі: за невикористане право на санаторно-курортне лікування, за пільговий проїзд окремих категорій громадян, допомога по безробіттю, допомога малозабезпеченим родинам, допомога на дітей, субсидії і пільги готівкою, надані на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії, палива та інші.

Як джерело грошових доходів досліджуваних домогосподарств виступають різні види соціальної допомоги, пільги, подарунки, субсидії.

Таблиця 2.9

Структура грошових доходів і сукупних ресурсів сільських домогосподарств України *

(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

Доходи і ресурси	2010 р.		2011 р.		2012 р.		2012 р. у % до 2010 р.
	грн.	%	грн.	%	грн.	%	
Оплата роботи	1011,9	32	1195,0	34	1433,5	37,4	141,7
Доходи від підприємницької діяльності і самозайнятості	149,8	4,8	135,7	3,9	119,5	3,1	79,8
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	343,5	10,9	356,8	10,1	342,3	8,9	99,7
Доходи від продажу особистого та домашнього майна	3,5	0,1	1,4	0	2,8	0,1	80,0
Доходи від продажу нерухомості	0,2	0	10,7	0,3	2,2	0,1	11,0 р.
Доходи від власності	47,9	1,5	66,3	1,9	78,9	2,1	164,7
Пенсії	782,7	24,7	842,6	23,9	958,9	25,1	122,5
Стипендії	12,5	0,4	15,4	0,4	15,5	0,4	124,0
Допомоги, пільги, субсидії і компенсаційні виплати, надані готівкою	109,2	3,4	114,4	3,2	137,2	3,6	125,6
Грошова допомога від родичів та інших осіб	116,6	3,7	136,0	3,9	132,7	3,5	113,8
Аліменти	3,5	0,1	5,6	0,2	5,2	0,1	148,6
Інші грошові доходи	26,2	0,8	32,9	0,9	41,5	1,1	158,4
Грошові доходи	2607,4	82,4	2912,5	82,7	3270,1	85,5	125,4
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства, самозаготівель	406,9	12,9	431,9	12,2	368,4	9,6	90,5
Безготівкові пільги та субсидії	20,8	0,6	22,5	0,7	24,9	0,7	119,7
Грошова оцінка допомоги продовольчими товарами від родичів та інших осіб	51,9	1,6	57,5	1,6	55,9	1,5	107,7
Не грошові доходи	479,5	15,1	512,0	14,5	449,2	11,8	93,7
Усього загальних доходів	3086,9	97,5	3424,5	97,2	3719,2	97,3	120,5
Використання заощаджень, позики, повернуті борги	77,8	2,5	97,6	2,8	104,1	2,7	133,8
Усього сукупних ресурсів	3164,6	100	3522,1	100	3823,3	100	120,8

* Розраховано за джерелом: [32]

Окремою статтею грошових доходів домогосподарств є власність, від якої надходять кошти у вигляді відсотків, дивідендів, продажу акцій та цінних паперів.

Негрошові доходи включають вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та самостійно зроблених заготівель; отриману від родичів та інших осіб допомогу продовольчими товарами, алкогольними напоями та тютюновими виробами, що має грошову оцінку; суму пільг та безготівкові субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії і палива, а також – суму безготівкових пільг на оплату товарів та послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку, на оплату транспортних послуг та зв'язку.

Аналіз наведених цифрових матеріалів (табл. 2.9) показує, що у 2012 р. в середньому за місяць у розрахунку на одне сільське домогосподарство приходилося 3823,3 грн. сукупних ресурсів. З них абсолютна більшість – 3270,1 грн. складала грошові доходи, питома вага яких від усіх сукупних доходів – 85,5 %.

На частку негрошових доходів досліджуваних домогосподарств приходилося всього 449,2 грн. або 11,8% від їх загальної вартості. При цьому з вартості спожитої продукції були виключені поточні витрати на її виробництво – витрати на насіння, посадковий матеріал, добрива, сільськогосподарський інвентар, паливо, мастильні матеріали, худобу, птицю та бджіл, корми та медикаменти для худоби, на оплату транспортних, сільськогосподарських та інших послуг.

Варто вказати на те, що вартість сукупних ресурсів сільських домогосподарств стабільно зростає. Так, у 2012 р. стосовно 2010 р. сукупні ресурси в середньому за місяць у розрахунку на одне сільське домогосподарство збільшилися на 658,7 грн. або на 20,8 %. Однак надходження від грошових та негрошових джерел, що формують загальну вартість сукупних ресурсів, мають протилежні тренди. Якщо грошові доходи за досліджуваний період збільшилися на 662,7 грн. (на 25,4%), то негрошові доходи – скоротилися на 30,3 грн. (на 6,3%).

Грошові надходження сільських домогосподарств від різних джерел також мають різні тренди. Позитивні з них формуються оплатою роботи, пенсіями, стипендіями, аліментами, доходами від продажу нерухомості та іншими грошовими доходами. Негативні тренди надходжень у сукупні ресурси сільських домогосподарств, складаються з доходів від підприємницької діяльності та самостійної зайнятості, доходів від продажу сільськогосподарської продукції й інших статей.

Як показують дослідження, різні джерела формування сукупних ресурсів мають для сільських домогосподарств різне значення. За рівнем значущості в структурі сукупних ресурсів виділяються такі статті надходжень як оплата роботи та пенсії, питома вага яких дозволяє віднести їх до числа основних джерел доходів.

Так, у 2012 р. в розрахунку на одне сільське домогосподарство в середньому за місяць максимальні грошові надходження мали місце від оплати роботи – 1433,5 грн., що складало 37,4 % від усіх сукупних ресурсів досліджуваних домогосподарств. При цьому значення заробітної плати, премій, інших винагород, виплат та допомоги, отриманих за основним та додатковим місцями роботи як у грошової, так і в натуральних формах оплати (за винятком прибуткового податку й інших утримань відповідно чинному законодавству), в цілому, в абсолютних та відносних величинах зростає. За період дослідження приріст місячної оплати роботи сільського домогосподарства склав 421,6 грн. або збільшився на 46,7 %.

До числа основних доходів як важливого джерела грошових надходжень сільських домогосподарств відносяться пенсії, що представляють усі види трудових та соціальних пенсій: за віком, за інвалідністю, у зв'язку із втратою годувальника, соціальні, військовослужбовцям та інші. У 2012 р. у розрахунку на одне сільське домогосподарство в середньому за місяць пенсійні надходження склали 958,9 грн., або 25,1 % від усіх сукупних ресурсів. При цьому значення пенсій в абсолютних та відносних величинах зростає. У 2012 р. по відношенню до 2010 р. приріст місячної пенсії сільського домогосподарства склав 176,2 грн. або збільшився на 22,5 %.

Другу за значущістю групу джерел сукупних ресурсів сільських домогосподарств формують доходи від продажу сільськогосподарської продукції, а також вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та самостійних заготівель, питома вага яких у 2012 р. складала, відповідно 8,9 і 9,6 відсотків. Названі джерела, крім перебування в одному ваговому діапазоні, мають загальну тенденцію щодо своєї частини в сукупних ресурсах сільських домогосподарств, значення якої в абсолютних та відносних величинах стійко зменшується.

Так, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції,

виробленої в особистому підсобному господарстві й отриманої домогосподарством у порядку самозаготівель, у 2012 р. по відношенню до 2010 р. зменшилися на 1,2 грн. або на 0,3 відсотки. У свою чергу, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство скоротилася на 38,5 грн., або на 9,5 відсотків. У цю статтю доходу включалася вартість, отриманих з особистого підсобного господарства, продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, подарованих родичами й іншими особами, а також вартість спожитих продуктів, отриманих у порядку самозаготівель. При розрахунку цієї статті доходу виключалися поточні матеріальні витрати на виробництво продукції, отриманої з особистого підсобного господарства.

На наш погляд, наявність схожих процесів у частині скорочення доходів від продажу сільськогосподарської продукції та зменшення вартості спожитої продукції, отриманої із особистого підсобного господарства та самостійних заготівель, є об'єктивним економічним явищем. Його породжують такі процеси, як поглиблення поділу праці, що прямо та побічно торкаються сфери функціонування сільських домогосподарств, а також розширення використання в сільській місцевості сучасних ринкових інструментів у соціально-економічних відносинах між різними суб'єктами господарювання. Безпосередньо впливає на доходи від продажу сільськогосподарської продукції скорочення ресурсного потенціалу сільських домогосподарств за рахунок зменшення абсолютної та відносної чисельності сільського населення, що підтверджується даними офіційної статистики [274, с. 353].

При цьому, якщо поглиблення поділу праці та розширення використання ринкових механізмів у сільській місцевості є результатом протікання об'єктивних економічних процесів, то прискорене зменшення ресурсного потенціалу сільських домогосподарств викликається діяльністю, що багато в чому носить суб'єктивний характер. Зміна існуючого стану справ можлива на основі розробки науково обґрунтованих рекомендацій щодо нарощування доходів сільськими домогосподарствами за рахунок активізації в сільській місцевості виробничо-господарської діяльності.

Третю за значущістю групу джерел сукупних ресурсів сільських домогосподарств формують доходи від підприємницької діяльності та

самозайнятості; доходи від власності; різноманітна соціальна допомога, пільги, субсидії та компенсаційні виплати, надані готівкою; грошова допомога від родичів та інших осіб; використання заощаджень, позики, повернуті борги. Названі джерела поєднує належність до одного вагового діапазону за абсолютною величиною надходжень, що у розрахунку на одне сільське домогосподарство в середньому за місяць у 2012 р. знаходилися в межах 78,9 – 137,2 гривень. Питома вага цих джерел у сукупних ресурсах складала від 2,1 до 3,6 відсотків. За винятком одержання доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, загальним для всіх інших зазначених статей сукупних ресурсів є позитивний тренд, сформований за період дослідження.

Разом з тим, кожний з названих джерел надходжень у сукупні ресурси сільських домогосподарств має відмінну від інших соціально-економічну природу та, відповідно, перспективи. Так, доходи від власності одержують власники фінансових та нефінансових активів від надання їх у користування іншим суб'єктам господарювання. Вони включають: доходи за договорами оренди земельних ділянок (земельних паїв) та майна (додаток Г), доходи від здачі в оренду нерухомості (житла, гаражів, дач), дивіденди за акціями та іншими цінними паперами, відсоток від вкладів у банківські структури.

Доходи від власності, що надходять у розрахунку на одне сільське домогосподарство в середньому за місяць протягом періоду дослідження, знаходилися в межах 47,9 – 78,9 гривень. Їх питома вага поступається не тільки значенням аналогічних показників за джерелами надходжень, що були включені в першу і другу групи по сільських домогосподарствах, але й значенню середньої частки доходів від власності в структурі доходів населення України, що підтверджується відповідними статистичними даними [292, с. 185].

Оскільки через роздержавлення та приватизацію землі та майна в сільському господарстві передбачалося підвищення рівня життя сільського населення, у тому числі в результаті зростання доходів від власності, то сучасний рівень даного джерела в сукупних доходах сільських домогосподарств, свідчить, що проведені трансформації відносин власності в аграрному секторі не принесли очікуваних соціально-економічних результатів. Аргументом на користь зробленого висновку служить те, що рівень доходів від власності сільських домогосподарств поступається грошовій допомозі від родичів та інших

осіб, а також соціальній допомозі, пільгам та субсидіям та низці інших надходжень, кожний з яких має допоміжний характер. Збільшення сільськими домогосподарствами доходів від власності має перспективи при системному підході до рішення проблеми розвитку відносин власності в сільському господарстві.

Соціально орієнтована економіка, розвиток якої декларується Україною, в реальному виконанні передбачає збереження рівня соціальної допомоги, у тому числі сільським домогосподарствам. Це відноситься до існуючих на даний час різних видів грошової допомоги. Вона виплачується з державного та місцевого бюджетів, Пенсійного фонду, Фонду соціального страхування, у зв'язку з тимчасовою втраченою працездатності, Фонду соціального страхування від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. У вигляді грошової допомоги від суб'єктів господарювання та громадських організацій у сільські домогосподарства також надходять пенсії, допомоги по інвалідності, непрацездатності, вагітності, по родах, на дітей у малозабезпечених родинах, оплата навчальних відпусток. Пакет здійснюваної грошової підтримки досліджуваних домогосподарств доповнюють субсидії та компенсаційні виплати, зміст яких конкретизувався вище.

На відміну від інших джерел з формування сукупного доходу третьої групи, доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості в середньому за місяць у розрахунку на одне сільське домогосподарство в абсолютних та відносних величинах щорічно скорочуються. Формування негативного тренду статті, що відбиває рівень ділової активності та приватної заповзятливості в сільській місцевості, підтверджує правомірність зробленого висновку відносно низької соціально-економічної результативності проведених ринкових трансформацій. Згортання приватної ініціативи на селі, у поєднанні з низьким рівнем доходів від власності, що співпадає зі скороченням доходів від продажу сільськогосподарської продукції, вказує на системний характер негативних процесів, що протікають у сільському господарстві.

Їх подолання передбачає розробку та реалізацію комплексу заходів, до числа основних з яких варто віднести:

— стимулювання в сільській місцевості розвитку горизонтальної, вертикальної та латеральної диверсифікації виробничо-госпо-

дарської діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності та господарювання;

- міжгосподарське кооперування аграрних товаровиробників у частині спеціалізації їх виробничо-господарської діяльності, її диференціації та диверсифікації;

- використання суб'єктами аграрного господарювання маркетингового управління як умови одержання гарантованого доходу та прибутку;

- створення у сільській місцевості вертикальних маркетингових структур на основі розвитку агропромислової інтеграції;

- підготовку фахівців аграрного маркетингу та їх працевлаштування в сільській місцевості;

- розвиток сільської ринкової інфраструктури;

- формування привабливих соціально-економічних та політико-правових умов для інвестування розвитку сільських домогосподарств;

- просування на внутрішній та зовнішній ринки продукції та послуг сільських домогосподарств;

- активізація зовнішньоекономічної діяльності аграрних суб'єктів господарювання.

Четверту групу джерел сукупних ресурсів сільських домогосподарств формують доходи, питома вага яких у загальній сумі не перевищує 1 відсотка. До джерел «аутсайдерів» відносяться: доходи від продажу нерухомості, доходи від продажу особистого та домашнього майна, стипендії, аліменти, безготівкові пільги та субсидії. Вони мають різне соціально-економічне походження та тенденції розвитку.

Так, у сільських домогосподарствах зросли надходження від стипендій, що виплачуються учням професійно-технічних навчальних закладів, студентам, які навчаються з відривом від виробництва у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, виплат аспірантам, ординаторам. У 2012 р. розмір стипендії в розрахунку на одне домогосподарство в середньому за місяць складав 15,5 грн., та збільшився за період дослідження на 24%.

У досліджуваних домогосподарствах зростають надходження від аліментів. Виплати на утримання неповнолітніх дітей та батьків похилого віку, а також допомога, що здійснюється органами соці-

льного забезпечення під час пошуку батьків, які ухиляються від сплати аліментів, за період дослідження в середньому зросли на 48,6 відсотків. У 2012 р. сума виплачених аліментів у розрахунку на одне домогосподарство в середньому за місяць складала 5,2 грн.

У сільських домогосподарствах максимальний приріст у відносних величинах мали надходження від продажу нерухомості. За період дослідження, отримані від продажу квартир, дач, гаражів, будинків, частин будинку та інші доходи від продажу нерухомості збільшилися в 11 разів. У 2012 р. надходження від продажу нерухомості в розрахунку на одне домогосподарство в середньому за місяць складало 2,2 грн.

Зростання в сільських домогосподарствах грошових доходів від стипендій, аліментів та надходжень від продажу нерухомості оцінюється позитивно. Однак, їх приріст у 2012 р. у розрахунку на одне сільське домогосподарство в середньому за місяць в абсолютних величинах складав всього від 1,7 до 3 гривень. При цьому, питома вага вищезгаданих статей доходів є незначною і у вартості сукупних ресурсів досліджуваних домогосподарств не перевищує 0,4 відсотки.

Проведений аналіз динаміки грошових доходів та сукупних ресурсів сільських домогосподарств в Україні дозволяє зробити наступні узагальнення.

1. У структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств різні джерела мають різну питому вагу. Визначальними джерелами надходжень у сукупні ресурси виступають оплата роботи та пенсії, частки яких постійно зростають, складаючи у звітному році, відповідно 37,4 і 25,1 відсотків. «Аутсайдерами» наповнення сукупних ресурсів сільських домогосподарств виступають виплати стипендій та аліментів, надходження від безготівкових пільг та субсидій, доходи від продажу нерухомості, а також особистого та домашнього майна, питома вага яких у загальній сумі не перевищує 1 відсотка. Різна соціально-економічна природа, цільове призначення та значимість визначають різні перспективи розвитку джерел сукупних ресурсів сільських домогосподарств.

2. Постійний ріст та абсолютне домінування грошових доходів по відношенню до негрошових доходів у сукупних ресурсах сільських домогосподарств, свідчить про стійке посилення ринкових механізмів у системі сучасних економічних відносин сільської

місцевості. Побічно підтверджує зроблений висновок факт росту сукупних ресурсів сільських домогосподарств, при скороченні ними в абсолютних та відносних величинах вартості спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та самозаготівель.

3. У структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств в абсолютних та відносних величинах скорочуються доходи від підприємницької діяльності та самостійної зайнятості, продажу сільськогосподарської продукції, продажу особистого та домашнього майна. Поєднання цих процесів з низькою питомою вагою доходів від власності в сукупних ресурсах досліджуваних домогосподарств, свідчить про те, що глибинні трансформації відносин власності в сільській місцевості не принесли очікуваних соціально-економічних результатів.

Подолання сформованих негативних трендів та підвищення підприємницької активності сільських домогосподарств, а також нарощування ними доходів від власності, зокрема на землю та майно, як важливих складових збільшення сукупних ресурсів, вимагає прийняття системних рішень. Їх розробка та реалізація повинні здійснюватися в інтересах селян, проводитися зусиллями державних, наукових та освітніх інститутів з безпосереднім залученням до цієї роботи на всіх її етапах безпосередніх виконавців – представників сільських домогосподарств.

2.4. Регіональні аспекти розвитку відносин власності

Регіоналізація в межах національних кордонів, на відміну від наднаціонального регіонального інституту – складової економічної глобалізації, відбиває сукупність адміністративно-територіальних одиниць, які, маючи певну економічну самостійність та управлінські компетенції, виступають в якості важливого чинника впливу на розвиток відносин власності в аграрному секторі. Аргументом щодо цього слугує можливість на регіональному рівні розподіляти та перерозподіляти об'єкти, що належать до державної та муніципальної власності, для використання в сільському господарстві. По відношенню до відповідних об'єктів власності, згідно чинного законодавства та

регіональних повноважень, здійснюється продаж, оренда, передача в користування, приватизація, в тому числі безоплатна.

Просторова розосередженість сільськогосподарського виробництва має територіальну прив'язку до конкретних регіонів. В них же здійснюється контроль за дотриманням антимонопольного законодавства, ціновою політикою, ринковою кон'юнктурою, економічною ефективністю підприємств, адмініструванням податків та платежів до регіонального бюджету. На регіональному рівні формуються та функціонують організаційно-економічні механізми, що стимулюють чи гальмують розвиток підприємництва, середнього та дрібного бізнесу, в тому числі в сільській місцевості. Названі й інші положення слугують аргументами на користь того, що регіоналізація виступає в якості важливого чинника впливу на розвиток відносин власності в аграрному секторі економіки.

Такий підхід узгоджується з точкою зору вітчизняних науковців Запоточного І.В. та Захарченка В.І., які характеризують сучасний рівень державного регулювання регіональної економіки з позицій:

— теорії та практики державного регулювання економіки – в розрізі змісту даного процесу, ретроспективи становлення державного регулювання економіки та набутого зарубіжного досвіду;

— методологічних основ державного регулювання економіки – в розрізі форм даного процесу, методів планування та прогнозування, обґрунтування планових рішень;

— соціально-економічної характеристики Одеської та Львівської областей – в розрізі економічної структури зазначених досліджуваних регіонів, регіональних ринків, напрямів розвитку регіонів;

— формування промислово-фінансових груп в Україні – в розрізі організаційно-правових основ становлення промислово-фінансових груп, інструментів формування промислово-фінансових груп, обґрунтування рішень під час формування промислово-фінансових груп;

— представлення податків в системі регулювання економіки – в розрізі функцій та можливостей податкової системи, регулятивної ролі податкової системи, типів порушень податкового законодавства в Україні;

— стосовно державного управління інноваційною політикою – в розрізі варіантів розвитку підприємств в умовах ринкових перетво-

рень в Україні, методичного обґрунтування процесу інновацій, реалізації інноваційної діяльності;

— щодо економічної безпеки країни – в розрізі основ концепції національної безпеки України, кількісних та якісних оцінок економічної безпеки регіону, формування концепції економічної безпеки регіону [72].

При тому, що в даній науково-освітній розробці всі основні складові в тій чи іншій мірі торкаються відносин власності, найбільш рельєфно проблеми їх розвитку представлені в частинах, що висвітлюють процеси приватизації та перерозподілу власності, регіональні аспекти демонополізації виробництва, а також умови формування і реалізації соціально орієнтованої економіки.

Регіоналізація в якості чинника впливу на розвиток відносин власності має місце як на рівні обласних адміністративно-територіальних одиниць країни, так і в розрізі зональних сільськогосподарських районів в межах області [176, с. 29], окремих районних адміністративно-територіальних одиниць, локальних сільських територій. Бо вони можуть мати відмінності за умовами ведення аграрної виробничо-господарської діяльності, галузевими аграрними пропорціями, спеціалізацією сільськогосподарського виробництва та його концентрацією та інтенсифікацією.

Як регіон науковцями також подається територіально-спеціалізована частина національного господарського комплексу, яка характеризується єдністю і цілісністю відтворювального процесу. Дослідниками зазначається, що регіон має політичне самоуправління, атрибути влади і направленість на стійкий розвиток [58, с. 5]. Проте таке трактування суперечить змісту Південного регіону, представленого в навчально-науковій розробці Миколаївською, Одеською та Херсонською областями і Автономною Республікою Крим. Бо будучи частиною національного господарського комплексу, ця територіально-спеціалізована єдність названих областей не наділена власним політичним самоуправлінням та атрибутами влади. Ними наділяються лише області, як адміністративно-територіальні одиниці, що входять до складу Південного регіону.

На цій же сторінці посібника спірним є твердження про спрямованість регіону на стійкий розвиток, і те, що кожен регіон керується принципами економіки, продуктивності, ефективності використання

ресурсів, обслуговування громадян, єдністю і успішністю своїх організаційно-бюджетних рішень [58, с. 5]. Названі позиції є бажаними для кожного регіону, але стверджувати, що вони є невід'ємною властивістю досліджуваного об'єкту не правомірно, бо це не в повній мірі відповідає реаліям сучасної вітчизняної економіки.

Професор Харічков С.К. та доцент Дібров А.С. в названому посібнику ще трактують регіон як велику адміністративну територію країни з більш-менш однорідними умовами та характерною спрямованістю розвитку продуктивних сил [58, с. 6]. Проте прикметник адміністративний, поданий до території вказує на наявність в ній керівного органу, що є справедливим до області, але не є таким до Південного регіону в цілому. Ускладнює використання такого трактування регіону відсутність чітких критеріїв щодо визначення великої території та більш-менш однорідних умов господарювання. Тоді як характерна спрямованість розвитку продуктивних сил виступає надзвичайно загальним поняттям, бо може стосуватися як країни в цілому, так і її окремої адміністративно-територіальної одиниці, або регіону, що об'єднує кілька областей, і навіть наднаціональних регіональних інститутів.

Таким чином, відсутність адміністративних установ, що характерно для зональних сільськогосподарських районів в межах області та економічних регіонів, які не мають спільного керівного інституту, показує наявність впливу на розвиток відносин власності одних і тих же макро- та мікроекономічних факторів. Звідси витікає доцільність досліджувати національну регіоналізацію в якості чинника впливу на розвиток відносин власності в аграрному секторі лише в тій її частині, що дає можливість цілеспрямовано змінювати умови ведення виробничо-господарської діяльності в межах певної сільської території. Такими в нашій країні є Автономна Республіка Крим, обласні та районні адміністративно-територіальні одиниці країни.

Про регіональні відмінності, що мають місце в аграрному секторі економіки країни за одних і тих же процесів в розвитку відносин власності, засвідчують офіційні статистичні дані [261, с. 214] щодо виробництва валової продукції сільського господарства (додаток Д, табл. Д 1).

Аналіз цифрових матеріалів таблиці Д.1 показує, що у 2012 р. за виробництвом валової продукції сільського господарства у порівнян-

них цінах 2010 р. перше місце займала Київська область, на яку приходилася максимальна вартість значення даного показника – 14791 млн. грн. або 6,6 % від його загальної суми по країні в цілому. Про наявність значних регіональних розбіжностей свідчить те, що вартість виробленої валової продукції сільського господарства Закарпатської області становила всього 4207 млн. грн. (1,9 %), і у 3,5 рази була меншою за аналогічне значення Київської області.

Значна амплітуда коливань підтверджується тим, що у 2012 р. за виробництвом валової продукції сільського господарства у порівнянних цінах 2010 р. друге місце займала Вінницька область, значення даного показника якої становило 14492 млн. грн. (6,5 %). Це у 3,3 рази перевищує значення вартості виробленої валової продукції сільського господарства Чернівецької області, яка займала передостаннє місце за даним показником в державному рейтингу, і на яку приходилося 4363 млн. грн., або всього 1,95 % від його загального національного значення.

Суттєві розбіжності мають також значення відповідних показників Черкаської та Івано-Франківської областей, які в національному рейтингу з вартості виробництва валової продукції сільського господарства знаходилися на протилежних позиціях. Відмінності аналогічного характеру зберігають Полтавська та Волинська області та низка інших регіонів країни.

Нерівномірність розвитку аграрного виробництва в регіонах при одних і тих же відносинах власності, засвідчують офіційні статистичні дані [261,с. 215] щодо індексів валової продукції сільського господарства (додаток Д, табл. Д2).

Аналіз цифрових матеріалів таблиці Д 2 показує, що у 2012 р. за приростом до попереднього року з виробництва валової продукції сільського господарства у порівнянних цінах 2010 р. перше місце займала Хмельницька область – 115,3 %, тоді як на Дніпропетровську область приходився максимальний спад значення даного показника – всього 79,7 %. Подібні до даних розбіжностей демонструють Житомирська (110,0%) та Одеська (80,3 %), Київська (108,5 %) та Запорізька (81,1 %) області.

Досить чіткий характер регіональних відмінностей з виробництва валової продукції сільського господарства у порівнянних цінах 2010 р. проявляється в динаміці при радикальних змінах відносин

власності в аграрному секторі. Так, максимальне значення індексу валової продукції сільського господарства у 2012 р. по відношенню до 1990 р. має Черкаська область (124,4 %), яка демонструє найвищий приріст порівняно з тими регіонами (Запорізька, Київська, Івано-Франківська області), які перевищили рівень, що мав місце в дореформений період. Тоді як виробництво валової продукції сільського господарства звітного року Запорізької області становило всього 54,9 % дореформеного рівня.

Наявність значних відмінностей в розвитку відносин власності по регіонам засвідчує динаміка в останні роки кількості діючих сільськогосподарських підприємств [262, с. 224; 261, с.228] що досліджувалися в якості об'єктів нерухомості. Розвиток відносин власності в аграрному секторі відбивається на регіональній чисельності найманих працівників підприємств сільського господарства, динаміка яких наведена, згідно даних офіційної статистики [262, с. 230; 261, с.234], в табл. 2.10.

Аналіз цифрових матеріалів показує, що у 2012 р. по відношенню до 2005р. загальна чисельність найманих працівників підприємств сільського господарства скоротилася на 620,2 тис. осіб, або на 49,8 відсотків.

При цьому один з найбільш важливих ресурсів аграрного виробництва має сталий тренд щорічного скорочення. Максимальні втрати найманих сільськогосподарських працівників у абсолютних величинах понесли Житомирська та Хмельницька області, в яких чисельність працюючих зменшилася відповідно на 45 тис. осіб та 44,9 тис. осіб, або 76,5 та 66,6 відсотків від значення базового року. Значні скорочення найманих працівників в сільському господарстві мали місце у Вінницькій (44,0 тис. осіб), Одеській (35,6 тис. осіб), Київській (35,1 тис. осіб), Сумській (34,7 тис. осіб) та Харківській (30,2 тис. осіб) областях. Від 10 тисяч до 30 тис. найманих осіб скоротилося у АР Крим, Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Миколаївській, Полтавській, Рівненській, Тернопільській, Черкаській, Чернівецькій та Чернігівській областях. Менше 10 тисяч найманих працівників втратили аграрні підприємства лише Закарпатської та Херсонської областей, а також в містах Києві та Севастополі.

Таблиця 2.10

**Динаміка чисельності найманих працівників підприємств
сільського господарства за регіонами, тисяч осіб ***

Регіони	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012р**	2012 р. до 2005р., %
Україна	1245,5	841,1	764,7	716,8	711,0	625,3	50,2
АР Крим	51,2	35,5	33,7	30,6	31,1	27,1	52,9
Вінницька	86,8	52,5	46,5	43,2	44,7	42,8	49,3
Волинська	37,9	22,8	19,6	16,8	14,9	10,4	27,4
Дніпропетровська	54,5	42,5	41,2	39,0	40,6	38,3	70,3
Донецька	46,4	44,7	43,4	38,8	40,1	34,9	75,2
Житомирська	58,8	34,7	30,9	28,5	24,5	13,8	23,5
Закарпатська	12,2	8,7	7,6	6,9	6,4	2,6	21,3
Запорізька	43	31,7	30,5	29,3	30,6	29,3	68,1
Івано-Франківська	17,7	13,4	11,3	10,1	10,0	7,5	42,4
Київська	82,2	60,9	54,4	51,4	48,5	47,1	57,3
Кіровоградська	47,4	31,8	28,4	27,1	30,4	29,0	61,2
Луганська	36,9	24,9	23,4	21,8	21,3	18,1	49,1
Львівська	31,7	20,3	18,0	15,7	14,5	9,7	30,6
Миколаївська	45,1	26,4	23,8	23,0	22,8	22,2	49,2
Одеська	69,7	46,9	41,9	38,4	36,8	34,1	48,9
Полтавська	72,0	51,2	52,3	50,8	52,7	52,4	72,8
Рівненська	35,9	21,0	17,8	17,0	16,0	10,5	29,2
Сумська	56,0	31,5	28,0	25,3	25,0	21,3	38,0
Тернопільська	35,0	18,4	15,5	15,1	14,3	13,5	38,6
Харківська	62,1	42,7	38,4	36,6	35,5	31,9	51,4
Херсонська	33,5	25,7	24,8	23,7	25,3	23,8	71,0
Хмельницька	67,4	31,2	27,9	26,3	24,9	22,5	33,4
Черкаська	63,4	47,3	43,2	41,9	41,8	35,1	55,4
Чернівецька	20,1	10,7	10,6	9,7	9,4	6,3	31,3
Чернігівська	58,5	40,8	36,7	35,6	35,2	29,0	49,6
м. Київ	16,9	20,1	12,4	11,8	11,5	10,5	62,1
м. Севастополь	3,2	2,8	2,5	2,4	2,2	1,6	50,0

*Розраховано за джерелами [262, с. 230; 261, с.234]

**Дані наведено без урахування зміни підприємствами основного виду економічної діяльності

Протягом періоду дослідження максимальні втрати найманих працівників підприємств сільського господарства у відносних величинах понесли Закарпатська та Житомирська області, в яких чисельність працюючих скоротилася відповідно на 78,7 % та 76,5 %. Більше половини і досить близько до половини чисельності найманих працівників втратили аграрні господарюючі суб'єкти АР Крим (47,1%), Львівської (69,4 %), Вінницької (50,7%), Івано-Франківської (57,6 %), Луганської (50,9 %), Миколаївської (50,8 %), Одеської (51,1 %), Сумської (62,0 %), Тернопільської (61,4 %), Харківська (48,6%), Хмельницької (66,6%), та Чернівецької (68,7 %), Черкаській (44,6 %) та Чернігівській (50,4 %) областях та в місті Севастополі (50,0 %).

Понад третину найманих працівників підприємств сільського господарства скоротили в Запорізькій (31,9 %), Київській (42,7 %), Кіровоградській (38,8 %), областях та в місті Києві (37,9 %). Менше третини працюючих втратили підприємства аграрного сектора лише Дніпропетровської (29,7 %), Донецької (24,8 %), Полтавської (27,2 %) та Херсонської (29,0 %) областей. У відносних величинах найменші скорочення найманих працівників сільського господарства мають сільськогосподарські підприємства Донецької області – 24,8 %.

Виходячи з абсолютного та відносного скорочення чисельності найманих працівників підприємств сільського господарства, правомірно зробити три узагальнюючі висновки.

1. Скорочення протягом останніх шести років понад половини найманих працівників підприємств сільського господарства в половині регіонів країни та стійке формування даного негативного тренду у всіх без винятку регіонах країни засвідчує про загальнонаціональну демографічну кризу аграрного сектора.

2. Вагомим фактором, що спричинює демографічну кризу в сільському господарстві, слугує існуючий рівень розвитку відносин власності в аграрному секторі.

3. Динаміка демографічних процесів в аграрному секторі показує на потребу невідкладного прийняття системних заходів політичного, соціально-правового та організаційно-економічного плану, включаючи положення щодо розвитку відносин власності, для подолання демографічної кризи в сільському господарстві країни.

Про необхідність саме системного підходу для усунення демографічних негараздів в аграрному секторі засвідчує характер змін середньомісячної номінальної заробітної плати найманих працівників підприємств сільського господарства (табл. 2.11).

Таблиця 2.11

Середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств сільського господарства за регіонами, грн. *

Регіони	2005р.	2008р.	2009р.	2010р.	2011р.	2012 р.	2012 р. до 2005 р., +/-
Україна	415	1077	1206	1430	1801	2023	1608
АР Крим	505	1237	1335	1580	1863	2024	1519
Вінницька	356	960	1061	1307	1763	2034	1678
Волинська	273	652	718	827	1088	1532	1259
Дніпропетровська	521	1279	1347	1577	1872	1999	1478
Донецька	622	1317	1422	1742	2070	2252	1630
Житомирська	285	776	939	1032	1412	1762	1477
Закарпатська	393	906	1011	1010	1267	1400	1007
Запорізька	497	1091	1191	1375	1665	1882	1385
Івано-Франківська	399	1112	1207	1586	1958	2158	1759
Київська	553	1434	1593	1820	2165	2433	1880
Кіровоградська	394	936	1053	1272	1718	2019	1625
Луганська	452	1123	1230	1497	1740	1853	1401
Львівська	338	1067	1232	1517	1879	2276	1938
Миколаївська	427	1067	1252	1399	1676	1882	1455
Одеська	355	821	927	1075	1395	1479	1124
Полтавська	422	1111	1275	1547	1972	2192	1770
Рівненська	309	783	905	1051	1456	1739	1430
Сумська	372	940	1079	1305	1652	1961	1589
Тернопільська	292	971	1070	1278	1547	1761	1469
Харківська	491	1187	1310	1484	1907	2199	1708
Херсонська	461	1065	1204	1399	1679	1799	1338
Хмельницька	266	967	1048	1317	1763	2061	1795
Черкаська	458	1187	1336	1608	2055	2392	1934
Чернівецька	299	838	962	1154	1490	1875	1576
Чернігівська	317	940	1068	1216	1510	1833	1516
м. Київ	958	2513	2037	2357	5039	2440	1482
м. Севастополь	686	1470	1504	1824	2276	2314	1628

*Розраховано за джерелом [262, с. 231; 261, с.235]

Адже у 2012 р. середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств в сільському господарстві по країні становила 2,02 тис. грн., і збільшилася по відношенню до 2005р. на 1608 грн., або у 3,9 рази. При цьому значення відповідних показників по окремим регіонам мають досить значні відхилення від середнього рівня заробітної плати по країні. Так, протягом періоду дослідження максимальну заробітну плату отримували аграрії столиці, у яких у 2011 році місячний заробіток складав понад 5 тис. грн., перевищуючи середньомісячний рівень заробітної плати аналогічних працівників по країні у 2,8 рази.

Проте, як показав попередній аналіз динаміки чисельності найманих працівників підприємств сільського господарства (табл. 2.10), навіть «столичний» рівень зарплати не дозволяє уникати суттєвого скорочення їх чисельності. Адже у 2012 р. середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств в сільському господарстві по країні становила 2,02 тис. грн., і збільшилася по відношенню до 2005р. на 1608 грн., або у 3,9 рази. При цьому значення відповідних показників по окремим регіонам мають досить значні відхилення від середнього рівня заробітної плати по країні. Так, протягом періоду дослідження максимальну заробітну плату отримували аграрії столиці, у яких у 2011 році місячний заробіток складав понад 5 тис. грн., перевищуючи середньомісячний рівень заробітної плати аналогічних працівників по країні у 2,8 рази.

Проте, як показав попередній аналіз динаміки чисельності найманих працівників підприємств сільського господарства (табл. 2.10), навіть «столичний» рівень зарплати не дозволяє уникати суттєвого скорочення їх чисельності. Найбільші прирости заробітної плати в абсолютних величинах (понад 1,5 тис. грн.) отримали наймені сільськогосподарські працівники Вінницької, Донецької, Івано-Франківської, Київської, Кіровоградської, Львівської, Полтавської, Харківської, Хмельницької та Черкаської областей, а також міста Севастополь. В названих регіонах звітного року рівень середньомісячної номінальної заробітної плати найманих працівників підприємств сільського господарства перевищує її середнє значення по країні. Проте Полтавська область втратила понад четверту частину найманих аграріїв, Черкаська – понад третину, Київська – майже половину, а Львівська – понад половини працівників сільського господарства.

Тобто існуюча на досліджуваний період середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств сільськогосподарства не вирішує проблему демографічної кризи аграрного сектора. Водночас, області, що мають найменший рівень заробітної плати – Волинська (1532 грн.), Закарпатська (1400 грн.) та Одеська (1479 грн.), а також мінімальний в абсолютних та відносних величинах приріст заробітної плати належать до регіонів з найбільшими втратами чисельності найманих працівників в сільському господарстві. Тому збереження низького рівня заробітної плати найманих працівників підприємств сільськогосподарства лише загострює демографічну кризу аграрного сектора, потребуючи самостійного вирішення в контексті розвитку в ньому відносин власності.

Обмежені можливості вирішення проблем системного характеру лише за рахунок власних ресурсів демонструє рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах, динаміка якого наведена, згідно даних офіційної статистики [261, с. 233], в табл. 2.12.

Аналіз цифрових даних показує, що протягом періоду дослідження рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах за регіонами країни характеризується як нестабільний в часі та такий, що має суттєві відмінності за величиною і навіть за наявністю в окремих регіонах її від'ємних значень.

Так, звітного року за середньою в країні рентабельністю, що складала 20,5%, у Львівській, Одеській та Закарпатській областях сільськогосподарське виробництво характеризувалося низькими значеннями показників порівняно з іншими регіонами. При цьому протягом періоду дослідження збитковість аграрних підприємств Закарпатської області має досить тривалий характер.

Аграрне виробництво виявлялося збитковим в окремі періоди у Житомирській, Івано-Франківській, Сумській, Чернівецькій та інших областях, а також в сільськогосподарських підприємствах, що зареєстровані у м. Києві. У 2012 р. найвищий рівень рентабельності (38%) досягали сільськогосподарські підприємства Івано-Франківської області (рис.2.5.). Більше ніж 30 відсотків рентабельності отримали аг-

рарні господарюючі суб'єкти Київської та Кіровоградської областей, а також ті, що мають місце реєстрації у м. Києві.

Таблиця 2.12

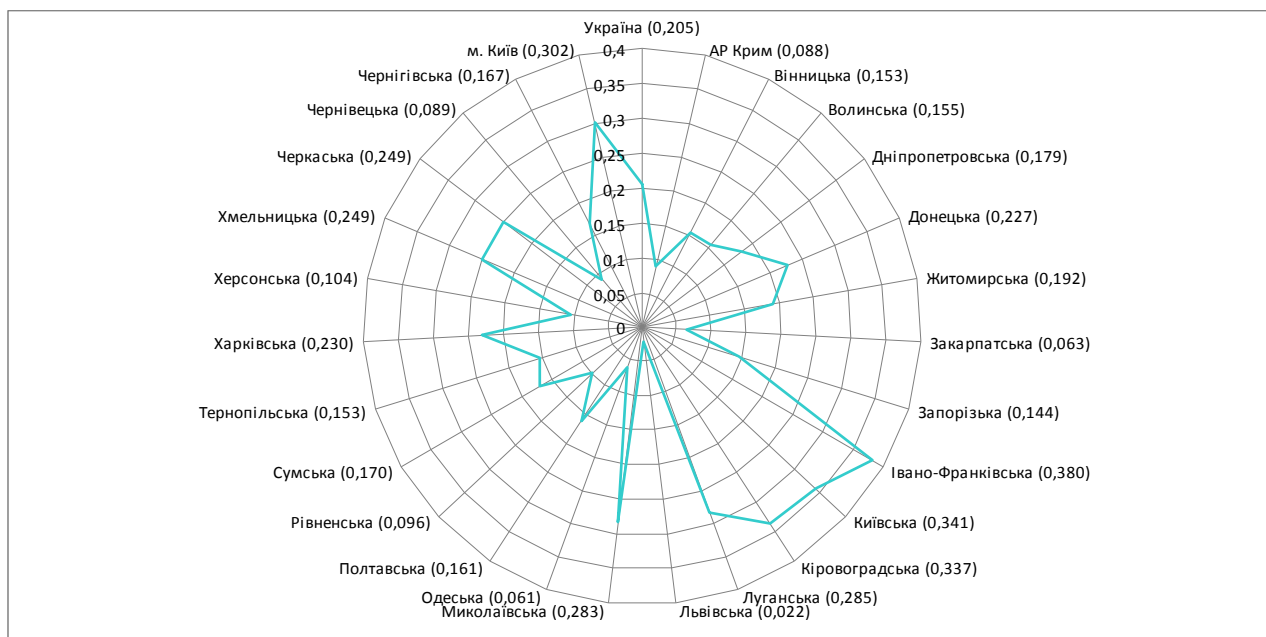
Рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах, % *

Регіон	Рік					2012 р. +/- до 1990 р., в.п.
	1990	2000	2010	2011	2012	
Україна	42,6	-1,0	21,1	27,0	20,5	-22,1
АР Крим	51,1	1,6	12,8	23,7	8,8	-42,3
Вінницька	43,4	9,8	19,4	24,9	15,3	-28,1
Волинська	37,8	-10,0	9,0	19,7	15,5	-22,3
Дніпропетровська	44,0	-2,9	28,1	32,2	17,9	-26,1
Донецька	45,3	-8,6	25,7	30,8	22,7	-22,6
Житомирська	37,8	-11,6	7,3	12,2	19,2	-18,6
Закарпатська	22,9	-24,4	-13,3	-0,5	6,3	-16,6
Запорізька	48,8	-1,4	30,6	28,5	14,4	-34,4
Івано-Франківська	26,5	-6,8	29,3	32,0	38,0	11,5
Київська	40,8	6,4	31,1	39,0	34,1	-6,7
Кіровоградська	55,5	1,1	40,7	42,5	33,7	-21,8
Луганська	41,2	-2,6	11,6	27,7	28,5	-12,7
Львівська	27,2	-18,2	27,6	21,4	2,2	-25,0
Миколаївська	53,7	-7,0	35,8	33,5	28,3	-25,4
Одеська	40,3	5,2	20,1	18,8	6,1	-34,2
Полтавська	52,9	2,4	21,7	27,6	16,1	-36,8
Рівненська	37,5	-3,0	5,9	9,7	9,6	-27,9
Сумська	43,0	5,4	-0,6	11	17,0	-26,0
Тернопільська	25,5	-4,7	16,1	27,5	15,3	-10,2
Харківська	53,4	2,7	17,6	27,5	23,0	-30,4
Херсонська	44,7	-12,9	18,7	24,4	10,4	-34,3
Хмельницька	35,8	0,1	14	21,6	24,9	-10,9
Черкаська	41,8	4,7	18,1	27,1	24,9	-16,9
Чернівецька	29,0	-4,8	-1,2	13,4	8,9	-20,1
Чернігівська	39,6	-9,5	2,8	14,6	16,7	-22,9
м. Київ	-	-	25,2	42,9	30,2	X

*Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України [261, с.233]

Лише в шести регіонах у звітному році рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва знаходиться в межах від 20 до 30 відсотків. Менше 20 відсотків рівня рентабельності аграрної діяльності отримали 16 регіонів, з яких найменші значення еконо-

мічної ефективності характерні для Львівської (2,2%), Одеської (6,1%), Закарпатської (6,3%), Чернівецької (8,9%) та Рівненської (9,6%) областей, а також Автономної республіки Крим (8,8%).

Рис. 2.5. Рейтинг регіонів за рівнем рентабельності сільськогосподарського виробництва у 2012 році

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [261, с.233]

Оскільки рентабельність показує, що сільськогосподарське підприємство за рахунок грошової виручки від реалізації продукції покриває витрати на її виробництво та одержує прибуток, то економічна ефективність виробництва в аграрних підприємствах вказаних регіонів відображає вкрай обмежені їх можливості для розширеного відтворення.

За період з 1990 до 2012 роки рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в аграрних підприємствах в середньому по країні зменшився на 22,1 відсоткових пункти. Такий результат пояснюється тим, що у базовому (дореформеному) році рівень окупності витрат в цілому по країні становив понад 42 відсотки, що складає найвищий показник в досліджуваному періоді. Надзвичайно низька ефективність господарювання вирізняє 2000 (після реформений) рік, в якому з двадцяти п'яти регіонів України п'ятнадцять отримали загальну збитковість виробництва аграрних підприємств. Низька рентабельність протягом тривалого часу є ха-

рактальною ознакою абсолютної більшості регіонів країни. При цьому на кінець звітної періоду сільськогосподарські підприємства майже всіх регіонів (за винятком Івано-Франківської області), не змогли перевищити значення рівня рентабельності аграрного виробництва в дореформений рік і продовжують зберігати досить низьку окупність понесених витрат. Виходячи з викладеного, правомірно зробити узагальнюючий висновок про пріоритетне значення впливу на соціально-економічну ефективність сільськогосподарського виробництва в реформений та післяреформений період глибинних трансформацій відносин власності. Саме тому нагальною є потреба виведення сучасних економічних відносин та їх базової складової – відносин власності в сільськогосподарських підприємствах на якісно новий, вищий за попередній рівень.

Посилення ролі та значення регіонального фактору у вирішенні ключових проблем функціонування аграрних господарюючих суб'єктів та створенні належних організаційно-економічних умов поступального зростання ефективності сільського господарства задекларовано, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України у жовтні 2013 року «Стратегією розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року», в якій серед базових принципів управління аграрним сектором у сфері формування та реалізації державної аграрної політики значаться: «розвиток саморегулювання в аграрному секторі, делегування державою галузевим, фаховим та територіальним об'єднанням частини повноважень щодо регулювання аграрного ринку, в тому числі у частині здійснення контролю за якістю та безпечністю вітчизняної сільськогосподарської продукції; урахування регіональних умов розвитку сільського господарства» [282].

Принциповим моментом в реалізації «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» має бути поєднання загальносуспільних та внутрішньо регіональних інтересів, що передбачає формування довгострокових, середньострокових та поточних цілей аграрної політики, з конкретизацією завдань, розподілом функцій між загальнонаціональним та регіональними рівнями управління з обов'язковим правовим закріпленням їх повноважень та відповідальності через відповідні законодавчо-регламентуючі документи. Чітке розмежування політики держави

по відношенню до регіонів в аграрній сфері і аграрної політики, яка проводиться власне регіонами сприятиме підвищенню результативності діяльності як центральних органів державного управління, так і місцевих владних інституцій. Бо при цьому забезпечується баланс повноважень і відповідальності, чіткість функціонування всієї управлінської структури, виключається паралелізм та дублювання функцій, суперечливість і неузгодженість дій управлінських ланок, підвищується оперативність та дисципліна управління.

Важливим напрямком діяльності регіональних органів управління щодо досягнення стратегічної цілі із забезпечення ефективного розвитку аграрного сектору та стабільного постачання споживачам високоякісної та доступної за ціною вітчизняної сільськогосподарської продукції має бути удосконалення регіональної регуляторної політики, правовий фундамент якої закладено Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Законом встановлені публічні процедури розробки та прийняття регуляторних актів, а саме: обов'язкове планування діяльності з підготовки регуляторних актів, проведення аналізу регуляторного впливу, оприлюднення проекту регуляторного акта, оцінки його регуляторного впливу з метою отримання зауважень і пропозицій, а також систематичне відстеження результативності прийнятих регуляторних актів [208]. Повноцінне дотримання принципів публічності, прозорості та врахування суспільних та приватних інтересів в прийнятті регуляторних актів можливе за умови активної участі безпосередньо аграрних суб'єктів господарювання, або їх представницьких інститутів (асоціацій, об'єднань, кооперативів) в підготовці та проведенні регіональної регуляторної політики. Проте на сучасному етапі в силу нерозвиненості таких представницьких інститутів, недостатньої активності самих сільськогосподарських підприємств, з одного боку, та слабкої виконавчої дисципліни державних органів управління на місцях, з іншого, забезпечити системність, координацію та високу результативність у вирішенні питання спрощення процедур та зменшення адміністративного тиску на господарюючі суб'єкти, в тому числі й аграрні, поки не вдається. Тому подальше зниження адміністративних бар'єрів для господарської діяльності в сільській

місцевості, запровадження концепції «єдиного вікна» для отримання дозвільних документів та подання електронної звітності, сприяння розвитку асоціативних та кооперативних об'єднань сільськогосподарських товаровиробників, їх залучення до активної участі у формуванні регіональної регуляторної політики залишається актуальним завданням територіальних органів державного управління та місцевого самоврядування.

Ефективність господарської діяльності аграрних підприємств, що функціонують в умовах динамічної ринкової економіки, суттєво залежить від їх можливостей вільного доступу до ринків збуту, наявності прозорих механізмів формування цін, встановлення паритетних відносин з організаціями оптової та роздрібною торгівлі, а також підприємствами, які переробляють сільськогосподарську сировину. Регіональні аграрні ринки в Україні, як правило, характеризуються низьким рівнем розвитку інфраструктури, наявністю недостатньої кількості її складових, що свідчить про фрагментарність рішень щодо створення окремих інфраструктурних об'єктів та відсутність комплексних регіональних програм розбудови інфраструктури аграрного ринку з відповідним організаційним та інвестиційним забезпеченням. У зв'язку з цим органи місцевого самоврядування обласного та районного рівня повинні ініціювати розробку та реалізацію адаптованих до потреб та особливостей конкретних регіонів програм створення мереж оптових сільськогосподарських ринків, торгових домів, бірж, аукціонів та інших подібних об'єктів з обов'язковим визначенням строків виконання етапів програми, обсягів та джерел її фінансування, персональної відповідальності посадових осіб місцевого самоврядування за здійснення запланованих заходів та цільове використання виділених коштів. При цьому в рамках регіонального аграрного ринку важливо сприяти утворенню інтегрованих маркетингових систем на основі довгострокових контрактних відносин між сільськогосподарськими товаровиробниками, переробними підприємствами, оптовими та роздрібними торговельними мережами.

Високоєфективний розвиток аграрних підприємств, незалежно від їх організаційно-правового устрою та форм власності, потребує приведення внутрішньогосподарських систем управління у відповідність з вимогами оточуючого ринкового середовища. Фун-

кціонування в умовах комерційного ризику вимагає від керівників та спеціалістів сільськогосподарських підприємств застосування новітніх технологій, володіння інструментами сучасного менеджменту та маркетингу, отримання оперативної інформації щодо стану кон'юнктури аграрного ринку, знання положень законодавчих та інших регуляторних документів, які динамічно змінюються. У зв'язку з цим необхідна активізація зусиль щодо формування високоефективної системи інформаційно-консультаційного забезпечення, важливою складовою якої на регіональному рівні є сільськогосподарська дорадча діяльність як сукупність заходів, спрямованих на задоволення потреб аграрних товаровиробників у підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства [236].

У зв'язку з обмеженими можливостями бюджетного фінансування діяльності регіональних державних дорадчих служб заслуговують на увагу пропозиції вчених щодо розвитку альтернативних організаційних моделей надання дорадчих послуг. Зокрема, Клочаном В.В. науково доведена доцільність створення обласних та районних вертикально-інтегрованих кооперативних структур, діяльність яких спрямована на інформаційно-консультаційний супровід сільськогосподарських підприємств та обслуговуючих кооперативів [122]. Спираючись на апробоване практикою методичне та правове забезпечення формування обслуговуючих кооперативів, автор пропонує поетапний алгоритм заснування районного інформаційно-консультаційного кооперативу з деталізацією видів виконуваних робіт на кожному з виділених етапів та обґрунтуванням можливих джерел фінансування.

Ретроспективний аналіз ефективності господарської діяльності аграрних підприємств в процесі ринкових трансформацій в регіонах України виявив нестійкість динамічних трендів показників рентабельності протягом періоду дослідження та суттєві відмінності значення цих показників в розрізі окремих регіонів. При наявності в тих чи інших регіонах позитивних і, навіть, високих економічних результатів в конкретні роки, узагальнюючий висновок полягає у тому, що на кінець аналітичного періоду ефективність сільськогосподарських підприємств майже у всіх регіонах поступається в цілому значенню рівня рентабельності аграрного виробництва в дореформений період і характеризується низькою окупністю понесених витрат.

Як пріоритетні напрямки діяльності регіональних органів державного управління та місцевого самоврядування щодо досягнення стратегічної цілі стосовно забезпечення ефективного розвитку аграрного сектору економіки України та продовольчої безпеки її регіонів визначені: удосконалення регіональної регуляторної політики; розробка та реалізація регіональних програм розбудови інфраструктури аграрного ринку; поліпшення інвестиційного привабливості сільськогосподарського виробництва за рахунок удосконалення земельних та майнових відносин; формування дієвої системи інформаційно-консультативного забезпечення аграрного бізнесу за рахунок розширення кола суб'єктів надання сільськогосподарських дорадчих послуг та підвищення їх якості.

Загострення соціально-економічних проблем аграрного сектору економіки в регіонах України в процесі трансформації відносин власності актуалізує потребу подальшого науково-прикладного опрацювання організаційно-економічних заходів регіонального рівня щодо підвищення ефективності господарської діяльності сільськогосподарських підприємств.

Даний висновок підтверджує частка виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення по регіонам, динаміка якої наведена, згідно даних офіційної статистики [262, с. 221], в табл. 2.13.

Оскільки співвідношення виробництва валової продукції сільського господарства сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення в часі є достатньо стійкими, то з метою виявлення існуючих тенденцій період дослідження охоплює понад два десятиріччя. Аналіз наведених цифрових матеріалів показує наявність суттєвих структурних зрушень в частках основних виробників сільськогосподарської продукції. Якщо у 1990 р. за питомою вагою її виробництва в загальному обсязі господарства населення у 2,3 рази поступалися сільськогосподарським підприємствам, то в останні роки між ними має місце певний відсотковий паритет. Тобто за досліджуваний період частка виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення збільшилася на 18,6 відсоткових пунктів.

Поглиблені дослідження показують наявність трьох часових періодів, що відбивають різні за спрямуванням вектори розвитку частки господарств населення у виробництві валової продукції сільського господарства.

Таблиця 2.13

Частка виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення за регіонами, % *

Регіони	1990р.	2000р.	2005р.	2010р.	2011р.	2012 р.	2012р +/- до 1990р., в. п.
Україна	29,6	61,6	59,5	51,7	48,2	49,3	19,7
АР Крим	21,6	47,5	45,8	55,2	52,6	54,8	33,2
Вінницька	30,7	55,3	61,1	48,8	45,9	46,4	15,7
Волинська	40,8	79,7	79,5	73,3	71,3	69,5	28,7
Дніпропетровська	26,1	60,3	49,0	41,4	40,0	42,4	16,3
Донецька	24,2	63,5	60,1	48,7	47,9	49,8	25,6
Житомирська	37,7	67,0	72,8	67,2	61,7	58,8	21,1
Закарпатська	59,5	94,6	95,4	96,2	94,9	94,5	35,0
Запорізька	21,8	50,1	48,6	42,6	41,7	50,6	28,8
Івано-Франківська	54,8	90,2	90,2	79,1	72,1	69,8	15,0
Київська	26,8	56,1	39,7	36,4	34,7	34,1	7,3
Кіровоградська	21,1	52,6	48,9	43,1	36,5	39,8	18,7
Луганська	25,2	63,0	55,3	48,1	43,1	43,9	18,7
Львівська	51,7	90,2	89,6	74,7	73,2	70,0	18,3
Миколаївська	24,5	46,8	53,1	47,8	45,6	49,2	24,7
Одеська	27,0	54,2	54,8	51,8	52,0	56,6	29,6
Полтавська	22,2	47,4	46,6	40,3	36,4	38,3	16,1
Рівненська	42,3	77,3	79,7	75,2	73,6	71,9	29,6
Сумська	26,7	54,9	57,7	51,6	41,1	39,3	12,6
Тернопільська	36,6	73,1	70,8	59,1	55,3	53,3	16,7
Харківська	20,7	55,0	53,5	48,7	45,0	48,1	27,4
Херсонська	24,5	52,3	59,8	55,4	51,6	60,8	36,3
Хмельницька	31,7	59,0	67,7	55,0	50,6	46,6	14,9
Черкаська	25,2	50,6	44,7	26,2	24,8	24,6	-0,6
Чернівецька	42,0	81,8	87,2	78,4	76,0	75,8	33,8
Чернігівська	32,8	65,5	59,6	50,3	45,5	40,5	7,7

*Розраховано за джерелом [262, с. 221]

Перший – тривав з 90-х років минулого сторіччя до 2000-го року, протягом якого відбувалося неухильне зростання питомої ваги вартості продукції, виробленої господарствами населення. Другий охоплює початок 2000-го року до середини першого десятиріччя третього тисячо-

ліття та віддзеркалює стабільне домінування частки населення в загальній вартості валової продукції сільського господарства країни.

Третій часовий період тривав з середини першого десятиріччя третього тисячоліття і продовжується на поточний період, що за динамікою характеризує поступове зниження питомої ваги валової продукції, яка виробляється господарствами населення, формуючи тим самим в останні роки певний паритет з сільськогосподарськими підприємствами.

Маючи загальний позитивний тренд зростання частки виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення, в регіонах даний процес протікає неоднозначно.

Так, за період дослідження питома вага валової продукції господарств населення збільшилася на 30 і більше відсоткових пунктів в АР Крим (33,2), Закарпатській (35,0) Херсонській (36,3) та Чернівецькій областях. В восьми регіонах приріст частки сільськогосподарської продукції населення знаходився в межах від 20 до 30 відсоткових пунктів. Менше ніж на 20 відсоткових пунктів збільшилася питома вага цих господарств в 13 регіонах, або в абсолютній їх більшості. З них найменші зростання характерні для Хмельницької (14,9 в.п.), Сумської (12,6 в.п.), Чернігівської (7,7 в.п.) та Київської (7,3 в. п.) областей. Виняткове положення в даному контексті займає Черкаський регіон, в якому за період дослідження частка виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення скоротилася на 0,6 відсоткових пунктів. Якщо в 1990 р. частка виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення знаходилася в межах від 20,7 % (Харківська область) до 59,5 % (Закарпатська область), а розбіжність складала 38,8 в. п., то внаслідок структурних зрушень за даним показником різниця між регіонами збільшилася. Адже у 2012 р. мінімальне значення питомої ваги виробленої господарствами населення сільськогосподарської продукції в загальному її обсязі становило 24,6 % (Черкащина), а максимальне – 94,5 % (Закарпаття). Тобто різниця між регіонами на поточний період складає 69,9 в. п., або збільшилася в аграрному секторі на 31,1 відсоткових пунктів.

Проведені дослідження динаміки частки виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення показують, що радикальні зміни відносин власності в аграрному секторі позитивно, з позицій економічної результативності, відбилися на розвитку даної категорії сільськогосподарських товаровиробників. Проте

закладений в трансформаціях потенціал з середини першого десятиріччя 21 сторіччя був вичерпаний, потребуючи подальшого удосконалення розвитку відносин власності.

Доцільність подальшого розвитку господарств населення в якості вагомого аграрного товаровиробника країни підтверджує той факт, що вони досягають паритет частки виробництва валової продукції за наявності менших виробничих ресурсів, зокрема в частині основного засобу аграрного виробництва – площі сільськогосподарських угідь, динаміка яких наведена в офіційній статистиці [261, с. 80]. Аналіз статистичних даних показує, що протягом періоду дослідження частка сільськогосподарських угідь господарств населення, маючи позитивний тренд, за параметрами поступалася значенню відповідного показника сільськогосподарських підприємств. На поточний період різниця між ними становить 13,2 в. п. на користь підприємств.

Виходячи з динаміки частки виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення та площ сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів, правомірно зробити наступні узагальнення. Перший полягає в тому, що за період дослідження площа угідь сільськогосподарських підприємств скоротилася на 53,4%, тоді як аналогічний ресурс господарств населення збільшився майже у 6 разів. При цьому, сільськогосподарські підприємства, на відміну від господарств населення, мають значні можливості щодо використання кредитно-фінансового забезпечення, вищий техніко-технологічний рівень виробничо-господарської діяльності, можуть користуватися перевагами великомасштабного виробництва та висококваліфікованими кадрово-управлінськими ресурсами. Другий полягає у тому, що за одних і тих же відносин власності в аграрному секторі господарства населення демонструють загалом дещо вищий рівень результативності використання земельних ресурсів ніж сільськогосподарські підприємства. Ця перевага зберігається із попереднього минулого. Так, у 2000 р. за площею сільськогосподарських угідь підприємства переважали господарства населення у 3,5 рази. Проте у останніх частка виробництва валової продукції сільського господарства була вищою за аналогічне значення показника сільськогосподарських підприємств майже у 1,3 рази. Третій, відносно зниження результативності використання земельних ресурсів господарствами населення корелює зі стрімким скороченням сільського населення, чисельність якого, згідно даних офіцій-

ної статистики [261, с. 29], у 2012 р. по відношенню до 2002 р. скоротилася на 1,7 млн. осіб, або на 10,2 відсотки. Тим самим підтверджуючи об'єктивну необхідність удосконалення відносин власності в аграрному секторі економіки.

Проведені дослідження дозволяють зробити наступні узагальнення.

1. Споживання продуктів харчування населенням країни об'єктивно віддзеркалює реальність втілення в практику господарювання соціальних норм та стандартів. Існуючий в Україні раціон харчування потребує збалансування згідно раціональних норм, особливо в частині м'ясної та молочної продукції, а також плодів, ягід та винограду. Виробництво сільськогосподарської продукції в розрахунку на одну особу в якості забезпечення сировинної основи продовольчої безпеки населення країни засвідчує неоднозначну соціально-економічну результативність ведення сільського господарства в період трансформації відносин власності.

2. Розвиток відносин власності в аграрному секторі на пореформеному етапі позитивно відбивається на соціально-економічній результативності стосовно зерна, цукрових буряків, соняшнику, картоплі, овочів, плодоягідної продукції та винограду, м'яса, яєць, виробництво яких в розрахунку на одну особу зростає. Водночас, споживання таких продуктів харчування, як плодоягідна продукція та виноград, м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти досить суттєво поступається науково обґрунтованим нормам. При цьому виробництво молока скорочується, що засвідчує продовження кризових процесів в скотарській галузі молочного спрямування.

3. Перспективи зростання соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі ґрунтуються на соціальній вагомості продукції, що в ньому виробляється, а також значних можливостях підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва на основі сучасних наукових здобутків.

4. Регіоналізація в межах національних кордонів, на відміну від наднаціонального регіонального інституту – складової економічної глобалізації, відбиває сукупність адміністративно-територіальних одиниць, які, маючи певну економічну самостійність та управлінські компетенції, виступають в якості важливого чинника впливу на розвиток відносин власності в аграрному секторі. Аргументом щодо цього слугує можливість на регіональному рівні розподіляти та перероз-

поділяти об'єкти, що належать до державної та муніципальної власності, для використання в сільському господарстві. По відношенню до відповідних об'єктів власності, згідно чинного законодавства та регіональних повноважень, здійснюється продаж, оренда, передача в користування, приватизація, в тому числі безоплатна.

5. Просторова розосередженість сільськогосподарського виробництва має територіальну прив'язку до конкретних регіонів. В них же здійснюється контроль за дотриманням антимонопольного законодавства, ціновою політикою, ринковою кон'юнктурою, економічною ефективністю підприємств, адмініструванням податків та платежів до регіонального бюджету. На регіональному рівні формуються та функціонують організаційно-економічні механізми, що стимулюють чи гальмують розвиток підприємництва, середнього та дрібного бізнесу, в тому числі в сільській місцевості. Названі й інші положення слугують аргументами на користь того, що регіоналізація виступає в якості важливого чинника впливу на розвиток відносин власності в аграрному секторі економіки.

6. Розвиток субстанції інституту приватної власності є наслідком еволюції відносин власності, що органічно властива соціальній природі людини. Ідентифікація людини відбувається як через її виділення з громадського загалу, так і через усвідомлення нею своєї самостійності, відмінності від загалу та особистої індивідуальності, в тому числі завдяки приватній власності.

7. Існуючий рівень відносин власності в аграрному секторі економіки виступає одним із чинників формування сталої тенденції скорочення абсолютної кількості діючих сільськогосподарських підприємств. Розвиток відносин власності в аграрному секторі неоднозначно відбивається на темпах росту кількості діючих сільськогосподарських підприємств в різних регіонах. За домінування в більшості з них регресивного руху числа аграрних господарюючих суб'єктів, в окремих регіонах має місце загальний ріст підприємств, який не має чіткої прив'язки до географічного місця розташування. В останні роки діючі сільськогосподарські підприємства, всупереч загальноприйнятому твердженню про розміщення сільськогосподарських підприємств лише в сільській місцевості, реєструються за місцем розташування в столиці України та мають при цьому стійкий ріст в абсолютних та відносних величинах.

8. Скорочення чисельності найманих працівників підприємств сільського господарства та стійке формування негативного тренду у всіх без винятку регіонах країни засвідчує про загальнонаціональну демографічну кризу аграрного сектора. Вагомим фактором, що спричинює демографічну кризу в сільському господарстві, слугує існуючий рівень розвитку відносин власності в аграрному секторі. Динаміка демографічних процесів в аграрному секторі показує на потребу невідкладного прийняття системних заходів політичного, соціально-правового та організаційно-економічного плану, включаючи положення щодо розвитку відносин власності, для подолання демографічної кризи в сільському господарстві країни.

9. Існуюча середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників підприємств сільського господарства не вирішує проблему демографічної кризи аграрного сектора. Водночас, області, що мають найменший рівень заробітної плати, а також мінімальний в абсолютних та відносних величинах приріст заробітної плати належать до регіонів з найбільшими втратами чисельності найманих працівників в сільському господарстві. Збереження низького рівня заробітної плати найманих працівників підприємств сільського господарства загострює демографічну кризу аграрного сектора, потребуючи самостійного вирішення в контексті розвитку в ньому відносин власності.

10. Низька рентабельність виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств характерна для абсолютної більшості регіонів країни. Тому виведення відносин власності в сільськогосподарських підприємствах на якісно новий, вищий за попередній рівень, передбачає системне формування умов щодо підвищення рівня рентабельності аграрного виробництва.

11. Радикальні зміни відносин власності в аграрному секторі позитивно відбилися на економічній результативності господарств населення як категорії сільськогосподарських товаровиробників. За ними по відношенню до сільськогосподарських підприємств з історичного минулого зберігається перевага у результативності використанні земельних ресурсів.

12. Регіоналізація в якості чинника впливу на розвиток відносин власності має місце як на рівні обласних адміністративно-територіальних одиниць країни, так і в розрізі зональних сільськогос-

подарських районів, окремих районних адміністративно-територіальних одиниць, локальних сільських територій. Бо вони можуть мати відмінності за умовами ведення аграрної виробничо-господарської діяльності, галузевими аграрними пропорціями, спеціалізацією сільськогосподарського виробництва та його концентрацією та інтенсифікацією.

РОЗДІЛ 3

ЗАГАЛЬНОНАУКОВІ ПІДХОДИ ТА ПРИКЛАДНІ ОСНОВИ РЕГУЛЯТОРНОЇ ПОЛІТИКИ З ПРОЦЕСУ УПРАВЛІННЯ НЕРУХОМІСТЮ ЯК БАЗОВОЇ СКЛАДОВОЇ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В АГРАРНІЙ СФЕРІ

Актуальність опрацювання загальнонаукових підходів та прикладних основ регуляторної політики з процесу управління нерухомістю як базової складової розвитку відносин власності зумовлюється низкою факторів, основними з яких є: належність нерухомості до важливої складової ресурсного потенціалу національного господарського комплексу; вагомість впливу управління нерухомістю на ефективність функціонування економіки та добробут населення країни; глибинність трансформації відносин власності, що відбувається в Україні протягом всього періоду її державного становлення; рівноправність всіх форм власності, держана монополія якої була усунена через роздержавлення та персоніфікацію; об'єктивність формування в Україні філософії маркетингового управління щодо об'єктів нерухомості; відсутність належної економічної та соціальної результативності радикальної зміни відносин власності як в господарському комплексі в цілому, так і в окремих секторах економіки; перманентність довготривалої демографічної та суспільно-політичної кризи, що постійно супроводжує процеси реформації відносин власності; необхідність здійснення надійного наукового обслуговування управління нерухомістю, виходячи з існуючого в країні стану відносин власності та їх розвитку на перспективу, з врахуванням при цьому як національних особливостей нашої країни, так і подальшого посилення світової економічної диференціації та інтеграції. Логіка проведення такого дослідження передбачає розробку науково-економічних основ взаємозв'язку та взаємозалежності процесу управління нерухомістю та розвитку відносин власності, визначення вихідних положень стосовно організаційної регламентації управління нерухомістю як складової розвитку відносин власності, представлення податково-економічного забезпечення процесу управління нерухомістю в контексті розвитку відносин власності, а також оцінювання соціально-економічної результативності процесу управління нерухомістю в умовах трансформації відносин власнос-

ті, що супроводжує недалеке минуле та поточне функціонування аграрного сектора.

3.1. Науково-економічні основи взаємозв'язку та взаємозалежності процесу управління нерухомістю та розвитку відносин власності

Процес управління нерухомістю відбувається згідно існуючих в країні відносин власності, еволюція яких здійснюється під впливом низки об'єктивних та суб'єктивних факторів. Їх системний характер значною мірою визначає формат соціально-економічних та суспільно-політичних стосунків в господарському комплексі, а відтак, рівень його конкурентоспроможності та ефективності виробничо-господарської діяльності вітчизняних ринкових суб'єктів. Варто вказати на те, що кожний фактор віддзеркалює певну сторону багатогранного прояву відносин власності. Представлення сукупності об'єктивних і суб'єктивних факторів в якості системи, в жодному разі не применшує потужність самостійної дії кожної її складової, в тому числі процесу управління нерухомістю. Саме тому значній кількості таких факторів цілком справедливо приділяється низка окремих науково теоретичних та прикладних досліджень.

Згідно діалектичним закономірностям, процес управління нерухомістю, в свою чергу, також впливає на розвиток відносин власності. Адже власність як економічна категорія виражає собою найзагальніші та найістотніші явища реальної економічної дійсності, що проявляються в якості реакції на результати природних процесів та (або) людської праці матеріального та (або) нематеріального характеру, по відношенню до яких з боку певних суб'єктів в нерозривній єдності здійснюється володіння, користування та розпорядження. Ефективність їх виконання відбиває, з одного боку, рівень розвитку відносин власності в суспільстві, а з іншого – визначає соціально-економічний стан та вектор суспільно-політичного руху цього суспільства.

Нерухоме майно (нерухомість), за Цивільним кодексом України, представляє собою земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни призначення. При цьому майно виступає в якості особливого об'єкту, яким є окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки. Будучи неспоживною річчю, майнові права приймають фо-

рму речових прав [308]. Дане трактування нерухомості повторюється в Законі України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [207].

Законодавством України передбачається, що режим нерухомої речі може бути поширений на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації [ст. 356]. Тобто об'єкти, що за своєю природою в часі та просторі фізично переміщуються, законодавством визнаються як такі, що мають режим нерухомого майна.

Згідно чинного законодавства, підприємство як єдиний майновий комплекс також визнається нерухомістю. До складу підприємства як єдиного майнового комплексу входять усі види майна, призначені для його діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, борги, а також права на торговельну марку або інше позначення та інші права [308]. Оскільки підприємство або його частина можуть бути об'єктом купівлі-продажу, застави та оренди, то тим самим цілком правомірно стверджувати про можливість переходу певної частини підприємства з нерухомого у рухоме майно. Можливо також, що рухоме майно трансформується у нерухоме, стаючи частиною підприємства.

Цивільним кодексом України визнається, що річчю є предмет матеріального світу, щодо якого можуть виникати цивільні права та обов'язки. Водночас вказується, що до речей як до об'єктів цивільних прав, належать гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага [308].

Якщо визначення терміну «речі» (за Кодексом) відповідає тлумаченню слова «річ» як всякого матеріального об'єкта, або явища дійсності, згідно «Великого тлумачного словника сучасної української мови» [31, с. 1036], то наведений далі (в Кодексі) перелік належних до речей об'єктів розширює їх спектр за рахунок таких, що мають нематеріальну природу. Таким чином, нерухомість являє собою об'єкти матеріальної та нематеріальної природи, по відношенню до яких з боку певних суб'єктів здійснюється володіння, користування та розпорядження.

Варто вказати на те, що сучасні технології дозволяють проводити переміщення приміщень та будівель, а також багаторічних насаджень з відповідною частиною земельної ділянки, без їх знецінення та

зміни призначення. Отже, має місце невідповідність між фактичним станом речей, що фіксується органами відчуття людини щодо нерухомості конкретних об'єктів, та віднесення до об'єктів нерухомості предметів, які є рухомими, а також нематеріальних об'єктів та явищ. Така зрима суперечність реальній практиці, що фіксується законодавством, на наш погляд, спричинюється наданням економічним відносинам другорядності по відношенню до правових відносин, які набувають в такому разі пріоритетного положення.

Реальна дійсність, що сприймається конкретною людиною, а також неоднозначність та суперечність законодавчого визначення нерухомого майна (нерухомості), як наслідок, ускладнює щодо нього прикладне здійснення управлінських функцій. Бо їх ефективність значною мірою визначається нормативно-правовими актами, на базі яких розробляється і функціонує відповідний управлінський організаційно-економічний механізм. Дієвість останнього формує прогресивний чи регресивний вплив відносин власності на вектор руху суспільства та його окремих складових.

Виходячи з викладеного, має місце об'єктивна доцільність усунення в сфері управління нерухомістю домінування правових відносин по відношенню до економічних відносин. З метою приведення у відповідність реальній практиці державної реєстрації речових прав на нерухоме майно варто уточнювати, що ці права стосуються власності щодо конкретних об'єктів, які мають властивості матеріального та (або) нематеріального характеру. Використання більш загальної категорії «право власності», відбиваючи економічну та правову сторони одного й того ж суспільного явища, формує теоретичну основу науково прикладного процесу управління нерухомістю.

На нерухомість, що представлена у формі результатів природних процесів та (або) людської праці матеріального та нематеріального характеру, в повній мірі поширюються відносини власності, які вітчизняні вчені економісти Білорус О.Г. та Лук'янченко Д.Г. справедливо визнають як глибинну базову субстанцію глобальної економічної системи [46, с.177-178]. Тому ефективно управління нерухомістю, за визначенням, виступає в якості фактора, що сприяє прогресивному руху відносин власності, тоді як не ефективно управління нерухомістю гальмує розвиток цих відносин.

Результат такої залежності характеризує взаємодію одиничного та загального, наукової категорії, що в економічній сфері відбиває рі-

зні сторони єдиного цільного явища. Без нерухомості, яка в даному випадку являє собою одиничне (окреме), не існує власності, що представлена загальним. Тобто власність виступає загальним, що існує завдяки одиничному – нерухомості, і проявляється через нерухомість. Нерухомість, в свою чергу, віддзеркалює частковість загальних відносин власності, та не може існувати поза зв'язку із загальним та економікою в цілому. Таким чином, нерухомість та власність виступають формами руху наукового пізнання економічних понять, які відбивають об'єктивний світ економічного розвитку та формати його поглибленого дослідження.

Наявність взаємозалежності процесу управління нерухомістю та відносин власності досить чітко проявляється через соціально-економічну результативність високорозвинених країн, в яких досліджувані економічні процеси безперервно еволюціонували як в прикладному, так і в науковому планах. При цьому, згідно законодавств різних країн, концепції трактування ними нерухомості мають певні законодавчі особливості.

Дослідження показують, що якщо в Німеччині, Італії, Японії, Швейцарії нерухомість пов'язується із землею та будівлями, то у Франції даний перелік дещо ширший, включаючи окремі складові основних та оборотних фондів, в тому числі об'єкти яких самостійно переміщуються. У випадку виділення цих об'єктів зі складу господарства, вони розглядаються вже в якості рухомого майна. В Франції під поняття нерухомість також підпадають установлені на землю майнові права – сервітути та іпотека [190, с.279].

Узагальнення існуючих підходів щодо визначення нерухомості показує, що вона виділяється у нерозривному зв'язку із землею. При цьому кожна країна, як і Україна, має власні національні особливості стосовно трактування нерухомості та управління нею. Принципова відмінність полягає в тому, що у вказаних країнах управління нерухомістю здійснювалося у відповідності із закономірностями ринкової економіки, розвиток якої ґрунтується на домінуючій в ній приватній формі власності, в тому числі на землі. Тоді як в Україні, до отримання нею державної незалежності, панівною визнавалася соціалістична власність, як основа економічної системи соціалізму.

В ретроспективному плані протягом трьох четвертей минулого сторіччя управління нерухомістю в Україні відбувалося за панувала соціалістичної власності, яка була створена шляхом революційного

усуспільнення приватної власності на засоби виробництва та перетворення приватної власності селян та ремісників на соціалістичних засадах. В країні визнавалася державна (загальнонародна) власність, кооперативна власність, власність громадських організацій, а також особиста власність на предмети споживання та індивідуальна власність на засоби та продукти виробництва. При цьому державна власність мала абсолютне панування, бо охоплювала основну частину засобів виробництва в усіх секторах господарського комплексу. У винятковій власності держави знаходилися земля, її надра, води, ліси. Кооперативна власність формувалася власністю колгоспів та інших кооперативних підприємств та складалася із засобів виробництва та іншого майна, необхідного для здійснення виробничої діяльності та вирішення статутних завдань. До кооперативної власності відносилося також майно, що належало споживчим товариствам, житлово-комунальним та іншим кооперативам. Панівне місце в системі кооперативної власності займала колгоспна власність на засоби виробництва. Соціалістична власність знаходилася під охороною держави [135, с. 522-523]. Таким чином управління нерухомістю здійснювалося в умовах переважаючої державної та колгоспно-кооперативної власності, яку ніхто не мав права використовувати в цілях власної наживи та в інших корисливих цілях.

Згідно досліджень вітчизняних науковців, головна мета перетворення власності в колишньому Радянському Союзі та в інших країнах з аналогічною моделлю економічного розвитку, полягала в повній ліквідації приватної власності. Проведена масштабна націоналізація засобів виробництва, після революційних трансформацій Російської імперії в 1917 р. та суцільна колективізація в аграрному секторі економіки в 30-х роках минулого сторіччя, по суті усунули приватну власність з виробничо-господарської сфери життєдіяльності суспільства. Її економічною основою була проголошена державна форма власності, з розвитком якої пов'язувалися всі стратегічні пріоритети господарювання Радянського Союзу. Тимчасовою визнавалася також колгоспно-кооперативна власність, яка здебільшого функціонувала в сільському господарстві та яка повинна була поступово замінитися на державну (всенародну) власність [35, с. 12]. При цьому державна форма власності фетишизувалася, їй приписували властивості найефективнішої форми власності.

На відміну від державної власності, її приватна форма на засоби виробництва заборонялася. Основними аргументами щодо цього служило те, що володіння, користування та розпорядження засобами виробництва приватними особами спричинює експлуатацію тагноблення найманих працівників, а отримані доходи та прибутки є здобутком власника, наслідком чого постає різка соціально-економічна диференціація в суспільстві. Має місце тенденція до збагачення незначної частини суспільства при зубожінні його абсолютної більшості. Земля, як основний засіб виробництва в сільському господарстві, була націоналізована та вилучена із приватної форми власності та передана у довічне користування новоутвореним на той час колгоспам та радгоспам, що мали відповідно колгоспно-кооперативну та державну форми власності. Оренда землі категорично заборонялася [35, с. 12-13].

В процесі управління нерухомістю перехід землі від одних землекористувачів до інших відбувався тільки за рішенням органів державної влади при повній забороні купівлі-продажу землі.

За дослідженнями Юрчишина В.В., Онищенко О.М., Саблука П.Т. неминучість зміни існуючої соціально-економічної моделі розвитку господарського комплексу, що функціонував на засадах державної та колгоспно-кооперативної (одержавленої) форми власності, спричинена її (моделі) низькою конкурентоспроможністю по відношенню до країн, економіки яких функціонували на основі домінування приватної форми власності та ринкових засадах. У цьому плані досить показовими виявилися результати історичного «експерименту» розвитку Західної Німеччини (ФРН) за капіталістичною, ринковою моделлю і Східної Німеччини (НДР) – за соціалістичною, а також Південної і Північної Кореї, Тайваню і Китаю, стартові умови яких на момент поділу були практично однаковими [35, с. 13].

Дослідження показують, що держави, де використовували переважно приватну форму власності та ринково-підприємницькі підходи до економічного розвитку з відповідним демократичному інституціоналізму управлінням нерухомістю, набували вагомому соціально-економічного прогресу, і за економічною ефективністю та соціальними стандартами суттєво переважали країни із одержавленою власністю, навіть за наявності в останніх значних природних та геостратегічних переваг.

Радикальна трансформації державної та одержавленої колективно-кооперативної власності зумовлена економічною, соціальною та

політичною доцільністю. Поділяємо точку зору вітчизняних вчених, які вважають, що найбільш узагальнюючими показниками економічного розвитку є життєвий рівень населення та його соціальна захищеність, тривалість життя (довголіття), задоволення культурних та духовних потреб тощо. Вибрані оціночні критерії досить об'єктивно засвідчують авангардні світові позиції суспільств, економіка яких базується на приватній власності та ринкових засадах. Як наслідок, абсолютна більшість держав, що розвивалися під соціалістичними гаслами, трансформували господарські комплекси з позицій їх подальшого функціонування на базі приватної форми власності та відповідних їй виробничих відносин та відносин власності. Дещо проміжну позицію в цьому плані займає Китай. На сучасному етапі особливість розвитку його економіки полягає в тому, що перехід до ринку він намагається здійснити при панівному становищі державної власності на засоби виробництва, побудувати ринкову систему соціалістичного типу. Разом з тим, поряд з державною і кооперативною власністю, у Китаї розвиваються й інші її форми — індивідуальна, приватна та змішана [35, с. 13].

Таким чином в цій країні управління нерухомістю здійснюється у відповідності до відносин власності, розвиток яких відбувається в умовах існування різних економічних укладів та поєднання планової та ринкової економіки.

Соціально-економічні здобутки Китаю останніх років засвідчують ефективність управління нерухомістю на основі збалансованого поєднання ринкових інструментів та державних регуляторів. На такий підхід щодо управління нерухомістю в контексті розвитку відносин власності звертають увагу Кучеренко В.Р., Заєць М.А., Захарченко О.В. та інші вітчизняні науковці [190, с.279].

Структура вказаного навчально-наукового дослідження цілком правомірно включає складові, зміст яких розкриває: по-перше, теоретико-методичні основи нерухомості та її роль і місце в економічній діяльності; по-друге, методичне забезпечення проведення оцінки об'єктів нерухомості; по-третє, характеристику здійснення процесу управління об'єктами нерухомості. При цьому справедливим постає представлення категоріально-понятійного апарату на предмет сутності нерухомості як такої та як об'єкта оцінювання, а також різнопланова класифікація об'єктів нерухомості та їх родові і власні ознаки. Логічною є ув'язка з ними положень, що представляють земельну ділян-

ку як об'єкт нерухомості, показують доцільність економіко-планувального зонування територій, описують кадастровий облік земель, відбивають кондомініум як специфічний різновид нерухомості. В даному випадку контекст розвитку відносин власності представляється низкою законодавчо-нормативних та інструктивно-методичних актів стосовно статусно-правових, територіально-просторових, фізичних та функціональних характеристик об'єктів нерухомості, кожний з яких з певними параметрами офіційно визнається, фіксується та реєструється органами державної влади.

Особлива увага такими дослідниками як Кучеренко В.Р., Заєць М.А., Захарченко О.В., Сментина Н.В., Улибіна В.О. [190] приділяється презентації ринку нерухомості. Адже його поточне функціонування відбиває, з одного боку, рівень соціально-економічного розвитку нації у форматі товарних ринкових пропозицій, а з іншого – показує ефективність держаної регуляторної політики щодо управління відносинами власності в цілому та нерухомістю зокрема. Ринок при цьому виступає не тільки в якості місця зустрічі покупця і продавця, а й своєрідного управителя, керуюча функція якого полягає у визначенні обсягів, асортименту, якості та ціни щодо виробництва та купівлі-продажу об'єктів нерухомості.

Виокремлення ринку об'єктів нерухомості слушно подається в розрізі відповідного понятійного апарату, функцій, особливостей, видів, суб'єктів та в якості інтегрованої ринкової категорії. Наукова ґрунтовність такого підходу зумовлюється тим, що ринок нерухомості найбільш адекватно віддзеркалює існуючий рівень розвитку відносин власності та показує їх поточні та стратегічні перспективи. Бо нерухомість, формуючи фундамент багатства кожної нації, складає більше половини світового багатства. Як наслідок, вченими робиться загалом справедливий узагальнюючий висновок: без ринку нерухомості не може бути ринку взагалі.

Проте наведена при такому висновку аргументація, на зразок, інші види ринків (ринок праці, ринок капіталу, ринок товарів та послуг) для свого існування повинні мати або орендувати приміщення [190, с. 62], не є достатньо переконливою. Бо ринок як категорія являється абстракцією, що відбиває уявне виділення найбільш суттєвих, основних ознак, сукупність яких характеризує певний клас економічних процесів та явищ. В них наявність приміщень не виступає в числі найсуттєвіших та основних ознак. Адже і ринкова, і не ринкова еко-

номіка для свого функціонування в однаковій мірі потребує реальних приміщень й тих чи інших інфраструктурних елементів. Тому наявність приміщень, земельних ділянок та інших конкретних складових економічної дійсності не належать до найсуттєвіших ринкових ознак.

Спірним виступає й авторське визначення ринку нерухомості, що розглядається як сукупність відносин навколо операцій з існуючими об'єктами нерухомості. Вченими визнається, що ринок нерухомості також охоплює сферу вкладення капіталу в нові об'єкти нерухомості, а тому може відбивати комплекс відносин, що пов'язаний зі створенням нових об'єктів. Звідси ринок нерухомості визначається як сукупність відносин навколо операцій з об'єктами нерухомості: створення нових або розвитку існуючих, купівлі-продажу, іпотеки, оренди тощо [190, с. 63].

Проте таке трактування ринку нерухомості є надзвичайно загальним і включає ознаки, що можуть бути притаманні операціям з нерухомістю як в ринковій, так і не в ринковій економіці. Те ж стосується сукупності відносин, які поєднують надзвичайно широкий спектр стосунків, зв'язків та взаємин в різних сферах життєдіяльності людей. Тому при визначенні ринку нерухомості варто виходити з таких трьох наступних положень. Перше стосується того, що ринок відбиває не будь-які відносини, а ті, які належать до економічної сфери. Друге стосується того, що операції з об'єктами нерухомості відбуваються в площині їх купівлі-продажу, а не всього можливого спектру дій, зокрема в частині створення нових або розвитку існуючих об'єктів нерухомості. Останні операції не відносяться до винятково ринкових через відсутність угоди на предмет купівлі-продажу. Третє, стосується того, що в процесі ринкових процедур відбувається обмін, зміст якого відбиває акт віддавання та отримування натомість від когось бажаного об'єкта.

З метою ідентифікації ринку об'єктів нерухомості Кучеренко В.Р., Заєць М.А., Захарченко О.В. та інші вчені логічно виділяють притаманні даному ринку особливості [190, с. 63-66]. Погоджуємося з тим, що ринок нерухомості відрізняється від інших предметних ринків, по-перше, низькою взаємозамінністю об'єктів. Бо попит на них дійсно визначається сукупністю властивостей, де якісна характеристика конкретного об'єкту нерухомості виступає лише однією із умов купівлі-продажу, яка до того ж не завжди належить до числа вирішальних. Тоді як визначальне значення для попиту на певну нерухомість

можуть мати місце розташування, наявність ринкової інфраструктури, рівень розвитку побутового обслуговування, шляхове сполучення, потенційна місткість ринку (за умови участі нерухомості у виробничо-комерційній діяльності) тощо.

Вірним постає позиція авторів щодо виділення другої особливості ринку нерухомості, що проявляється через низьку еластичність ринкової пропозиції нерухомості. Це пов'язано з досить значною тривалістю створення відповідних об'єктів. Нерухомість на ринку, здебільшого, належить до категорії товарів довготривалого використання. Купівля об'єкту нерухомості вимагає значних затрат часу на планування, накопичення необхідної суми коштів, ознайомлення з пропозиціями продавців, порівняння різних варіантів тощо. Тому купується такий товар не так часто, як товари повсякденного попиту. Тривалий час на пошуки товару попереднього вибору може бути пов'язаний з його певним дефіцитом. На продаж таких товарів суттєво впливає рівень торговельного сервісу та професійної підготовки продавців, терміни гарантій, активність та масштабність реклами, наявність та якість після продажного обслуговування, імідж та авторитет фірмового стилю виробника та продавця.

Третя особливість ринку нерухомості, згідно точки зору Кучеренка В.Р., Зайця М.А., Захарченка О.В. та інших дослідників полягає в тому, що угода купівлі-продажу на такому ринку вимагає державної реєстрації. При цьому має місце регламентація порядку реалізації таких об'єктів. Право власності на них набувається після того, як органами державної влади чи уповноваженими на це відповідними обслуговуючими структурами здійснюється узаконення процедури купівлі-продажу. Його використання, здебільшого, також підлягає контролю з боку держави [190, с. 63-66].

Четверта особливість ринку нерухомості ґрунтується на особливих рисах його суб'єктів, якими є покупці, продавці, інвестори, держані інститути, комерційні посередники, фінансові структури та інші ринкові діячі. Кожний з цих учасників виконує властиві для нього спеціалізовані функції виробничого, комерційного, фінансового та обслуговуючого характеру в процесі маркетингових досліджень, створення, купівлі-продажу та реєстрації складного за своїм соціально-економічним змістом товару. Спеціалізація учасників такого ринку вимагає координації їх професійної діяльності, а відтак, ефективного управління.

П'ята особливість ринку нерухомості витікає зі специфіки сучасного управління виробничо-господарською діяльністю ринкових учасників, що набуває маркетингової орієнтації. Такий підхід передбачає виявлення та задоволення потреб споживачів в об'єктах нерухомості через посередництво ринкового обміну, що дозволяє його учасникам досягати власних соціально-економічних цілей. Використання концепції маркетингового управління на ринку нерухомості, формуючи якісно новий рівень розвитку відносини власності, збалансовує інтереси споживачів, виробників, суспільства та оточуючого природного середовища.

Варто вказати на те, що об'єкти нерухомості в якості товарів промислового призначення на ринку представлені будівлями та приміщеннями виробничого і обслуговуючого характеру, купівля-продаж яких здійснюється покупцем безпосередню через взаємодію з товаровиробниками чи через ринкових посередників. Вибір форми каналу поставки відбувається на основі порівняльної оцінки їх якісних, цінних та сервісних характеристик.

Після купівлі об'єктів нерухомості промислового призначення їх подальша участь в ринковому процесі протікає через виробничо-комерційну діяльність суб'єктів господарювання. Бо зберігаючи свою натуральну форму, такі об'єкти нерухомості використовуються протягом тривалого періоду та певними частинами переносять свою вартість на вартість готових виробів. Тим самим нерухомість промислового призначення безпосередньо впливає на собівартість виробництва товарів та здійснюваних послуг, а відтак, і на їх ринковий попит та ціну.

Зроблене уточнення щодо купівлі-продажу об'єктів нерухомості промислового призначення зумовлене необхідністю їх виділення із загальної сукупності представленої на ринку нерухомості. Адже остання, як засвідчують проведені дослідження, за своїми властивостями може бути рухомою, а за змістом – не уречевленою. Тому не весь поданий в навчальному посібнику перелік особливостей ринку об'єктів нерухомості є загальним та достатньо обґрунтованим.

Так, через відсутність застережень щодо купівлі-продажу об'єктів нерухомості конкретного призначення та з певними властивостями досить сумнівним постає виокремлення таких особливостей досліджуваного ринку як локальність, тобто незмінне місце розташування об'єктів нерухомості; унікальність усіх об'єктів нерухомості,

що обумовлює відмінність у їх цінах; низька ліквідність через тривалий час перебування на ринку в якості товарної пропозиції; неухильність зростання вартості; сумнівність щодо достовірності отриманої інформації про угоди з нерухомістю через конфіденційність; обмеженість числа ринкових угод [190, с. 63-66]. Адже місце розташування об'єктів нерухомості може змінюватися, а їх ліквідність визначається більшою мірою ринковими попитом та кон'юнктурою, ніж унікальністю товару та часом його виробництва.

Недоречними слід вважати виділені авторами цінові відмінності, які вказуються в якостей особливостей ринку нерухомості, на зразок: невідповідність високої ціни на об'єкти нерухомості та фінансових можливостей покупців, що вимагає отримання кредиту в більшості випадків на здійснення угод із нерухомим майном; зростання вартості об'єктів нерухомості та належність останніх до товарів, вартість яких не тільки практично завжди стабільна, але й має тенденцію до поступового зростання з часом [190, с. 64 - 65]. Бо в умовах ринкової економіки і в одному й тому ж регуляторно-правовому полі ціна визначається поточною кон'юнктурою та не є залежною від категорії товару.

Ринкова вартість об'єктів нерухомості під впливом кон'юнктури постійно змінюється, а при скороченні ринкового попиту формує негативний ціновий тренд, в тому числі в довгостроковому часовому періоді. При цьому ціна окремих рухомих товарів та ринкових ексклюзивів може бути суттєво вищою за товари, що належать до категорії об'єктів нерухомості. Отже цінові відмінності не належать до властивостей, що характеризують особливості ринку нерухомості.

До особливих рис сучасного ринку нерухомості належить віднести те, що діяльність його учасників орієнтується на існуючі та перспективні потреби споживачів, задоволення яких дозволяє гарантовано реалізувати вироблену продукцію та отримати наперед визначені обсяги доходу та прибутку. Виходячи з викладеного, сучасний ринок об'єктів нерухомості варто трактувати як сукупність економічних відносин в сфері обміну в зв'язку з процесами виявлення та задоволення потреб споживачів в об'єктах нерухомості, за результатами яких його учасники отримують соціально-економічний зиск, а суб'єкти права власності набувають можливостей здійснювати в подальшому щодо такої нерухомості володіння, користування та розпорядження.

Основні організаційні положення щодо управління нерухомістю відбиває: перелік власників речових прав на нерухоме майно в Україні, які розміщуються на території країни та підлягають обов'язковій державній реєстрації (додаток Е, рис. Е 1); організаційна структура управління нерухомістю системи органів державної реєстрації прав власності (додаток Е, рис. Е 2); характер завдань, компетенції, повноваження та функції кожного організаційного рівня системи органів державної реєстрації прав власності (додаток Е, рис. Е 3); низка закріплених за державним реєстратором з реєстрації прав власності функцій (додаток Е, рис. Е 4); перелік осіб та умов і підстав, на яких видається свідоцтво про право власності на нерухоме майно, що підписується державним реєстратором і засвідчується печаткою (додаток Е, табл. Е 1); перелік законодавчих підстав для здійснення Державної реєстрації обтяжень нерухомості (додаток Е, рис. Е 5).

При цьому перелік майна, що може бути предметом договору управління та у довірчій власності управителя (додаток Е, рис. Е 6), та законодавчо встановлена відповідальність управителя при управлінні нерухомістю (додаток Е, рис. Е 7) організаційно регламентують перебіг сучасного розвитку відносин власності та стосуються делегування власником частини своїх прав щодо власності професійному менеджменту з метою нарощування масштабів власності та мінімізації операційних ризиків з нею.

Узагальнення існуючої практики господарювання засвідчує, що управління нерухомістю та розвиток відносин власності є взаємозв'язаними та взаємозалежними соціально-економічними та політико-правовими процесами, організаційне регламентування та прикладне здійснення яких безпосередньо впливає на ефективність функціонування господарського комплексу, окремих галузей, суб'єктів господарювання та добробут громадян країни. Процес державного регулювання розвитку відносин власності предметно нерухомості організаційно регламентується, нормується та методично інструктується стосовно виробничо-господарської діяльності суб'єктів господарювання в сфері створення, володіння, використання та розпорядження об'єктів нерухомості. Динаміка аграрних підприємств як об'єктів нерухомості за регіонами вказує на значну вагомість впливу менеджменту органів місцевого самоврядування на розвиток відносин власності.

Розвиток відносин власності щодо об'єктів нерухомості відбиває перманентний процес економічної еволюції в часі і просторі та показує дискретні зміни власників стосовно їх прав на користування, володіння та розпорядження цими об'єктами. Даний процес з нерухомістю має місце в результаті проведення її купівлі-продажу, міни, дарування, ренти, відчуження за договором довічного утримання, націоналізації, приватизації, відчуження майна. Зміна права володіння та користування об'єктів нерухомості відбувається, коли предметно них здійснюється: оренда, сервітут, передача права в постійне користування, вклад в статутний капітал, спільна діяльність, іпотека, лізинг, реорганізація юридичної особи, відчуження майна. Перелік операцій зі зміною права власності на об'єкти нерухомості, а також операції зі зміною права володіння та користування ними наведено в додатку Е на рисунку Е 8.

Кожна зміна права власності являє собою перехід об'єктів нерухомості від одного власника до іншого та виступає в якості організаційного важелю в процесі управління нерухомістю. Сукупність таких важелів формує управлінську систему, що відбиває національні особливості зміни права власності, володіння і користування об'єктами нерухомості. Прогресивність системи управління визначається відповідністю її функціонування об'єктивним закономірностям ринкової економіки, принципам цивілізаційного розвитку та особливостям національного аграрного сектора. Так, вітчизняні аграрні товаровиробники мають низку податкових пільг, за рахунок яких можуть нарощувати обсяги нерухомості (додаток Е, рис. Е 9). Перелік фізичних та юридичних осіб, які звільняються від сплати податку за земельні ділянки, наведено в додатку (додаток Е, табл. Е 2). Відсутність оподаткування на об'єкти житлової нерухомості, що перебувають у власності держави або територіальних громад; об'єкти житлової нерухомості, які розташовані в зонах відчуження та безумовного відселення, а також на гуртожитки, свідчить про цільову множинність державної політики в сфері управління нерухомістю. Адже такий вибіркового підхід до оподаткування житлової нерухомості демонструє бажання держави зміцнювати державну та комунальну власність, а також економічно підтримувати найбільш незахищені соціальні прошарки населення як в поточному, так і в майбутньому часі.

3.2. Розвиток нерухомості виробничого призначення в аграрному секторі в умовах трансформації відносин власності

Важливість дослідження розвитку нерухомості аграрного сектора економіки зумовлена радикальними змінами, що відбуваються в сфері власності в Україні протягом всього періоду її державного становлення та ствердженням рівноправності всіх форм власності, які реалізують свій підприємницький потенціал при посиленні ринкової конкуренції. Поглиблені наукові пошуки стосовно розвитку нерухомості в аграрному секторі спричинено його соціально-економічною значимістю для національного господарського комплексу та масштабними реформуваннями відносин власності, що прямо чи опосередковано торкнулися як всієї нерухомості сільського господарства країни, так і кожного її регіону, суб'єкту господарювання та селянина.

Теоретико-методологічні основи вивчення проблем нерухомості виробничого та житлового призначення закладені в чисельних працях вітчизняних та зарубіжних фахівців. Зокрема, інвестиційно-будівельні аспекти управління нерухомістю, включаючи спрямовані на розвиток земельних ділянок та створення об'єктів нерухомості проекти девелопменту, розглядаються в роботах Бузової І.А., Максимова С.Н., Васильєвої Н.В [27], Рача В.А., Шарова О.С. [245], Асаули А.М., Павлова В.І., Пилипенка І.І.[248]. Помітний внесок у вивчення окремих об'єктів нерухомості та їх систематизацію на основі виділення класифікаційних ознак зроблено Адамчуком А.А. [4], Кравченком О.Г. [133], Юхименко-Назаруком І.А. [330]. Вказуючи на глибину та ґрунтовність проведених досліджень, разом з тим, слід відмітити недостатність розробки теоретико-прикладних питань розвитку нерухомості сільськогосподарського призначення як об'єкту власності з урахуванням особливостей трансформації відносин власності в сільському господарстві України.

Оскільки законодавством України кожне діюче сільськогосподарське підприємство в якості єдиного майнового комплексу визнається нерухомістю, то кількість таких суб'єктів господарювання показує масштаб цієї нерухомості, а динаміка їх числа – на напрям (прогресивний або регресивний) щодо зміни даного виду нерухомості. За офіційними статистичними даними країни [261,с.228], дина-

міка кількості діючих сільськогосподарських підприємств в Україні та в її регіонах за останні роки наводиться в табл. 3.1.

Таблиця 3.1

Динаміка кількості діючих сільськогосподарських підприємств за регіонами *

Регіони	2005 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. до 2005 р.	
							%	+/-
Україна	57877	59059	57152	56493	56133	55866	96,5	-2011
АР Крим	2636	2449	2211	2238	2229	1992	75,6	-644
Вінницька	2260	2308	2323	2317	2354	2584	114,3	324
Волинська	1215	1340	1124	1095	1074	1089	89,6	-126
Дніпропетровська	4048	4148	4052	4015	4014	4359	107,7	311
Донецька	2330	2218	2144	2097	2040	2079	89,2	-251
Житомирська	1389	1428	1349	1296	1300	1316	94,7	-73
Закарпатська	1604	1670	1813	1759	1752	1698	105,9	94
Запорізька	3034	3067	3033	3035	3019	3020	99,5	-14
Івано-Франківська	805	785	775	767	774	784	97,4	-21
Київська	2309	2336	2213	2133	2117	2070	89,6	-239
Кіровоградська	3305	3239	3224	3206	3145	3179	96,2	-126
Луганська	2051	2445	1997	1986	1901	1741	84,9	-310
Львівська	1725	1899	1610	1490	1415	1450	84,1	-275
Миколаївська	5214	5326	5364	5315	5339	4761	91,3	-453
Одеська	7035	6894	6844	6901	6731	6533	92,9	-502
Полтавська	2339	2402	2365	2368	2375	2445	104,5	106
Рівненська	892	942	956	940	904	823	92,3	-69
Сумська	1274	1232	1240	1227	1189	1216	95,4	-58
Тернопільська	1248	1246	1254	1250	1215	1233	98,8	-15
Харківська	2083	1994	1999	1943	1946	1900	91,2	-183
Херсонська	3073	3075	2963	2872	2876	3112	101,3	39
Хмельницька	2006	2063	1878	1844	1826	1853	92,4	-153
Черкаська	1870	1902	1851	1827	1845	1856	99,3	-14
Чернівецька	948	1122	1036	1009	1019	1007	106,2	59
Чернігівська	1184	1089	1058	1030	1019	1099	92,8	-85
М. Київ	0	440	476	533	715	667	151,6**	227

*Розраховано за джерелом [262, с. 224; 261, с. 228]

** 2012 р. у % до 2008 р.

Виходячи з викладеного, цілком логічним постає проведення дослідження поточного стану та динаміки таких основних складових нерухомості як: кількість діючих сільськогосподарських підприємств за регіонами та організаційно-правовими формами, наявність земельних ресурсів, зокрема в розрізі основних категорій землевласників і землекористувачів, введення в дію окремих об'єктів

та потужностей сільськогосподарського виробничого призначення, структура джерел фінансування об'єктів нерухомості.

Аналіз наведених даних показує, що у 2012 р. загальна кількість діючих сільськогосподарських підприємств країни складала понад 55.8 тис. одиниць. При цьому вклад її регіонів у обсяг даного виду нерухомості є різним. Так, звітного року найбільшу кількість аграрних суб'єктів господарювання було представлено в Одеській області – понад 6,5 тис. од., що складало майже 12 % від їх загального числа в країні.

Мінімальна кількість діючих сільськогосподарських підприємств приходить на місце реєстрації в м. Київ – 667 одиниць. Темпи росту даної нерухомості в столиці надзвичайно високі. Бо за останні п'ять років число аграрних суб'єктів господарювання зросло на 227 одиниць або в 1,5 рази. Оскільки в місті відбувається лише реєстрування таких підприємств, а реальне їх функціонування відбувається в сільській місцевості, то для порівняльного аналізу столичні аграрні підприємства не використовувалися як аномальні.

Одещина за аграрними підприємствами перевищувала кількість таких же підприємств Івано-Франківської області у 9,6 рази, яка має за вказаний період найменше за всі регіони даної нерухомості – 784 одиниць. При цьому питома вага її сільськогосподарських підприємств від їх загальної кількості становила всього 1,4 %.

Про наявність значної поляризації між регіонами за нерухомістю з позицій кількості сільськогосподарських підприємств засвідчує те, що Миколаївська область, яка звітного року нараховувала понад 4,7 тис. одиниць діючих аграрних суб'єктів господарювання та займала 2-е місце у рейтингу за кількістю підприємств-нерухомості, за значенням даного показника у 5,8 рази перевершувала аналогічний показник Рівненської області. В цьому регіоні, який посідав передостаннє рейтингове місце серед аграрних областей за кількістю діючих сільськогосподарських підприємств, таких об'єктів нерухомості нараховувалося 823 одиниці. Варто наголосити на тому, що їх питома вага від загальної кількості в країні становила лише 1,5 %.

Аналіз наведених даних показує, що за період дослідження нерухомість аграрного сектора у вигляді діючих сільськогосподарських підприємств скоротилася на 3,5 % або на 2011 одиниць. Свого макси-

муму (понад 59 тис. од.) загальна кількість аграрних суб'єктів господарювання сягала у 2008 р., формуючи після цього щорічний стійкий негативний тренд. Така динаміка даного виду нерухомості в сільському господарстві суперечить її загальному розвитку, що має місце в господарському комплексі країни.

Адже протягом досить тривалого періоду часу (з 1997 до 2013 рр.), кількість суб'єктів Єдиного державного реєстру підприємств та організацій за видами економічної діяльності [275, с. 81; 274, с.79] неухильно зростає. На відміну від аграрного сектора, за 2005-2012 рр. кількість підприємств країни збільшилася на 31,1 %. Таким чином, сільське господарство втрачає свою нерухомість – підприємства, тоді як економіка країни в цілому її нарощує.

Варто вказати на те, що не всі регіони несуть кількісні втрати сільськогосподарських підприємств, бо їх число в якості нерухомості шість областей наростили. Найбільший приріст числа аграрних суб'єктів господарювання в абсолютних та відносних величинах має Вінницька область, яка за період дослідження збільшила кількість сільськогосподарських підприємств на 324 одиниць або на 14,3 %. Приріст аграрних підприємств відбувався також у Дніпропетровській – 311 од. або 7,7 %, Закарпатській – 94 од. або 5,9 %, Полтавській – 106 од. (4,5%), Херсонській – 39 од. (1,3%), та Чернівецькій – 59 од. (6,2 %) областях.

Проте для аграрного сектора більшості регіонів визначальним є регресивний тренд розвитку даного виду нерухомості – кількості сільськогосподарських підприємств. Так, за період дослідження найбільші втрати числа аграрних суб'єктів господарювання в абсолютних величинах має АР Крим, де число сільськогосподарських підприємств зменшилося на 644 одиниць або на 24,4 %. Скорочення кількості аграрних підприємств відбувалося також у Волинській – на 126 од. або на 10,4 %, Донецькій – на 251 од. (10,8%), Житомирській – на 73 од. (5,3%), Запорізькій – на 14 од. (0,5%), Івано-Франківській – на 21 од. (2,6%), Київській – на 239 од. (10,4%), Кіровоградській – на 126 од. (3,8%), Луганській – на 310 од. (5,1%), Львівській – на 275 од. (5,9%), Одеській – на 502 од. (7,1%), Сумській – на 58 од. (3,6%), Тернопільській – на 15 од. (1,2%), Харківській – на 183 од. (18,8%), Миколаївській – на 453 од. (7,7%), Хмельницькій – на 153 од. (7,6%), Черкаській – на 14 од. (0,7%) та Чернігівській – на 85 од. (7,2%) областях.

Проведені дослідження дають підстави для наступних узагальнюючих висновків.

1. Існуючий рівень відносин власності в аграрному секторі економіки виступає одним із чинників формування сталої тенденції скорочення абсолютної кількості діючих сільськогосподарських підприємств.

2. Розвиток відносин власності в аграрному секторі неоднозначно відбивається на темпах росту кількості діючих сільськогосподарських підприємств в різних регіонах. За домінування в більшості з них регресивного руху числа аграрних господарюючих суб'єктів, в 6 областях має місце загальний ріст підприємств, який не має чіткої прив'язки до географічного місця розташування. Бо такий приріст, не відзначаючись стабільністю, має місце в західній (Закарпатська та Чернівецька області), південній (Херсонська область) та в центральній частинах країни (Вінницька, Дніпропетровська та Полтавська області, місто Київ). Регіональна розосередженість зростання числа аграрних підприємств як об'єктів нерухомості вказує на вагомість впливу менеджменту органів місцевого самоврядування на розвиток відносин власності.

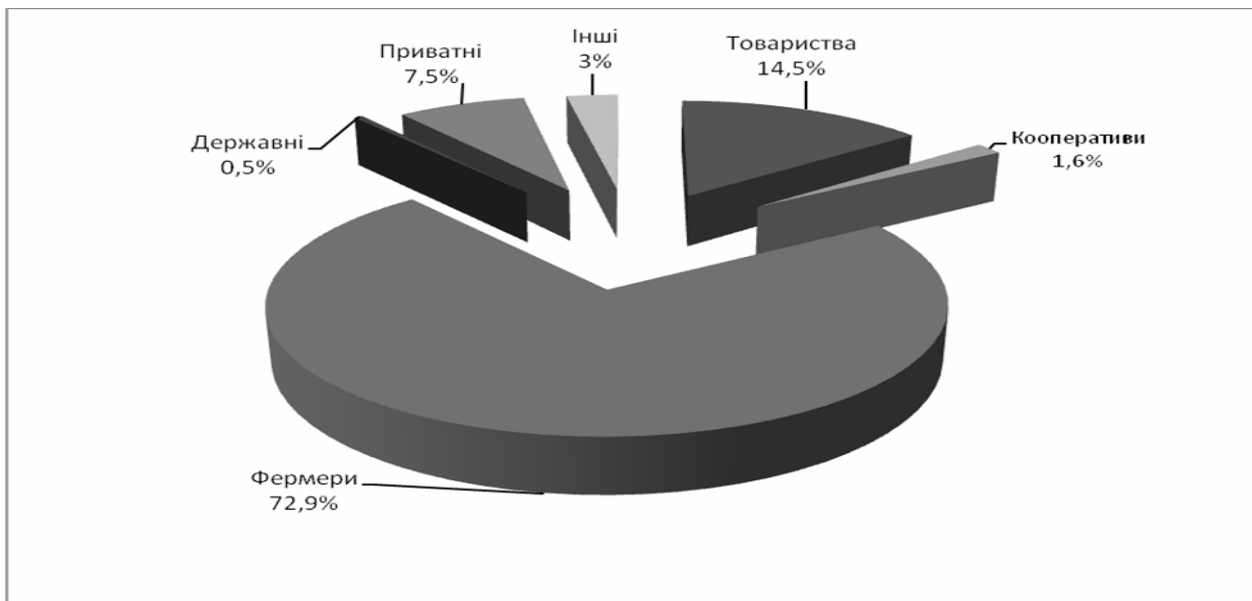
3. В останні роки діючі аграрні підприємства, всупереч загальноприйнятому твердженню про розміщення сільськогосподарських підприємств лише в сільській місцевості, реєструються за місцем розташування в столиці України та мають при цьому стійкий ріст в абсолютних та відносних величинах.

Такі втрати нерухомості є вагомими як для аграрного сектора, так і для всього господарського комплексу країни. Адже за даними статистики [274, с. 83] частки сільського господарства разом з мисливським та лісовим господарством за кількістю суб'єктів із статусом юридичної особи, що зареєстровані в Єдиному державному реєстрі підприємств та організацій України за видами економічної діяльності, у 2012 р. складала понад 6,6 % від їх загального числа.

Не є рівномірною кількість діючих підприємств в сільському господарстві за організаційно-правовими формами господарювання, розвиток яких базується на різних формах власності (рис. 3.1).

Так, панівне положення займають аграрні суб'єкти господарювання, що формуються на приватній формі власності на землю та майно. Адже саме такими виступають господарські товариства, при-

ватні підприємства, виробничі кооперативи та фермерські господарства. У 2012 р. їх частка в загальній кількості діючих сільськогосподарських підприємств складала 96,5%, тоді як на долю державних підприємств приходилося лише 0,5 %, а підприємств інших форм господарювання – 3,0 %. Таким чином, в якості нерухомості сільськогосподарські підприємства в абсолютній своїй більшості відбивають приватну форму власності.

Рис. 3.1. Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання у 2012 р.*

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [275,с.133]

Дослідження показують, що відносно посилення нерухомості в сільському господарстві, разом з мисливством та лісовим господарством, відбувається за рахунок зростання питомої ваги підприємств при скороченні частки фізичних осіб-підприємців в загальній кількості суб'єктів господарювання різних категорій (табл. 3.2).

За офіційними статистичними даними [274, с. 305-307], якщо питома вага фізичних осіб-підприємців в загальній кількості суб'єктів господарювання даного економічного сегменту з 2007 р. зростала і сягнула свого максимуму у 2009 р. – 51,2 %, то наступний період характеризується сталим скороченням цієї категорії господарників. На противагу, з 2009 р. відбувається стійкий приріст підприємств, частка яких по відношенню до 2007 р. зросла на 14,4 відсоткових пунктів. Про обмеженість

даного ресурсу нарощування нерухомості в сільському господарстві свідчить те, що питома вага зайнятих працівників фізичних осіб-підприємців в їх загальній чисельності стрімко скорочується та звітного року складає всього 4,4%. Неухильно скорочується також обсяг реалізованої ними продукції та здійснюваних послуг.

Таблиця 3.2

Динаміка категорій суб'єктів господарювання в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві, %*

Категорії суб'єктів господарювання	2007 р.	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.
Всього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Підприємств	54,4	50,7	48,8	65,4	68,8	69,6
Фізичних осіб-підприємців	45,6	49,3	51,2	34,6	31,2	30,4

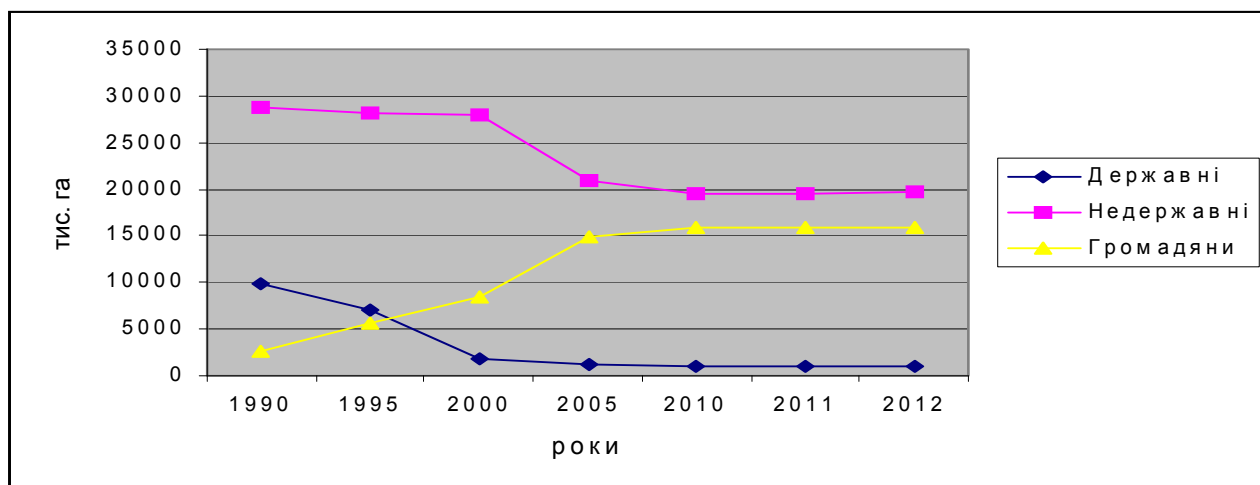
*Джерело [274, с. 305; 275, с.296]

Висновок про обмежені можливості нарощування масштабів нерухомості в сільському господарстві через кількість підприємств підтверджує те, що їх абсолютна більшість приходить на малі та середні підприємства, частки яких у загальній кількості 2011 року склали відповідно 91,7 та 8 відсотків. Тоді як питома вага великих підприємств, маючи стійку тенденцію до зростання, становила всього 0,3 % від загального числа підприємств [274, с. 310]. Виходячи зі співвідношення великих, середніх та малих підприємств та враховуючи започатковані тенденції їх розвитку, на перспективу варто очікувати подальшого збільшення частки великих підприємств. Тому кількісне зростання нерухомості, представленої в якості підприємств, в сільському господарстві є обмеженим.

Якщо число підприємств різних організаційно-правових форм відбиває кількісну характеристику нерухомості в сільському господарстві за формами власності, то масштаб структурних зрушень, що має місце при цьому, подає динаміка наявності площ сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів. Адже сільськогосподарські угіддя належать до нерухомості та виступають в якості невід'ємної складової майнового комплексу сільськогосподарських підприємств.

Наочно зміни розмірів земельних угідь державних підприємств, недержавних підприємств та громадян, де підприємства представля-

ють державну та недержавну форму земельної власності, а громадяни – землю в приватному володінні та користуванні, згідно статистичних даних [261, с. 80] наведено на рис. 3.2.

Рис. 3.2. Динаміка площ сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів*

*Побудовано автором за даними Державної служби статистики України [261 с. 80]

Динаміка кількості діючих сільськогосподарських підприємств та площ сільськогосподарських угідь за категоріями землевласників і землекористувачів віддзеркалює лише кількісні зміни об'єктів нерухомості та не відображає їх якісної характеристики. Виходячи зі значущості впливу якісних сторін нерухомості на розвиток відносин власності в аграрному секторі, важливо дослідити процеси, перебіг яких в сфері нерухомості дозволяє підвищувати продуктивність рослинництва та тваринництва.

Саме до таких відносяться заходи з введення в експлуатацію зрошувальних систем в землеробстві, тваринницьких приміщень, зерносховищ, картоплесховищ, овочесховищ, фруктосховищ, силосних та сінажних споруд.

За офіційними статистичними даними динаміка введення в дію об'єктів нерухомості сільськогосподарського призначення з відповідними цифровими матеріалами наведена в табл. 3.3.

Аналіз наведених цифрових матеріалів показує, що після трансформації відносин власності в сільському господарстві, в усіх головних аграрних галузях, за винятком птахівництва, в ретроспективному плані відбулися значні скорочення щодо введення в дію об'єктів нерухомості сільськогосподарського призначення. За офіційними статисти-

чними даними [275, с. 203], у 2012 р. введення площ зрошувальних земель становило 0,3 тис. га і зменшилася по відношенню до 1990 р. на 44,0 тис. га, або на 99,3 %.

Таблиця 3.3

Динаміка введення в дію об'єктів нерухомості сільськогосподарського призначення*

Об'єкти нерухомості	Роки							2012 р.	
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	у % до 1990р.	разів до 2000р.
Зрошувані землі, тис. га	44,3	4,5	0,01	0,1	0,5	0,8	0,3	0,7	30,0
Зернонасіннесховища, тис. т	486,6	197,9	73,1	53,2	247,2	207,1	90,1	18,5	1,2
Сховища для картоплі, овочів та фруктів, тис. т	220,9	18,0	9,6	12,7	25,5	192,7	78,7	35,6	8,2
Тваринницькі приміщення, тис. скотомісць:	207,9	36,8	6,0	1,2	3,4	23,3	14,4	6,9	2,4
- для великої рогатої худоби									
- для свиней	128,5	21,6	5,3	10	23,7	15,1	2,8	2,2	0,5
- для овець	28	3,4	0,7	0,0	0,2	0,0	0,1	0,4	0,6
- для птиці, тис. птахомісць	988,3	158,3	45,3	3157,3	7229,4	5120,1	220646,7	223,2 р.	4870,8
Силосні та сінажні споруди, тис. м ³	1449,7	78	17,4	0,0	3,2	128,8	289,3	19,9	16,6

*Розраховано за джерелом [275, с. 203]

Такі значення абсолютного та відносного показника з удосконалення основного засобу виробництва в сільському господарстві – землі, з позицій якісного покращення цієї нерухомості на предмет зниження залежності урожаю сільськогосподарських культур від нестатку в окремі роки вологи, засвідчують про збереження певних кризових проявів в землеробстві.

Проблемний характер розвитку нерухомості в аграрному секторі економіки за ретроспективний період дослідження засвідчує скорочення введення в дію таких об'єктів як зернонасіннесховища – на 396,5 тис. т одночасного зберігання або на 81,5 %, ведення в експлуатацію сховищ для картоплі, овочів та фруктів, що становило 142,2 тис. т одночасного зберігання або зменшилося на 64,4 %.

Скоротився також масштаб нерухомості для провідних тваринницьких галузей. Так, у 2012 р. по відношенню до 1990 р. введення в дію тваринницьких приміщень для великої рогатої худоби скоротилося на 193,5 тис. скотомісць або на 93,1 %, для свиней – на 125,7 тис. скотомісць або на 97,8 %.

Оскільки за період дослідження введення в експлуатацію силосних та сінажних споруд скоротилося на 1160,4 тис. м³ або на 80,1 %, а будівництво в сфері виробництва та збереження кормів протягом тривалого часу було незначним за обсягами і в окремі роки навіть повністю відсутнє, то такі процеси нерухомості в скотарстві та свинарстві засвідчують про ускладнений розвиток цих стратегічно важливих для аграрної економіки тваринницьких галузей.

Аналіз нерухомості у вівчарстві показує, що звітнього року площі відповідних приміщень в цій галузі зовсім не вводилися в експлуатацію. Якщо виходити з того, що у вівчарстві упродовж періоду дослідження введення об'єктів нерухомості було незначним, а в останні роки й повністю відсутнім, то варто визнавати наявність довготривалої та перманентної галузевої кризи, яка межує з банкрутством.

Загальна картина представленої ретроспективи розвитку нерухомості виробничого призначення, а також її оцінка за період трансформації відносин власності (1990-2000 рр.) дають підстави визнавати стан землеробства та тваринництва як кризовий. Водночас, про перспективи та можливості розвитку нерухомості, як умови виведення відносин власності в сільському господарстві на якісно новий вищий за попередній рівень, засвідчує ведення в експлуатацію об'єктів нерухомості в птахівництві. У 2012 р. по відношенню до 1990 р. кількість введених в дію птахомісць збільшилася на 219,6 млн. або більш ніж у 223 разів. При цьому сталий розвиток нерухомості птахівництва триває упродовж всіх останніх років.

Висновок про позитивні зрушення в розвитку нерухомості виробничого призначення підтверджується поглибленим дослідженням динаміки введення в дію відповідних об'єктів за пореформений період. Так, при наявності щорічного зростання, у 2012 р. по відношенню до 2000 р. площа введення в дію зрошуваних земель збільшилася у 30 разів, місткість одночасного зберігання сховищ для картоплі, овочів та фруктів – збільшилася у 8,2 рази, зернонасіненнесховищ – у 1,2 рази.

Характерним для пореформеного періоду є висхідний рух нерухомості виробничого призначення для більшості тваринницьких галузей. Бо у 2012 р. по відношенню до 2000 р. введення в дію скотомісць тваринницьких приміщень для великої рогатої худоби збільшилося майже у 2,4 рази, а птахомісць для птиці – у 4870,8 разів. Про системний підхід подолання тваринницького занепаду свідчить те, що звітнього року по відношенню до 2000 р. введення в експлуатацію силосних та сінажних споруд збільшилося на 271,9 тис. м³ або у 16,6 разів. При цьому з 2005 р. будівництво в сфері виробництва та збереження кормів щорічно збільшується.

На наявність перспектив подальшого нарощування нерухомості аграрного сектора економіки в умовах пореформеного розвитку відносин власності вказує той факт, що саме підприємства та організації виступають в якості основних джерел фінансування капітальних інвестицій. За офіційними статистичними даними [275, с.194], протягом останнього десятиріччя питома вага власних коштів підприємств та організацій в капітальних інвестиціях знаходилася в межах від 59,7 % до 70,9 % від загального обсягу інвестицій. При цьому частка кредитів банків та інших позик від загального капітального інвестування становила від 4,5 до 17,1 відсотків.

За даними статистики [275, с. 194], звітнього року питома вага капітальних інвестицій підприємств разом з кредитами банків та інших позик сягала 76,8 % від їх загального обсягу. Оскільки за період дослідження максимальна частка фінансування капітальних інвестицій за рахунок коштів державного бюджету становила всього 7,1 % (2011 р.), а найбільша частка в капітальні інвестиції за рахунок коштів місцевих бюджетів – 4,7 % (2004 р.), то цілком правомірним постає висновок про те, що розвиток нерухомості виробничого призначення в аграрному секторі відбувається, переважно, за кошти підприємств та організацій, які, відтак, є головними інвесторами економіки сільського господарства країни.

Глибинні соціально-економічні трансформації відносин власності в аграрному секторі економіки значною мірою відбиваються на розвитку однієї з базових складових нерухомості – сільському житловому фонді.

3.3. Розвиток сільської житлової нерухомості в умовах трансформації відносин власності аграрного сектора

Серед базових людських цінностей, що визначають умови гідного існування громадянина будь-якої цивілізованої держави є забезпеченість житловою нерухомістю, яка відповідає сучасним світовим нормам та стандартам. В Україні конституційно гарантується право власності громадян на житло, його недоторканість, оскільки згідно статей 30 та 47 Основного Закону «кожен має право на житло», «ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду» [127]. При цьому на державу покладаються обов'язки щодо створення умов, «за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду» [127]. Проте практична реалізація конституційних прав щодо надбання сучасної житлової нерухомості громадянами міських та сільських поселенських мереж України супроводжується низкою проблем, пов'язаних з недостатнім рівнем забезпеченості населення житлом, низькою якістю житлових умов, занедбаністю значної частини житлового фонду, неможливістю поліпшення житлових умов для значних верств населення через недоступність цін на житлову нерухомість та високу вартість самостійного її будівництва. Загострення названих та інших проблем в період глибинних соціально-економічних трансформацій відносин власності в сільському господарстві обумовлює необхідність науково-прикладного дослідження процесів розвитку сільської житлової нерухомості як з метою задоволення потреб селян в сучасних помешканнях, так і з позицій підвищення соціально-економічної результативності проведених в сільському господарстві кардинальних перетворень відносин власності при переході до ринкової моделі економіки.

Аналіз останніх публікацій свідчить, що в чисельних наукових розробках вітчизняних фахівців активно опрацьовуються теоретико-методологічні засади та прикладні рекомендації з вирішення проблеми забезпечення населення житлом в містах і селах України. Так, теоретичне обґрунтування закономірностей розвитку ринку нерухомості, умов та механізмів його функціонування проведено в роботах Шкурупія О. В., Білоброви Т. О. [319], питанням підвищення соціально-економічної результативності державної житлової політики присвя-

чені наукові праці Онищенко В.О., Завори Т.М. [177], Жаліла Я.А. [69], всебічний аналіз сучасного стану житлової проблеми та її особливостей в сільській місцевості здійснюється Ажаман І.А. [5], необхідність житлового будівництва на селі «як драйвера прогресивного сільського розвитку» доводиться Поповою О.Л. [197], фінансово - інвестиційні аспекти, включаючи становлення іпотечного кредитування для забезпечення громадян доступним житлом, висвітлені в роботах Кравченка В.І., Паливоди К.В. [132], Мироненка В., Мироненко Г. [169], та інших вчених. Підкреслюючи актуальність, вагомість та ґрунтовність проведених наукових пошуків, слід, на наш погляд, окремим блоком виділити проблеми розвитку сільської житлової нерухомості в умовах трансформації відносин власності як недостатньо розроблені та такі, що детермінують соціально-економічні негаразди на селі і вимагають системних рішень з метою їх розв'язання.

Сільський житловий фонд формують розміщені в сільській місцевості житлові будинки, гуртожитки, притулки, будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів – дорослих і дітей, дитячі будинки, інтернати при школах і школи-інтернати, а також квартири, службові житлові приміщення, інші житлові приміщення в будівлях, придатних для проживання людей. За формою власності вони можуть належати до державного, комунального та приватного житлового фонду. Основним типом житла, що використовується сільськими домогосподарствами України є індивідуальні будинки, частка яких в сукупності інших видів сільської житлової нерухомості складала у 2012 році 92,6 % [272, с.24]. За формою власності об'єкти сільської житлової нерухомості можуть належати до державного, комунального та приватного житлового фонду. Останній є домінуючим, бо займає за даними 2012 року 99,2 % в розподілі житла сільських домогосподарств за формою власності [272, с.24].

Оскільки сукупність площ житлових кімнат і підсобних приміщень та літніх приміщень, підрахованих за відповідними знижувальними коефіцієнтами, складає загальну площу житлових приміщень, то її величина показує масштаб цієї нерухомості, а динаміка вказує на прогресивну чи регресивну зміну даного виду нерухомості. Звідси витікає необхідність дослідження щодо введення в експлуатацію житла у сільській місцевості, забезпеченості сільського населення житлом, оцінкою якісних характеристик сільської житлової нерухомості з по-

зицій її благоустрою. При цьому варто враховувати характер здійснюваних загальних змін нерухомості як по сільській місцевості регіонів, так і по країні в цілому. За офіційними статистичними даними [275], динаміка сільського та загального житлового фонду наводиться в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Динаміка загальної площі загального та сільського житлового фонду, млн. м² *

Показники	Роки							2012 р. до 1990 р.	
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	%	+/-
	Весь житловий фонд	922,1	978,3	1015	1046,4	1079,5	1086	1094,2	118,7
у середньому на 1 жителя, м ²	17,8	19,2	20,7	22	23,3	23,5	23,7	133,1	5,9
Сільський житловий фонд	347,8	361,7	371,8	376,5	386,5	390,5	393,5	113,1	45,7
у середньому на 1 сільського жителя, м ²	20,6	21,9	23,5	24,6	26,4	26,8	27,2	132,0	6,6

*Розраховано за джерелом [275, с. 410]

Аналіз наведених цифрових матеріалів показує, що після трансформації відносин власності в країні в цілому та її сільському сегменті зокрема відбувалося нарощування житлової нерухомості. Це стосувалося як трансформаційного, так і пореформеного періоду даної соціальної складової сільського розвитку. Виходячи зі спільної для різних періодів динаміки та незначних абсолютних та відносних щорічних приростів житлової нерухомості, дослідження її змін доцільно здійснювати на основі ретроспективних цифрових матеріалів.

За офіційними статистичними даними [275], у 2012 р. весь житловий фонд країни становив 1094,2 млн. м² і збільшився по відношенню до 1990 р. на 172,1 млн. м² або на 18,7 %. В розрахунку на 1 жителя приріст складав 5,9 м² або 33,1 %. Позитивна динаміка характерна також для сільської житлової нерухомості, що виросла на 45,7 млн. м² або на 13,1 %, а в розрахунку на 1 сільського жителя – на 6,6 м² або на 32,0 %.

При тому, що за період дослідження на одного сільського жителя приріст житлової площі перевищував на 0,7 м² середній приріст по країні в цілому, загальні темпи приросту житлової нерухомості в кра-

їні та в середньому на одного жителя були вищими ніж в сільській місцевості відповідно на 5,6 відсоткових пункти (в. п.) та 1,1 в. п. Водночас, за регіонами значення даних показників мають суттєві відмінності (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Забезпеченість сільського населення житлом за регіонами,
на 1 особу, м² ***

Регіони	Роки							2012 р. до 1990 р.	
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	%	+/-
Україна	20,6	21,9	23,5	24,6	26,4	26,8	27,2	132,0	6,6
АР Крим	14,0	14,6	15,5	16,0	17,6	17,9	18,2	130,0	4,2
Вінницька	25,4	28,0	29,8	30,8	33,2	33,3	33,6	132,3	8,2
Волинська	19,7	21,1	22,3	21,4	22,6	22,9	23,2	117,8	3,5
Дніпропетровська	21,6	23,2	24,2	25,8	27,0	27,1	27,3	126,4	5,7
Донецька	19,6	19,8	21,3	23,2	24,8	25,1	25,5	130,1	5,9
Житомирська	22,2	24,4	26,3	26,0	28,2	28,6	29,0	130,6	6,8
Закарпатська	17,8	19,5	21,2	21,8	23,2	23,6	23,6	132,6	5,8
Запорізька	21,3	22,3	23,8	24,6	26,2	26,5	26,7	125,4	5,4
Івано-Франківська	18,7	20,0	21,6	22,9	24,5	24,9	25,1	34,2	6,4
Київська	23,8	26,4	30,5	33,7	40,4	41,3	42,6	179,0	18,8
Кіровоградська	22,5	23,0	24,9	26,0	27,2	27,3	27,7	23,1	5,2
Луганська	19,4	20,2	22,1	23,7	25,2	25,4	25,7	132,5	6,3
Львівська	17,9	19,8	21,1	22,4	24,3	24,8	25,2	140,8	7,3
Миколаївська	20,3	20,6	21,4	22,6	23,0	23,0	23,1	113,8	2,8
Одеська	21,2	21,6	22,8	23,5	25,5	26,4	26,6	125,5	5,0
Полтавська	21,7	22,7	24,7	26,8	28,9	29,3	29,6	136,4	7,9
Рівненська	19,3	20,4	21,3	22,0	23,2	23,4	23,6	122,3	4,3
Сумська	21,5	22,6	24,0	25,3	27,1	27,5	27,9	129,8	6,4
Тернопільська	19,5	20,9	22,5	22,9	23,9	24,3	24,7	126,7	5,2
Харківська	19,1	20,1	22,1	22,9	24,9	25,6	25,9	135,6	6,8
Херсонська	18,5	19,0	20,8	21,2	22,2	22,4	22,6	122,2	4,1
Хмельницька	23,0	24,7	26,8	27,5	29,9	30,5	31,0	134,8	8,0
Черкаська	23,7	25,3	27,6	29,6	31,5	32,1	32,6	137,6	8,9
Чернівецька	18,7	20,4	22,0	22,4	24,1	24,6	25,1	134,2	6,4
Чернігівська	22,3	24,0	27,2	29,2	32,2	33,1	33,8	151,6	11,5

*Розраховано за джерелом [275, с. 419]

Аналіз цифрових матеріалів показує, що у 2012 р. забезпеченість сільського населення житловою нерухомістю в розрахунку на одну особу в середньому по країні складала понад 27,2 м². Водночас, найбільшу житлову площу сільського жителя звітного року демонструє Київська область – 42,6 м², що у 1,5 рази перевищує значення відповідного показника по країні в цілому. Мінімальна житлова нерухомість на сільського жителя має місце в АР Крим – 18,2 м², що у 2,3 рази поступається столичному регіону.

Про наявність значної поляризації між регіональними лідерами та аутсайдерами засвідчує те, що Вінницька область, в якій звітного року на одного сільського мешканця приходилося 33,6 м² житлової нерухомості та яка займала 2-е місце у регіональному рейтингу за житловою площею в розрахунку на одну людину, за значенням даного показника майже у 1,5 рази перевершувала відповідний показник Херсонської області. В цьому регіоні, який посідав передостаннє рейтингове місце серед аграрних областей за житловою нерухомістю в розрахунку на одного сільського мешканця, значення даного показника складало всього 22,6 м² та було меншим ніж в середньому по країні.

Варто вказати на те, що Київщина виступає в якості регіонального лідера за житловою нерухомістю на одного сільського мешканця за рахунок того, що має щодо такого житла найбільші прирости як в абсолютних, так і у відносних величинах. Так, за період дослідження забезпеченість сільського населення житлом в Київській області зросла на 18,8 м² або на 79,0 %. В Чернігівській області, що займала другу позицію за темпами приросту забезпеченості сільського населення житлом, значення даних показників складали відповідно 11,5 м² та 51,6 %.

За абсолютними та відносними значеннями показників приросту житлової нерухомості в сільській місцевості, середній та вищий за середній по країні приріст мають: Вінницька, Івано-Франківська, Львівська, Полтавська, Харківська, Хмельницька та Черкаська області. Житомирська область перевищує значення середнього по країні рівня приросту житлової нерухомості в сільській місцевості (на 0,2 м²), проте поступається середньому по країні темпу приросту такої нерухомості. Нижчий за середній рівень по країні приріст житлової нерухомості в сільській місцевості в розрахунку на одну сільську особу в абсолютних та відносних величинах мають: АР Крим, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Рівненська, Сумська, Тернопільська та Херсонська області.

Отже загальна динаміка сільського житлового фонду, в тому

числі в розрахунку на одного сільського мешканця, показує в цілому позитивну спрямованість тих змін житлової нерухомості, що має місце після трансформації відносин власності в сільському господарстві. Проте ці зміни не враховують вплив соціально-демографічних процесів, що протікають в аграрному секторі. Тому для об'єктивного та різнобічного відбиття розвитку житлової нерухомості в якості досліджуваного економічного явища, доцільно провести аналіз введення в експлуатацію житла у сільській місцевості за регіонами (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Введення в експлуатацію житла у сільській місцевості за регіонами, тис. м² загальної площі*

Регіони	Роки							2012 р. у % до	
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	1990 р.	2000 р.
	Україна	3423	2207	1229	1728	3035	2445	3211	93,8
АР Крим	149	122	54	51	157	121	201	134,9	3,7 р.
Вінницька	180	106	51	136	106	107	108	60,0	2,1 р.
Волинська	93	72	45	41	81	89	134	144,1	2,9 р.
Дніпропетровська	184	128	50	73	45	39	45	24,5	90,0
Донецька	90	43	36	44	40	31	44	48,9	122,2
Житомирська	218	105	34	66	92	43	55	25,2	161,8
Закарпатська	111	118	141	95	155	163	188	169,4	133,3
Запорізька	132	51	25	32	37	17	36	27,3	144,0
Івано-Франківська	148	82	60	105	278	216	234	158,1	3,9 р.
Київська	228	201	140	283	696	631	710	3,1 р.	5,0 р.
Кіровоградська	74	47	19	24	34	17	38	51,4	2,0 р.
Луганська	77	32	40	53	20	17	30	39,0	75,0
Львівська	205	164	124	155	238	197	277	135,1	2,2 р.
Миколаївська	117	44	9	14	14	14	19	16,2	2,1 р.
Одеська	183	88	53	94	221	196	241	131,7	4,5 р.
Полтавська	198	110	46	49	67	50	50	25,3	108,7
Рівненська	147	101	51	53	100	92	112	76,2	2,1 р.
Сумська	126	55	27	28	37	37	44	34,9	163,0
Тернопільська	82	61	23	45	100	65	141	172,0	6,1 р.
Харківська	100	100	50	62	83	59	81	81,0	162,0
Херсонська	106	60	27	41	55	58	73	68,9	2,7 р.
Хмельницька	118	102	50	54	85	48	60	50,8	120,0
Черкаська	140	82	27	40	64	26	33	23,6	122,2
Чернівецька	106	85	30	75	161	76	187	176,4	6,2 р.
Чернігівська	109	43	14	12	57	31	52	47,7	3,7 р.

*Розраховано за джерелом [275, с. 212]

Аналіз наведених офіційних статистичних даних [275, с. 212] з позицій ретроспективи показує, що в країні загалом і в її абсолютній більшості регіонів рівень введення в експлуатацію житла у сільській місцевості ще не досяг 1990 р. Так, у 2012 р. введення в експлуатацію житла у сільській місцевості в цілому по країні складало понад 3,2 млн. м². Протягом періоду дослідження площа введеної в експлуатацію сільської житлової нерухомості скоротилася на 212 тис. м² або на 6,2 %.

Свого максимуму (понад 3,4 млн. м²) загальна площа введеного житла сягала у базовому році, тобто до трансформації відносин власності в аграрному секторі. При цьому вклад її регіонів у даний обсяг житлової нерухомості є різним. Так, звітного року найбільшу площу введеного в експлуатацію сільського житла було в Київській області – 710 тис. м², що становило понад 22,1 % від всієї житлової нерухомості в Україні.

Про наявність значної поляризації між регіонами за введенням в експлуатацію сільської житлової нерухомості засвідчує те, що Миколаївська область, яка звітного року ввела в користування 19 тис. м² житлової площі та займала останнє місце у рейтингу за даним показником в країні, поступалася його величиною столичному регіону у 37 разів. Варто наголосити на тому, що питома вага введеного на Миколаївщині в експлуатацію сільського житла становила менше 0,6 % від його загального значення по країні.

Слід вказати на те, що не всі регіони скоротили площі введення в експлуатацію сільської житлової нерухомості, бо в дев'яти областях ця нерухомість по відношенню до базового року збільшилася. Найбільший приріст введення в експлуатацію сільської житлової площі в абсолютних та відносних величинах має місце в Київській області, яка у 2012 р. по відношенню до 1990 р. збільшила введenu в експлуатацію площу сільської нерухомості на 482 тис. м² або понад 3 рази. Приріст введення в експлуатацію сільської житлової площі у звітному році по відношенню до базового року відбувався також у АР Крим, Волинській, Закарпатській, Івано-Франківській, Львівській, Одеській, Тернопільській та Чернівецькій областях.

Водночас, для абсолютної більшості регіонів з позицій ретроспективи визначальним постає регресивний тренд розвитку сільської житлової нерухомості. Такі скорочення введення в експлуатацію сільської житлової нерухомості є вагомими як для аграрного сектора, так

і для всього господарського комплексу країни. Адже вони поширюються на абсолютну більшість території країни та безпосередньо стосуються життєвих інтересів значної чисельності її населення. Водночас, позитивний тренд розбудови сільської житлової нерухомості на Київщині, а також в інших відзначених областях слугує в якості прикладів щодо можливостей нарощування сільського житлового фонду в умовах сучасного розвитку відносин власності в аграрному секторі.

Висновок про позитивні зрушення стосовно введення в експлуатацію житла у сільській місцевості підтверджується при проведенні поглибленого дослідження цієї динаміки за пореформений період. Так, якщо з 1990 р. до 2000 р. введення в експлуатацію сільської житлової нерухомості скоротилося більш ніж у 2,7 рази, то з 2000 р. по 2012 р. приріст сільської житлової нерухомості по країні збільшився понад два рази.

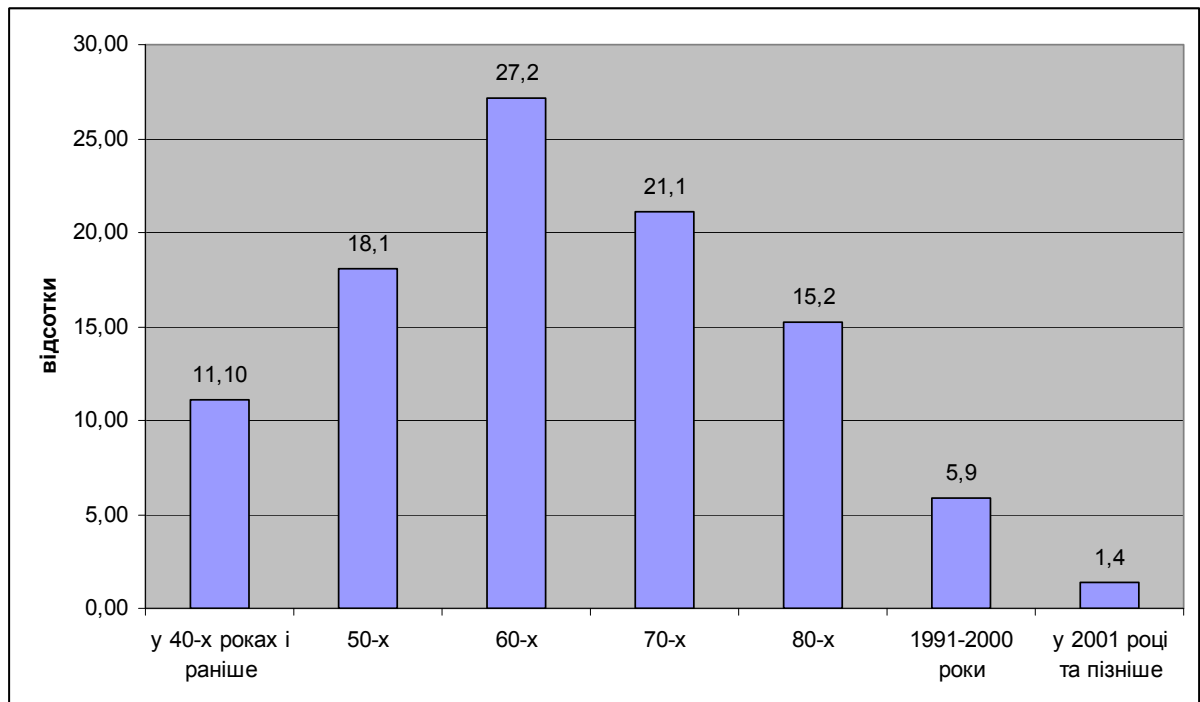
Характерним для пореформеного періоду є висхідний рух введення в експлуатацію житла у сільській місцевості вже для абсолютної більшості регіонів. Бо крім областей, які мають загальний позитивний тренд розвитку сільської житлової нерухомості за ретроспективою, в пореформений період долають скорочення та нарощують відповідне житлове будівництво майже всі області, за виключенням Дніпропетровської та Луганської. Названі області ще не досягли у 2012 р. рівня сільського житлового будівництва 2000 р.

Аналіз сільського житлового фонду, в тому числі в розрахунку на одного сільського мешканця та в розрізі регіонів країни, а також стосовно введення в експлуатацію сільського житла відбиває лише кількісні зміни житлового фонду і не враховує його якісні позиції. Тоді як даний фактор є досить вагомим в оцінюванні зрушень щодо вирішення житлової проблеми на селі та соціально-економічних наслідків трансформації відносин власності в аграрному секторі.

Розподіл сільських домогосподарств за часом будівництва їх житла (рис.3.3) вказує на фізичну та моральну застарілість значної частки житлового фонду, 92,7 % якого споруджено до 1991 року і лише 7,3 % в реформений і післяреформений періоди. Порівняння останніх між собою за питомою вагою зведеного на селі житла вказує на суттєве зменшення значення даного показника після радикальних трансформацій відносин власності. Якщо в період з 1991 по 2000 роки, включно, було побудовано 5,9 % сільських житлових помешкань, то з

2001 по 2012 роки лише 1,4 % від наявного станом на 2012 рік сільського житлового фонду.

Рис. 3.3. Розподіл сільських домогосподарств за часом будівництва житла за даними 2012 року*

*Джерело: [272, с. 28]

Ускладнює ситуацію і те, що селяни не мають можливості не лише споруджувати нове житло, а й проводити капітальне оновлення існуючого. Бо, для 30,3% сільських житлових будівель останній капітальний ремонт здійснювався понад дванадцять років тому, а 33,8 % сільських домогосподарств взагалі не проводили жодного капітального ремонту своїх житлових приміщень [272, с.30]. Такі факти, на наш погляд, є свідченням розвитку певних гальмівних процесів стосовно оновлення житла, а відтак і низької соціально-економічної віддачі реформування відносин власності. Адже забезпеченість житлом, що відповідає сучасним вимогам комфортності, відбиває загальний рівень добробуту сільського населення.

Якісний стан житла в сільській місцевості визначається наявністю побутових зручностей, до яких відносяться забезпеченість житлової нерухомості водопроводом, каналізацією, газом, опаленням, гарячим водопостачанням тощо (табл.3.7).

Таблиця 3.7

Обладнання житлового фонду в сільській місцевості*
(відсотків)

Види обладнання загальної житлової площі	Роки					2012 р. +/- до	
	1995	2000	2005	2010	2012	1995р.	2000р.
Водопровід	15,2	17,9	20,0	27,1	30,3	15,1	10,3
Каналізація	9,5	12,9	15,7	23,2	26,4	16,9	13,5
Опалення	11,2	18,3	24,4	36,1	40,4	29,2	22,1
Газ	79,4	82,5	84,1	84,5	84,4	5,0	1,9
Гаряче водопостачання	2,7	4,3	5,4	11,5	14,6	11,9	10,3
Ванни	8,2	11,1	13,4	20,6	23,7	15,5	4,4
Підлогові електроплити	0,2	0,1	0,1	0,2	0,3	0,1	0,2

*Розраховано за джерелом [275, с. 415]

Аналітичні дані таблиці 3.7 відображають в цілому позитивні тренди, що свідчать про підвищення рівня благоустрою сільських житлових приміщень за рахунок обладнання мережами водопостачання та водовідведення, системами опалення та гарячого водопостачання, ванними, тощо. Проте незважаючи на тенденцію до збільшення як в реформений, так і пореформений періоди частки сільських домогосподарств, обладнаних побутовими зручностями, якість сільського житлового фонду залишається вкрай низькою. Свідченням цього є те, що станом на 2012 рік мали водопровід лише 35,6%, каналізацію – 34,4%, гаряче водопостачання – 5,7%, централізоване газопостачання – 55,6%, ванну або душ – 29,8% сільських домогосподарств [272, с.36].

При цьому аналіз цифрових матеріалів (табл. 3.8) показує, що за останні 12 років, в умовах домінування в сільській місцевості приватної форми власності, динаміка з більшості позицій благоустрою селищ міського типу та сільських населених пунктів є негативною. Адже у 2012 р. по відношенню до 2000 р. скоротилася кількість селищ міського типу та сільських населених пунктів, які мають водопровід відповідно на 35 та 426 одиниць сільських поселень.

Таблиця 3.8

Благоустрій сільських поселень, одиниць*

Сільські поселення	Роки					2012 р. до 2000 р.	
	2000	2005	2010	2011	2012	%	+/-
Водопровід							
Селища міського типу	796	767	771	775	761	95,6	-35
Сільські населені пункти	6651	6360	6298	6312	6225	93,6	-426
Каналізація							
Селища міського типу	518	489	512	512	510	98,5	-6
Сільські населені пункти	841	746	727	709	703	83,6	-132
Газифіковані природним та природним і зрідженим газом							
Селища міського типу	462	545	617	631	637	137,9	175
Сільські населені пункти	7596	10318	13965	14391	14688	193,4	7092
Газифіковані тільки зрідженим газом							
Селища міського типу	398	316	203	190	186	46,7	-212
Сільські населені пункти	19297	16306	12836	12362	12003	62,2	-7294

*Розраховано за джерелом [274, с. 430; 275, с.415]

За даний період втратили каналізацію 8 селищ міського типу та 138 сільських населених пунктів. Виходячи з викладеного, цілком очікуваними представляються результати статистичного обстеження ступеня задоволення житловими умовами на селі, згідно якого переважна більшість (59,5 %) сільських домогосподарств у 2012 році виразили різні ступені незадоволення (дуже незадоволені, незадоволені, не дуже задоволені) існуючими побутовими умовами [272, с.38].

Динаміку скорочення мережі водопроводу в сільських населених пунктах наочно демонструє рисунок. Е.10 (додаток Е). Неухильність щорічного скорочення каналізаційної мережі в сільських населених пунктах представлена на рисунку Е.11 (додаток Е). Процеси скорочення стосуються конкретних сільських поселень, в яких якість життя мешканців погіршується. Як наслідок, нарощування житлової нерухомості в сільській місцевості стримується. Про втрати благоустрою сільськими поселеннями свідчить те, що за період дослідження газифі-

фікація тільки зрідженим газом скоротилася у 208 селищах міського типу та 6935 сільських населених пунктах. Оцінка скорочення газифікації тільки зрідженим газом сільських поселень, з одного боку, має позитивний характер, бо засвідчує про газифікацію таких поселень тільки природним та природним і зрідженим газом. Адже кількість селищ міського типу та сільських населених пунктів, які газифіковані тільки природним та природним і зрідженим газом збільшилася відповідно на 36,6 % та 89,5 %.

З іншого боку, негативним є те, що зростання газифікованих природним газом сільських поселень за відповідними категоріями є меншим по відношенню до тієї ж кількості селищ міського типу та сільських населених пунктів, які втратили газифікацію зрідженим газом.

Варто зазначити й те, що до 2005 р. включно вважалися забезпеченими газом (природним і зрідженим) селища міського типу, в яких газифіковано не менше 50 квартир та сільські населені пункти – не менше 10 квартир. У 2006 р. відбулися зміни до обчислення населених пунктів, що є газифікованими. Як наслідок, відзначений приріст в сільській місцевості газифікованих природним та природним і зрідженим газом населених пунктів відбувався як за рахунок проведення власне газифікації, так і за рахунок нової методики обчислення газифікованих населених пунктів, а тому не відбиває повної картини реального благоустрою кожного сільського житлового помешкання з позицій його забезпечення газом.

Про неоднозначний перебіг динаміки житлової нерухомості в сільській місцевості в умовах пореформеного розвитку аграрного сектора засвідчує введення в експлуатацію житлових будівель, в тому числі індивідуального житла. Для порівняльної оцінки використовувалися показники, що характеризують процеси введення в експлуатацію житлових будівель у міських поселеннях.

За офіційними статистичними даними [274, с. 220; 275, с.214], цифрові матеріали введення в експлуатацію житлових будівель, в тому числі індивідуальних, в сільській місцевості та в міських поселеннях наведені в таблиці 3.9.

Аналіз цифрових матеріал показує, що у 2012 р. в сільській місцевості було введено в експлуатацію 15398 житлових будівель, що менше ніж в міських поселеннях на 4881 одиниць відповідних

об'єктів. При цьому, за період дослідження в сільській місцевості має місце загальний позитивний тренд розбудови житлової нерухомості, кількісний приріст якої складав 4800 од. або 45,3 %, тоді як у міських поселеннях число введених житлових будівель скоротилося на 467 од. або на 2,3 %.

Таблиця 3.9

Введення в експлуатацію житлових будівель, одиниць*

Показники	Роки					2012р. до 2000р.	
	2000	2005	2010	2011	2012	%	+/-
	Введено житлових будівель у сільській місцевості	10598	11621	16382	10858	15398	145,3
Частка введення сільських житлових будинків, %, в.п.	33,8	38,2	48,9	44,2	43,2	X	9,4
Введено житлових будівель у міських поселеннях	20746	18813	17144	13715	20279	97,7	-467
Частка введення міських житлових будинків, %, в.п.	66,2	61,8	51,1	55,8	56,8	X	-9,4
Введено індивідуальних житлових будівель у сільській місцевості	10225	11541	16268	10629	15196	148,6	4971
Частка введення індивідуальних житлових будинків у сільській місцевості, %, в.п.	33,7	38,9	49,7	45,1	43,7	X	10
Введено індивідуальних житлових будівель у міських поселеннях	20161	18100	16452	12952	19589	97,2	-572
Частка введення індивідуальних житлових будинків у міських поселеннях, %, в.п.	66,3	61,1	50,3	54,9	56,3	X	-10

*Розраховано за джерелом [274, с. 220; 275, с.214]

Введення в експлуатацію індивідуальних житлових будівель в сільській місцевості та в міських поселеннях, в якості частковості супроводжує загальні процеси введення в дію житлової нерухомості: на

селі індивідуальне житлове будівництво нарощується, а в міських поселеннях – зменшується. За наявності різних трендів, спільним для сільської місцевості та міських поселень виступає наявність значної амплітуди щорічних коливань щодо кількості введених в експлуатацію об'єктів житлової нерухомості.

При цьому виявлені вектори індивідуального будівництва для кожної категорії поселення є спільними за напрямками, а масштаби відповідних кількісних змін – спільномірні.

Частка введення в експлуатацію житлових будинків в сільській місцевості від їх загальної кількості за період дослідження знаходиться в межах від 33,8% до 48,9% та поступається відповідним значенням житлової нерухомості міських поселень. Аналогічні пропорції щодо різних категорій поселень мають місце і в структурі введення в експлуатацію індивідуальних житлових будинків. Різний за спрямуванням тренд сільської та міської житлової нерухомості, де перший – зростає, а другий – зменшується, сприяє зближенню за значеннями часток введення в експлуатацію житлових будинків в сільській місцевості та міських поселеннях.

Забезпечення сільського населення сучасною житловою нерухомістю має розв'язуватися як комплексна проблема в рамках концепції сільського розвитку і передбачає опрацювання теоретичних, методологічних та прикладних аспектів формування ефективних механізмів реалізації інтересів та прав селян як власників нерухомості в сільській місцевості, а також застосування системних заходів щодо планування сільських населених пунктів, розвитку сільської архітектури, розбудови інженерних мереж.

Проведені дослідження дозволяють зробити наступні узагальнення:

1. Управління нерухомістю та розвиток відносин власності є взаємозв'язаними та взаємозалежними соціально-економічними та політико-правовими процесами, характер протікання яких організаційно регламентується національним законодавством та відбивається на ефективності функціонування господарського комплексу, окремих галузей, суб'єктів господарювання та добробуті громадян країни.

2. Належність до нерухомості визначається національним законодавством. В Україні нерухомим майном визнаються земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці, переміщення

яких є неможливим без їх знецінення та зміни призначення. Режим нерухомості поширюється на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації. Визнається нерухомістю також підприємство як єдиний майновий комплекс. Має місце можливість трансформації нерухомого у рухоме майно, а також зворотний процес. Залежні від суб'єктивного чинника трансформації нерухомості та взаємозв'язок останньої з розвитком відносин власності об'єктивно ускладнюють управління нерухомістю, зокрема в частині володіння, користування та розпорядження.

3. Ринок нерухомості являє собою сукупність економічних відносин в сфері ринкового обміну, що передбачає виявлення та задоволення потреб споживачів в об'єктах нерухомості щодо яких з боку споживачів набувається право власності на предмет володіння, користування та розпорядження, а з боку продавців – досягнення конкретних соціально-економічних цілей. Особливості ринку нерухомості ґрунтуються на особливих рисах його суб'єктів, якими виступають покупці, продавці, інвестори, держані інститути, комерційні посередники, фінансові структури та інші ринкові діячі, кожний з яких виконує властиві для нього спеціалізовані функції виробничого, комерційного, фінансового та обслуговуючого характеру в процесі створення, купівлі-продажу та реєстрації складного за своїм соціально-економічним змістом товару. Спеціалізація учасників такого ринку вимагає координації їх професійної діяльності, а відтак, ефективного управління.

4. Ефективність функціонування нерухомості виробничого призначення аграрного сектора і його господарюючих суб'єктів та соціальна результативність розвитку житлової нерухомості сільського населення значною мірою визначаються макроекономічними та мікроекономічними процесами, що формуються під впливом транзитивної економіки та проведених радикальних трансформації державної та одержавленої колективно-кооперативної власності на землю та її приватизацією. Низька соціально-економічна результативність глибинних змін в сільському господарстві свідчить про потребу подальших наукових пошуків щодо розвитку відносин власності та розробки практичних рекомендацій з управління нерухомістю з метою виве-

дення аграрного сектора на рівень виробничо-господарської діяльності, що відповідає вимогам сучасних світових стандартів.

5. Поточне функціонування ринку нерухомості відбиває, з одного боку, рівень соціально-економічного розвитку нації у форматі товарних ринкових пропозицій, а з іншого – показує ефективність держаної регуляторної політики щодо управління відносинами власності в цілому та нерухомістю зокрема. Ринок при цьому виступає не тільки в якості місця зустрічі покупця і продавця, а й своєрідного управителя, керуюча функція якого полягає у визначенні обсягів, асортименту, якості та ціни щодо виробництва та купівлі-продажу об'єктів нерухомості.

6. Одночасно з ринковими процесами, що здійснюють управління нерухомістю згідно дії об'єктивних економічних законів, на розвиток відносин власності вагомий вплив мають регуляторні механізми, які прямо чи опосередковано використовуються державою в загальнонаціональних інтересах.

7. Управління нерухомістю потребує збалансування правових та економічних відносин на основі розмежування нерухомої власності та власності на інші результати природних процесів та людської праці. З метою приведення у відповідність реальній практиці державної реєстрації речових прав на нерухоме майно пропонується проведення конкретизації стосовно того, що ці права стосуються певної власності на об'єкти нерухомості. Використання більш загальної категорії «право власності», відбиваючи економічну та правову сторони одного й того ж суспільного явища, формує теоретичну основу науково прикладного управління нерухомістю.

8. Відсутність значних можливостей нарощування в сільському господарстві нерухомості за рахунок збільшення кількості підприємств спричинено існуючою наявністю фізичних осіб-підприємців, чисельність яких обмежена та неухильно скорочується. При цьому абсолютна більшість сільськогосподарських підприємств (99,7 % від загальної кількості) приходить на малі та середні підприємства. Тоді як питома вага великих підприємств, маючи стійку тенденцію до зростання, складає всього 0,3 % від загального числа підприємств. Виходячи зі співвідношення великих, середніх та малих підприємств та враховуючи започатковані тенденції їх розвитку, на перспективу варто очікувати подальшого збільшення частки великих підприємств.

Тому кількісне зростання нерухомості, представленої в якості підприємств, в сільському господарстві є обмеженим.

9. В сільському господарстві країни після трансформації відносин власності відбулися значні втрати нерухомості, представленої в якості сільськогосподарських угідь. Протягом останніх двох десятиліть загальна площа сільськогосподарських угідь, що знаходилася у володінні та користуванні сільськогосподарських підприємств та громадян, скоротилася на 4,9 тис. га, або на 11,8 %. При цьому серед землевласників і землекористувачів відбулися досить суттєві структурні зрушення. З одного боку, площа земельних угідь сільськогосподарських підприємств скорочується, а громадян – зростає, з іншого – стовідсоткове панування державної власності на землю змінилося на абсолютне домінування в сільському господарстві приватної земельної власності, яка поточного періоду складає понад 97 % від всієї площі сільськогосподарських угідь, що знаходиться у власності громадян та недержавних сільськогосподарських підприємств.

10. Скорочення в сільському господарстві обсягів нерухомості, представленої сільськогосподарськими угіддями, співпадає з періодом трансформації відносин власності в аграрному секторі та ув'язується з переходом права власності на землю від держави до приватних осіб. Вагоме нарощування земельних угідь для товарного виробництва у громадян та значне збільшення площі сільськогосподарських угідь та ділянок для будівництва і обслуговування житлових будинків та господарських будівель в особистих селянських господарствах свідчать про усвідомлення громадянами країни суті глибинних змін в національній економіці та намагання здійснювати власну виробничу діяльність у відповідності до вимог ринкового середовища.

11. Збереження в значних масштабах громадянами нерухомості в якості площі ділянок під колективними та індивідуальними садами і городами, а також угідь для сінокосіння та випасу худоби зумовлюється: обмеженістю можливостями постачання в сільську місцевість продовольчих товарів в силу низького рівня розвитку в країні сільської ринкової інфраструктури; спрямованістю громадян на забезпечення як певної продовольчої безпеки собі та своїм родинам, так і на отримання додаткових джерел грошових надходжень; необхідністю гарантування в сільській місцевості власної зайнятості; досвідченістю населення в питаннях надійності органів державної влади та місцево-

го самоврядування щодо розв'язання особистих проблем громадян; сталістю прояву української ментальності стосовно ведення присадибного садівництва, городництва, тваринництва.

12. Відсутність значних можливостей стосовно нарощування нерухомості за рахунок земельних ресурсів зумовлено їх територіальною обмеженістю та існуючою інтенсивністю використання в аграрному виробництві відповідними власниками. Найбільш вагомим резервом зростання масштабів власності в сільському господарстві постає нарощування нерухомості на основі збільшення майнового комплексу сільськогосподарських підприємств за рахунок усіх видів майна, призначених для його виробничо-господарської діяльності, включаючи земельні ділянки, будівлі, споруди, устаткування, інвентар, сировину, продукцію, права вимоги, права на торговельні знаки та інші права, а також майнової та немайнової (ринкової) вартості та житлового фонду сільської місцевості.

13. З позицій ретроспективи встановлено, що управління нерухомістю в контексті розвитку відносин власності демонструє наявність двох періодів. Перший – реформаційний, включає 90-і роки минулого сторіччя та співпадає з глибинними змінами у відносинах власності на нерухомість, зокрема на землю. Характерною рисою постає наявність високих темпів роздержавлення сільськогосподарських підприємств та персоніфікація власності на землю. В державних підприємствах різко скорочуються земельні ресурси, тоді як у громадян – зростають. Введення в дію об'єктів нерухомості виробничого сільськогосподарського призначення падає. Другий період – пореформений, триває з початку 2000 р. та включає поточний час. До його характерних рис слід віднести масштабне зменшення в недержавних підприємствах земельних угідь та їх збільшення у громадян. Введення в дію об'єктів нерухомості виробничого сільськогосподарського призначення в абсолютній більшості аграрних галузей зростає.

14. Пореформений період характеризується позитивною динамікою площі сільського житлового фонду, зростанням забезпеченості населення у сільській місцевості житлом, збільшенням введення в експлуатацію житла та житлових будинків, індивідуальних зокрема. Водночас, благоустрій сільських поселень в частині забезпеченості житлової нерухомості водопроводом та каналізацією, знижується.

РОЗДІЛ 4

НАПРЯМИ ПІДВИЩЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ РЕЗУЛЬТАТИВНОСТІ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Важливість визначення напрямів підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в сільському господарстві зумовлена необхідністю формування щодо нього цілісної, різнобічної та системно вивіреної стратегії, реалізація якої здійснюється на засадах ринкової економіки та забезпечує продовольчу безпеку країни, сприяє інтеграції країни у світовий економічний простір, формує суспільно-політичну, соціально-демографічну та еколого-економічну базу для життєдіяльності мешканців українського села згідно сучасних світових стандартів. Різноплановий характер означеної науково прикладної проблеми передбачає використання системного підходу, стосується всіх сфер життєзабезпечення сільської громади та потребує ефективної державної аграрної політики, що спрямована на розвиток сільської багатуукладності, високопродуктивне функціонування сільських господарюючих суб'єктів різних форм власності та господарювання, екологізацію виробничо-господарської діяльності аграрного сектора, інтенсифікацію агропродовольчої зовнішньоекономічної діяльності, використання інноваційної моделі аграрного розвитку, розбудову сільської соціальної інфраструктури, дотримання соціальних пріоритетів сільської економіки.

4.1. Ефективна державна аграрна політика як передумова підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень

Необхідність формування та здійснення ефективної державної аграрної політики в якості передумови підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень в контексті розвитку відносин власності спричинена, з одного боку, стратегічними цілями, що постають перед національним сільським господарством, а з іншого – його сучасним станом та низьким коефіцієнтом корисної дії проведених глибинних трансформацій, особливо в частині їх соціально-економічної віддачі. Адже призначення державної аграрної по-

літики полягає в управлінні соціальними процесами через цілеспрямований та систематичний вплив влади на сільську громаду та суспільство в цілому для підтримування та розвитку існуючого в ньому соціально-економічного ладу.

Мультиплікаційний ефект аграрної політики проявляється за умови виконання щодо сільського господарства таких політичних функцій як: ефективного управління економічним розвитком аграрної галузі; збереження в сільському господарстві організованості та загального порядку; надійне захищення основних прав сільських мешканців; забезпечення стабільного прогресивного розвитку сільської громади як соціально-економічної системи та її складових підсистем; досягнення консолідації соціально-економічних інтересів сільської спільноти; регламентування, унормування та інструктування адекватної сучасним вимогам суспільно-політичної поведінки мешканців села; дотримувannya стратегічного науково-інноваційного курсу розвитку сільських територій; виявлення, узгодження та інтегрування різнобічних інтересів суспільно-політичних та соціальних груп сільського населення в суспільно корисні громадські рухи; підтримування розвитку в сільських громадах національних інституцій; культивування на селі системи загальнолюдських морально-етичних цінностей; соціалізація індивіда та його виховання з позицій активної участі в суспільному житті та сільської громади зокрема; гарантування для всіх сільських прошарків населення дієвості принципу соціально-економічної розподільчої справедливості. Тому критеріями оцінки та показниками індикаторами ефективності аграрної політики щодо розвитку відносин власності як на етапі реформування, так і пореформеного функціонування аграрного сектора, виступає його суспільно-політичний та соціально-економічний стан та вектор руху.

Необхідність чіткої державної політики на предмет виведення розвитку відносин власності в сільському господарстві на якісно новий рівень витікає з логіки проведення національної аграрної реформи та поставлених при цьому стратегічних економічних та соціально-психологічних цілей. В даному контексті важливим постає висвітлений в фаховому виданні підхід, де зазначається, що кількадесятирічне виховання безземеллям, як засвідчує життя, в дуже багатьох випадках надзвичайно повільно формує самоусвідомлення реальної власності, тим більше в умовах її надміру низької віддачі [90]. В свою чергу, ни-

зья віддача спричинюється перебігом становлення в селі приватної власності, тривалість якого значною мірою визначається дієвістю державної аграрної політики.

Прискорення такого усвідомлення належить не лише до найважливіших, а й до найскладніших соціальних і психологічних проблем. Складність її вирішення, крім усього іншого, зумовлюється тим, що бажань і зусиль у цьому відношенні лише селян недостатньо: надзвичайно велику і високовідповідальну місію у цьому відношенні мають виконувати найвищі владні структури країни. Про це можна сказати й по-іншому: все залежатиме передусім від держави. Державою зроблено надзвичайно великий і стратегічно важливий крок по безоплатному поверненню селянинові землі, без якої він селянин більше формальний, ніж реальний. Швидко порушивши спосіб життя селянства, до якого воно за кілька десятиріч звикло і змушено було змиритися з ним, держава повинна покласти на себе найвищу відповідальність за те, щоб прискорити формування на селі нової соціальної ситуації, всією своєю сутністю реально підпорядкованої інтересам селянства. Така проблема є надзвичайно складною і вимагатиме великих політичних, правових, економічних зусиль держави і чимало часу, який при всьому цьому затягувати не можна [90]. Таким чином, консолідація державною зусиль щодо розвитку відносин власності в аграрному секторі зумовлюється як системним характером існуючої проблеми, так і необхідністю для її вирішення значних інвестиційно-інноваційних, матеріально-технічних та кадрово-управлінських ресурсів.

Важливим напрямом державної аграрної політики має стати формування на селі ситуації, яка достатньо надійно гарантувала б селянам вигідні для них умови використання і розпорядження наданої їм при реформуванні колективних сільськогосподарських підприємств земельної і майнової власності. Тобто власник належної йому земельної, майнової цінності повинен якомога швидше і надійніше переконатись і утвердитись у тому, що владні структури захищатимуть його відповідні інтереси з визначеною для них законом відповідальністю. За цей же час мають бути опрацьовані і почати реально діяти нормативи і правові, економічні, соціальні, організаційні та інші механізми, які забезпечували б взаємну зацікавленість учасників виробничих та інших стосунків, що складатимуться між власниками різних рівнів. Мається передусім на увазі істотне удосконалення різного роду орен-

дних відносин. Проблема полягає, з одного боку, в надміру низькій орендній платі, яку наразі орендодавці одержують від орендарів, а, з іншого боку – в обмежених економічних можливостях переважної більшості останніх хоч би трохи підвищувати орендну плату. Це у ще більшій мірі стосується невігідних для селян та інших сільських жителів виробничих стосунків із заготівельними та переробними підприємствами. На цій основі початкова фаза пореформеного розвитку повинна характеризуватися пошуками на всіх рівнях, передусім на державному, можливостей виведення відносин між господарюючими в аграрно-продовольчій сфері суб'єктами на організаційно і економічно істотно вищій рівень [90]. Адже вирішення вказаних проблем знаходиться в площині державної аграрної політики, реалізація якої через міжгалузеві баланси ув'язується з розвитком інших секторів господарського комплексу.

З названих причин та з цією ж метою більш дієвим має стати регулювання усього того, що стосується удосконалення відносин власності, по лінії органів її державної та виконавчої влади. Як показує практика, відпрацювання відповідних механізмів відстає від реальних потреб, а частина вже діючих до того ж у багатьох випадках під приводом різних причин і різними способами порушується без належного регулювання з боку визначених для контролю інстанцій. Наголошується на тому, що вже за період першої пореформеної фази мають бути досягнуті хоч би більш-менш відчутні зміни в кращий бік в частині соціального розвитку сільського господарства, сільських поселень і соціального забезпечення сільських власників [90].

Важливою складовою державної аграрної політики постає відродження віри в неперевершеного за хліборобським хистом і відданістю землі-годувальниці українського селянства у його та наступних поколінь багаторазове краще майбутнє. Кожний новий крок у цьому відношенні вимагає всебічної підготовки, консолідації наукових, управлінських і безпосередньо виробничих зусиль, найближчих, середньо- і довгострокових передбачень, стратегічного – у його найсучаснішому розумінні – мислення, вмілої організації, надійного фінансово-економічного забезпечення і ще багато іншого. Лише за цих умов Україна зможе відродити свою хліборобську славу, надійно зміцнити продовольчу безпеку, міцно закріпитися на міжнародному продовольчому ринку [90]. В даному випадку йдеться про взаємозв'язок

розвитку відносин власності в аграрному секторі з діючими в ньому економічними, соціальними, психологічними та іншими чинниками.

Суспільно-політичним результатом реформування відносин власності в сільському господарстві постає домінування в ньому приватної власності. Утвердження цієї форми власності на селі сприятиме формуванню в ньому реального селянина-власника, який в якості господарюючого суб'єкта спроможний вивести відносини власності на новий, вищий за попередній рівень якості, та створювати на цій новій основі умови для матеріального та духовного збагачення як жителів сільських населених пунктів, так і всього українства. Найважливішими ознаками завершення такого процесу має стати піднесення на гідний українського селянства рівень всієї системи його життєзабезпечення, соціально-економічне оздоровлення, відродження сільських поселень до рівня, який робив би їх привабливими для проживання і праці в них [90]. Тобто державна аграрна політика повинна поєднувати в собі як суспільно-політичні, так і соціально-економічні результати. Останні цілком справедливо визнавати в якості основних критеріїв оцінки ефективності здійснюваної аграрної політики.

Висвітлюючи попередні умови відродження сільського господарства з позицій державної аграрної політики, Сахацький М.П. вказує на те, що вона створює умови стосовно функціонування всієї соціально-економічної системи, пріоритети якої реалізуються за допомогою конкретних управлінських механізмів. Саме завдяки поєднанню діяльності останніх передбачається досягнення суспільством необхідного результату. Висока ефективність державної політики має місце за умови відповідності вибраних пріоритетів та засобів управлінського впливу об'єктивним процесам суспільного розвитку [258, с. 142-143]. Погоджуючись з таким підходом, варто вказати на те, що соціально-економічне підґрунтя таких процесів формується відносинами власності.

Об'єктивний характер посилення ролі державної політики у розвитку відносин власності підтверджується дослідженнями зарубіжного економіста П. Самуельсона. Він звертає увагу на безпосередню участь держави в економічних процесах, особливо в частині понесених державних витрат. Підкреслюється, що у високорозвинених країнах частка держави в національному продукті є найвищою. Науковцем наголошується на тому, що кризові та депресивні процеси по-

требують реагування з боку держави та посилення її впливу на подолання негараздів. Вказується на важливість ефективної регуляторної політики та необхідність постійного державного контролю за соціально-економічним розвитком країни [257, с. 150-153]. Вважаємо, що наведені положення цілком правомірно віднести на рахунок проведення сучасної державної аграрної політики, в тому числі в частині розвитку відносин власності аграрної сфери.

Будучи управлінською діяльністю стратегічного рівня, державна аграрна політика виступає передумовою підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень. Якщо ці перетворення на етапі роздержавлення та приватизації були спрямовані на становлення приватної форми власності на селі, то поточна державна аграрна політика в своїй основі закладає соціально-економічні та правові підвалини для утвердження цієї приватної власності. Аргументом на користь цього слугує обґрунтування пріоритетності розвитку агропромислового комплексу та соціального розвитку села в національній економіці, що міститься в Законі України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року».

В преамбулі цього закону, виділяючи виняткову значущість та незамінність вироблюваної продукції сільського господарства в життєдіяльності людини і суспільства, вказується на потребу відродження селянства як господаря землі [223]. В даному випадку повернення селянству почуття господаря землі витікає з права приватної форми власності на основний засіб виробництва в аграрному секторі. Саме через утвердження приватної власності в селі передбачається вирішення соціально-економічної проблеми стосовно відродження селянства як носія моралі та національної культури.

У вказаному Законі зазначається, що державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору. Основні засади державної аграрної політики спрямовані на забезпечення сталого розвитку аграрного сектору національної економіки, системності та комплексності під час здійснення заходів з реалізації цієї політики, а також зазначається, що відповідні управлінські заходи проводяться всіма органами державної влади та органами місцевого самоврядування [223].

Проте в правовому документі залишається поза увагою той факт, що управлінські впливи державної аграрної політики стосуються безпосередньо селян. Адже, власне, їм доведеться вирішувати проблему сталого розвитку сільського господарства. Тому загальне положенні Закону варто доповнити, вказуючи, що заходи державної аграрної політики здійснюються селянством та відповідними управлінськими структурами різних рівнів.

Реалізація державної аграрної політики передбачає досягнення стратегічних цілей економічного, соціального та соціально-економічного змісту, перелік яких представлено на рис. 4.1.

Рис. 4.1. Основні стратегічні цілі державної аграрної політики України*

*Побудовано автором

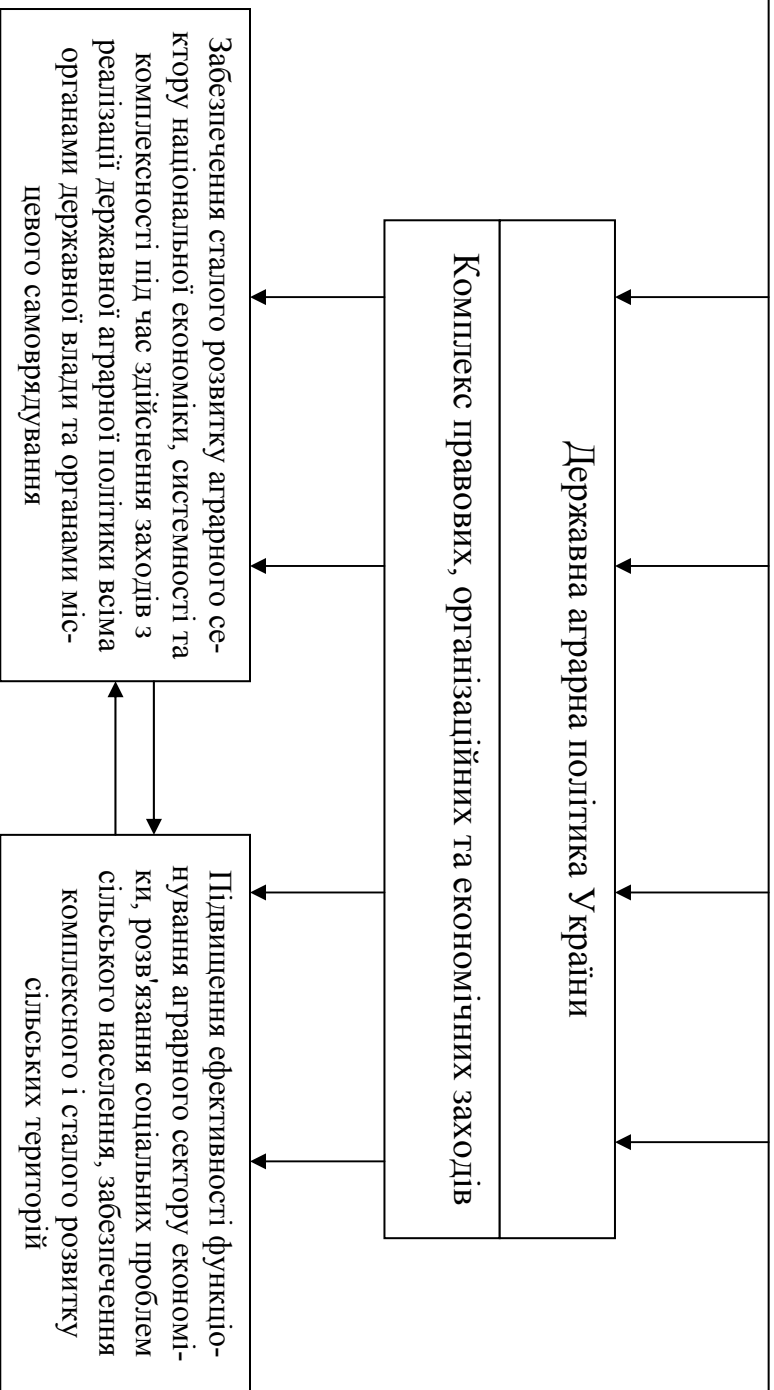
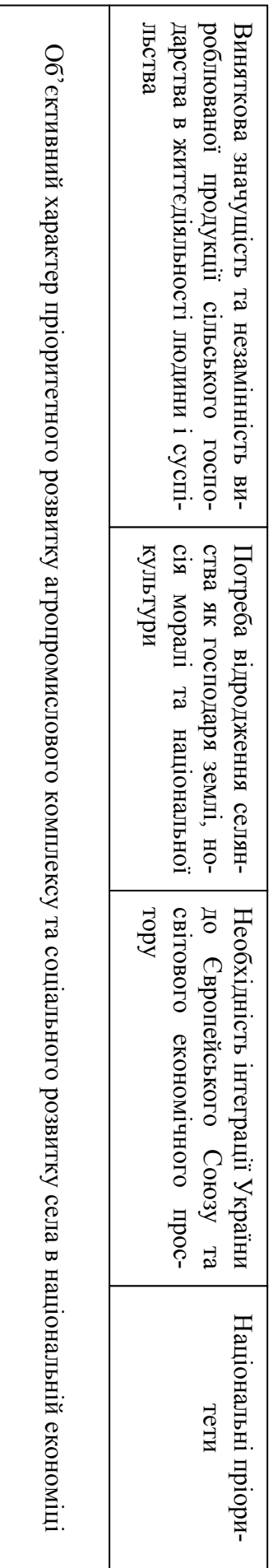
Стратегічні цілі економічного змісту передбачають перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави. Стратегічні цілі соціального змісту передбачають розв'язання соціальних проблем на селі та збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації. Стратегічні цілі соціально-економічного змісту передбачають гарантування продовольчої безпеки держави та комплексний розвиток сільських територій. Тому заса-

ди аграрної політики включають як сільське господарство, так і галузі, що безпосередньо здійснюють виробництво продовольчої продукції. Системний характер такої політики засвідчує її поширення на кредитно-фінансове, матеріально-технічне, торговельне, наукове, освітнє, соціальне, культурне та побутове обслуговування. Основні вихідні положення державної аграрної політики України наведені на рис. 4.2.

Поділяємо точку зору академіка Юрчишина В.В. щодо того, що неперевершеним за стратегічно-цільовим призначенням аграрної політики має стати, послідовно підтримуватися і поглиблюватись її поступальна підпорядкованість інтересам ефективного вирішення селянського питання. Під ним в даному аспекті розуміється насамперед те, що закладається в аграрну політику і наскільки вона відповідає системному вирішенню в єдності найближчих оглядових (середньострокових) і стратегічно віддалених інтересів і потреб селянства. По-друге, гарантування державою в процесі здійснення аграрної політики повного вирішення того, що вона закладає селянське питання з одночасним створенням передумов для виведення його у подальшому на якісно вищий у всіх відношеннях рівень. По-третє, уміле і достатньо високо результативне вирішення селянського питання має розглядатися серед найважливіших складових прискорення і підвищення ефективності розвитку на селі й в сільськогосподарській галузі відроджувальних процесів [325, с. 207-208]. Таким чином, стрижневим пріоритетом сучасної аграрної політики визнається наукове та прикладне забезпечення вирішення поточних та стратегічних проблем різних сфер життєдіяльності селянства.

Згідно цілком логічних викладок академіка Юрчишина В.В., аргументами об'єктивної потреби наскрізного – по горизонталі і вертикалі – підпорядкування аграрної політики інтересам вирішення селянського питання слугує низка чинників. До числа основних із них науковець справедливо відносить, по-перше, хоч би якою була вся інша політика держави, тим більше такої історично хліборобської, як Україна, вона в аграрному відношенні дуже програватиме, якщо не будуть належним чином вирішуватися проблеми селянства.

По-друге, без розв'язання державою на найсучасніших засадах селянського питання селяни ставитимуться до владних структур з недовірою, підозрою.

Рис. 4.2. Основні складові державної аграрної політики України*

* Побудовано автором

В гіршому випадку не визнаватимуть здійснюваної нею аграрної політики, не вважатимуть її своєю і такою, що реально служить їхнім інтересам. Все це властиве теперішній аграрній політиці України. Потрете, будь-яке відставання з розв'язанням селянського питання від його невідкладних потреб обов'язково негативно впливатиме на дієвість більш загальної, умовно кажучи, політичної політики, в тому числі однієї з її найважливіших гілок – аграрної. Як відомо, сучасна ситуація на селі така, що будь-який сумнів з цього приводу навіть не з'являється [325, с. 208]. Отже, державна аграрна політика власну дієвість щодо захисту інтересі селян повинна підтверджувати гармонізацією стратегічних та поточних цілей, де значення останніх за вагомістю є рівносильним першим.

Про такий підхід академіка Юрчишина В.В. свідчить зроблене ним узагальнення щодо системне вирішення селянського питання постійно, завжди і у всьому повинно реально вважатися становим хребтом державної аграрної політики. Тим більше за сучасних обставин, коли на чільне місце не тільки в аграрній, а й загальноекономічній політиці нашої країни вийшла проблема хоч би збереження всього того, що ще можна зберегти на селі та невідкладні започаткування в масштабах країни відродження системного сільського розвитку. Найбільш загальний висновок із щойно викладених міркувань полягає у констатації необхідності у глибокій і всебічній переорієнтації подальшої аграрної політики з її переважно виробничо-господарської сутності на виведення в ній на чільне місце гуманітарних складових селянського (і всього іншого сільського соціуму) буття. У такому твердженні не потрібно шукати протиставлення місця і ролі матеріального й духовного в новітній аграрній політиці, до якої ми обов'язково повинні прийти і якомога краще її освоїти. Бо вона – єдине ціле усього подальшого не лише сільського господарства, села і селянства, а й країни [325, с. 208]. Справедливість такого бачення зумовлюється багатofункціональністю сільського господарства та необхідністю обов'язкового виокремлення вагомості його духовної складової.

Визначені Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» основні пріоритети державної аграрної політики, вказують на взятий суспільством та його законодавчою гілкою влади орієнтир на збалансований з економічних та соціальних позицій розвиток сільського господарства (рис. 4.3).

<p>Пріоритети сучасної державної аграрної політики</p>	
<p>Створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників</p>	<p>Державна підтримка суб'єктів аграрного сектору шляхом консолідації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики, забезпечення раціональних внутрішньогалузевих і міжгалузевих економічних відносин</p>
<p>Створення сприятливих умов для реалізації експортного потенціалу аграрного сектору економіки</p>	<p>Удосконалення системи державного управління, ефективне поєднання загальнодержавної і регіональної політики в аграрному секторі.</p>
<p>Посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки держави</p>	<p>Державна підтримка підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації спеціалістів, виконання наукових досліджень для аграрного сектору</p>
<p>Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які використовують меліоровані землі, особливо щодо утримання внутрішньогосподарських меліоративних систем та оплати електроенергії, що витрачається для подачі води для поливу</p>	<p>Створення умов для закріплення у сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування</p>
<p>Розроблення і запровадження державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій, удосконалення державної підтримки розвитку підприємництва з метою розв'язання проблеми зайнятості сільського населення</p>	<p>Запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції, продовольства, капіталу, зокрема виробничих ресурсів, та робочої сили</p>
	<p>Державна підтримка розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на основі кооперації та інтеграції</p>

Рис. 4.3. Пріоритети державної аграрної політики*

* Побудовано автором

За цілком об'єктивною оцінкою академіка Юрчишина В.В., суспільну, соціально-економічну потужність матеріальної та духовної складової в аграрному розвитку визначити і зіставити між собою неможливо. Єдино правильним буде виходити з того, що за всієї умовності цього у розумінні суспільної потужності її матеріальний (економічний, виробничо-господарський) і гуманітарний (духовний) блоки виправдано розглядати відносно рівнозначними. Вченим підкреслюється, що ці блоки мають визнаватися не рівними, рівноправними чи рівносильними, а саме з позицій їх відносної рівнозначності. Бо жоден з цих блоків не досягне вершини розвитку при відставанні, недорозвиненості його іншого суспільно- і соціально-економічно зв'язаного з ним і залежного від нього блоку. Марними будуть сподівання на те, що хоч би деяка недорозвиненість потенціалу кожного з них зможе викликати до життя очікувану від них сукупну віддачу. Відносна рівність і взаємна залежність економічного і гуманітарного блоків розвитку дедалі більше набуває такої однозначності й досконалості, що її можна вважати соціальною або й суспільною аксіомою. Майбутнє України, в тому числі її сільського господарства, села й селянства залежатиме, крім усього іншого, від темпів і глибини реального визнання цієї істини [325, с. 209].

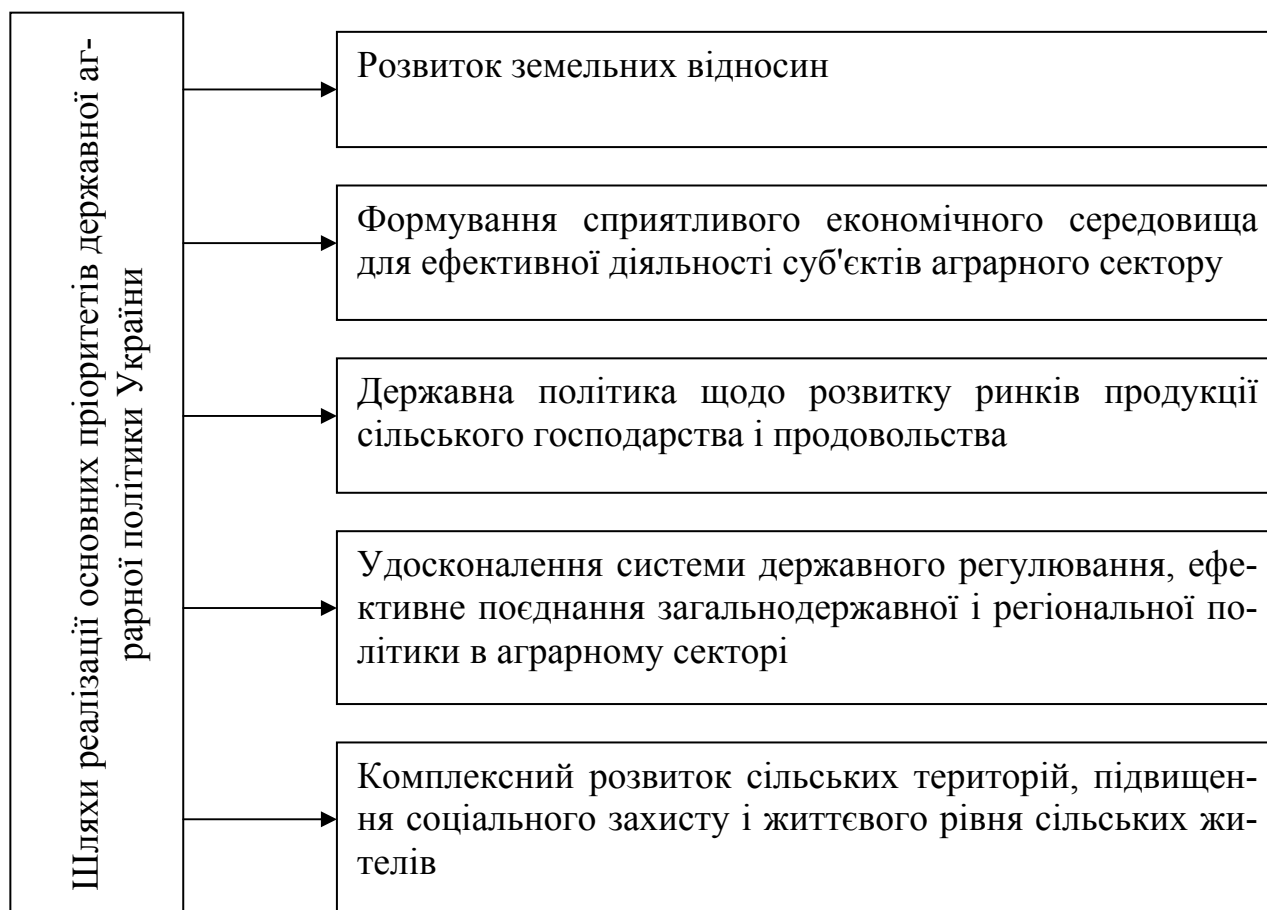
У прикладному відношенні державну аграрну політику можна розглядати наступним чином.

Дієвість держави стосовно аграрного сектора полягає не в прямому адміністративному впливі на виробничо-господарську діяльність господарюючих суб'єктів, а в створенні умов макроекономічного та мікроекономічного характеру, що сприятимуть активному веденню підприємництва в сільській місцевості. Важелями такої дієвості постають нормативно-правові акти, аграрна наука та освіта, підготовка кадрів для сільської місцевості. Істотно по-іншому в аграрній політиці має бути передбачений розвиток гуманітарної сфери на селі. Повну відповідальність за неї повинна взяти на себе держава. Бо тільки держава може припинити подальшу деградацію сільського сектора, сільських територій і поселень, забезпечити формування в них сприятливого для сільських жителів способу життя, перетворення сіл на привабливі осередки життя й роботи. При цьому державі потрібно опрацьовувати й забезпечувати вирішення функцій двох блоків: одні з них – ті, які випадають безпосередньо на неї, інші – на створення від-

повідних умов та можливостей органам місцевого самоврядування, включаючи сільські громади [325, с. 209]. Наведене положення варто доповнити функціями третього блоку щодо сільських мешканців, в інтересах яких здійснюється розвиток гуманітарної сфери на селі.

Адже основою забезпечення розвитку гуманітарної сфери на селі є добробут селян. Проте, як зазначає член-кореспондент НАНУ Бородіна О.М., у нас основна маса реципієнтів державної підтримки сільського господарства – сільськогосподарські підприємства, тобто їхні власники, і вже вони, а не держава, формують рівень оплати праці найманих працівників та, відповідно, добробуту їхніх сімей. Вченою визнається існування норм виробітку, тарифних ставок, неоднакових заробітків різних осіб, водночас, вказується, що матеріальне і соціальне становище працівників аграрних підприємств нині значно гірше, ніж за колгоспно-радгоспної системи. На справедливую оцінку дослідниці, це спричинює кадрову кризу в сільському господарстві: при загалом великій незайнятості сільського населення у ряді місць неможливо забезпечити потребу сільгоспвиробників у висококваліфікованих механізаторах, працівниках тваринництва та інших масових професій. Фактично не зайняті люди через низьку оплату нерідко відмовляються від пропозицій виконувати тимчасові (сезонні) роботи [287, с. 41]. Вважаємо, що така відмова може мати місце як стосовно тимчасової, так і постійної роботи в сільському господарстві.

Зроблену Бородіною О.М. пропозицію щодо корегування державної аграрної політики з позицій підтримки малих і середніх господарств в сільському розвитку слід віднести до важливих та обґрунтованих. Саме при цих формах господарювання виробництво сільськогосподарської продукції як найповніше поєднується з продукуванням суспільних благ (відтворення селянства, збереження природних ландшафтів тощо) [287, с. 41]. Адже за рівних економічних умов підтримкою різних організаційно-правових форм сільськогосподарського виробництва закладається реальна основа розвитку багатокладного сільського господарства, що виступає в якості передумови формування сприятливого соціально-економічного середовища для ефективної виробничо-господарської діяльності аграрних суб'єктів, відбиваючи один з основних напрямів реалізації пріоритетів аграрної політики (рис. 4.4).

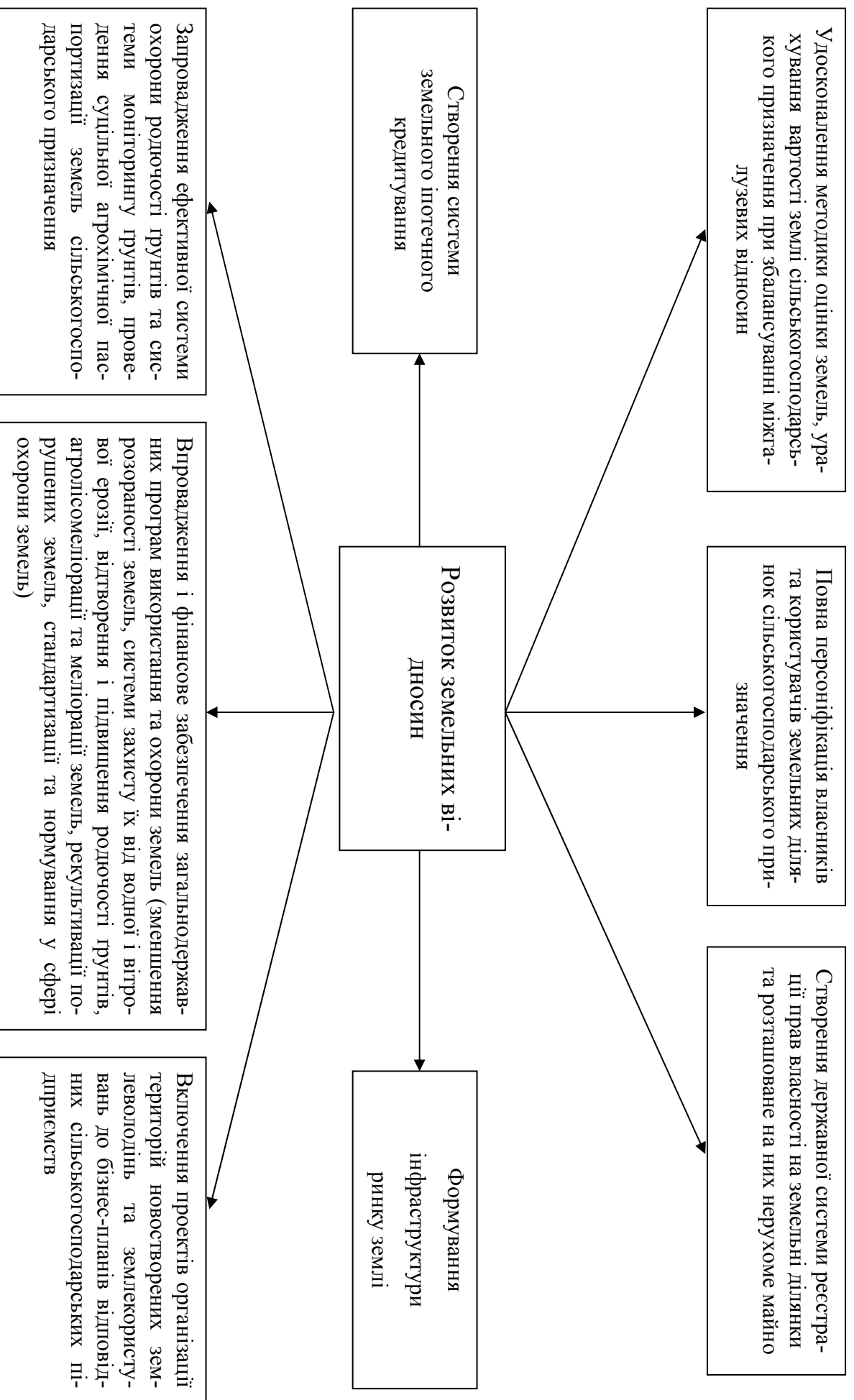
Рис. 4.4. Напрями реалізації пріоритетів державної аграрної політики України

* Побудовано автором

Цільове призначення розвитку відносин власності полягає в підвищенні економічної ефективності господарської діяльності аграрних суб'єктів. Економічна результативність останніх значною мірою визначається земельними відносинами. Їх розвиток передбачається здійснювати через розширення і вдосконалення відповідного нормативно-правового забезпечення та формування сприятливої інституційної сфери (рис. 4.5).

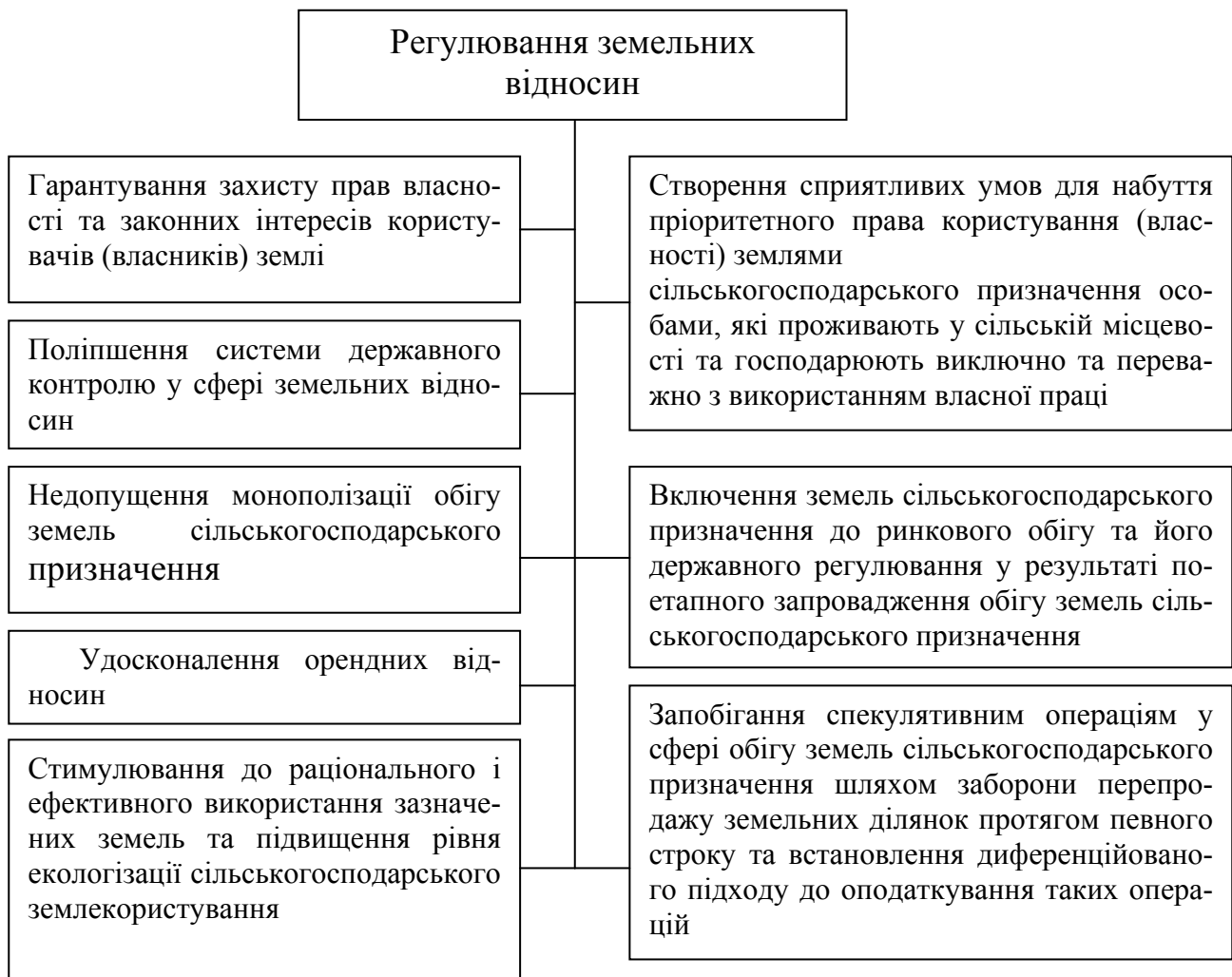
Наслідком незавершеності земельної реформи ключовими проблемами аграрного сектора є: створення рівних умов господарювання для різних за розмірами та соціальним навантаженням виробників продукції; зміцнення економічного підґрунтя для розвитку сільських громад; мотивування аграрних товаровиробників дотримуватися агроекологічних вимог; консолідування їх позицій на предмет захисту своїх економічних інтересів [282] та низка інших. Тому цілком правомірно особлива увага в аграрній політиці приділяється регулюванню земельних відносин з позицій реалізації прав власності аграрними товаровиробниками (рис. 4.6).

Рис. 4.5. Напрями розвитку земельних відносин в Україні*

* Побудовано автором

Рис. 4.6. Регулюванню земельних відносин з позицій реалізації прав власності в аграрному секторі*

* Побудовано автором

Так, в «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» положення щодо регулювання земельних відносин конкретизуються з позицій гарантування захисту прав власності та законних інтересів власників землі; поетапного запровадження вільного ринкового обігу земель; недопущення неконтрольованої зміни цільового призначення земельних ділянок; обмеження площі земель сільськогосподарського призначення, що можуть перебувати у власності або оренді однієї особи з метою уникнення монополізації у цій сфері; стимулювання довгострокової оренди земель сільськогосподарського призначення [282]. Водночас, в даному документі має місце ототожнювання категорій користування та власності, а також користувачів та власників земель сільськогосподарського призначення, що не є правомірним. Таке змішування, при запровадженні вільного рин-

кового обігу земель сільськогосподарського призначення, буде породжувати в сільському господарстві соціально-економічні конфлікти, а в країні – суспільно-політичні кризові явища.

В «Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року», попри декларування її мети як створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрного сектору шляхом забезпечення єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільств [282], має місце звуження змісту аграрної політики лише до вирішення, переважно, економічних завдань. Бо саме їм присвячується аналіз та виявлення проблем розвитку аграрного сектору економіки, мета, стратегічні цілі, цільові орієнтири реалізації Стратегії та макроекономічні показники розвитку галузі.

Згідно Стратегії, принципи розвитку аграрного сектору у сфері формування та реалізації державної аграрної політики мають економічний зміст і не стосуються комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня сільських жителів, що визнається Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» в якості одного з шляхів реалізації основних пріоритетів державної аграрної політики (табл. 4.1).

За дослідженнями Бородіної О.М., реальна діяльність органів виконавчої влади, відповідальних за регулювання аграрного сектору, попри постійно декларовану «підтримку села» майже повністю звелася до підтримки сільськогосподарського виробництва, передусім великотоварного. Зазначене знайшло певне відображення і в Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, затвердженій урядом у вересні 2007 року.

Усупереч загальній назві Програми, основний зміст її текстової частини, а також завдань і заходів щодо її виконання, стосується рослинництва, тваринництва, земельних відносин, інфраструктури аграрного ринку, вдосконалення матеріально-технічної бази, фінансового та наукового забезпечення сільського господарства, тобто економічних і організаційних аспектів аграрного сектору національного господарства. Завдання диверсифікації економічної діяльності й урізноманітнення сфери прикладання праці на сільських територіях на основі поліпшення використання їхнього людського і природоресурсного потенціалу, що у подоланні занепаду села нині є найголовнішим, не

лише не забезпечене реальними заходами, але й належним чином не поставлене [287, с. 39]. Оцінку дослідниці реальної діяльності виконавської влади щодо розвитку українського села вважаємо цілком об'єктивною та справедливою.

Таблиця 4.1

Невідповідність законодавчих та стратегічних положень розвитку аграрного сектору економіки*

Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року»	«Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року»
<p>Основні напрями комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня селян:</p> <ul style="list-style-type: none"> • надійне функціонування соціальної інфраструктури села в нових економічних умовах; • відновлення, створення і забезпечення державою формування системи державного регулювання демографічних процесів сільського розвитку, реалізація програм стимулювання розвитку депресивних територій; • наближення та вирівнювання умов життєдіяльності міського і сільського населення, формування комплексної системи підприємств, установ та організацій, які надаватимуть необхідні послуги сільському населенню; • сприяння збільшенню зайнятості сільського населення шляхом державної підтримки розвитку підприємництва; створення умов для збереження та розвитку малих, віддалених і таких, що занепадають, сільських поселень; • сприяння підвищенню рівня доходів сільського населення, удосконалення загальнообов'язкового пенсійного страхування працівників сільського господарства; • стимулювання закріплення на селі спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування. 	<p>Принципи розвитку аграрного сектору у сфері формування та реалізації державної аграрної політики:</p> <ul style="list-style-type: none"> • пріоритетність аграрного сектору у загальнодержавній економічній політиці; • забезпечення продовольчої безпеки в умовах глобалізації; • застосування інструментів стратегічного управління розвитком аграрного сектору та оперативного впливу на кон'юнктуру ринку; • застосування диференційованих підходів до створення умов для державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників; • орієнтація на підтримку розвитку кооперації із застосуванням кластерної моделі; • розвиток саморегулювання в аграрному секторі, делегування державою галузевим, фаховим та територіальним об'єднанням частини повноважень щодо регулювання аграрного ринку, в тому числі у частині здійснення контролю за якістю та безпечністю вітчизняної сільськогосподарської продукції; • формування у сільськогосподарських товаровиробників позитивних довгострокових очікувань; • створення умов для запровадження найбільш продуктивних, ресурсомістких та енергоефективних засобів виробництва і технологій; • стимулювання сільськогосподарських товаровиробників до раціонального аграрного природокористування; • урахування регіональних умов розвитку сільського господарства.

* Побудовано автором з використанням джерел: [223; 282]

Проведені дослідження показують, що «Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року» [209] та «Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року» [282] не забезпечують досягнення таких стратегічних цілей як збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; а також комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі, передбачених законодавством стосовно державної аграрної політики. Отже розвиток відносин власності в аграрному секторі не має відповідного соціального та інституційного забезпечення.

Такі положення Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» як посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства не нижче середнього рівня в галузях економіки; розроблення і запровадження державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій, удосконалення державної підтримки розвитку підприємництва з метою розв'язання проблеми зайнятості сільського населення; створення рівних умов для функціонування різних організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі, які сприяють гармонізації інтересів власників та найманих працівників; запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільськогосподарської продукції, продовольства, капіталу, зокрема виробничих ресурсів, та робочої сили; створення умов для закріплення у сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування та низка інших визначаються в якості основних пріоритетів державної аграрної політики [223]. Їх декларування важливо наповнювати конкретним економічним та соціальним змістом, дотримання якого в практичній площині є обов'язковим для всіх виконавців різних правлінських рівнів.

Важливою умовою підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень постає державна підтримка сільськогосподарського виробництва та окремих товаровиробників. Здійснюється така підтримка за рахунок цінового регулювання продажу основних видів продукції, зокрема через запровадження мінімальних закупівельних цін; субсидювання та надання дотацій на виробництво

та придбання ресурсів; фінансово-кредитне забезпечення через надання аграрним товаровиробникам коштів з державного бюджету у вигляді субсидій для оплати певної частки страхового платежу та часткової компенсації відсоткових ставок на отримання кредитів комерційних банків і здійснення лізингових платежів; податкове стимулювання у формі фіксованого сільськогосподарського податку та спеціального механізму сплати податку на додану вартість.

Має місце також державне фінансове забезпечення окремих цільових програм стосовно певних форм господарювання (впровадження фермерства, заохочення кооперації), видів виробничо-господарської діяльності (стимулювання розвитку тваринництва, сприяння вирощування певних видів сільськогосподарських культур), підтримування збереження довкілля та підвищення родючості ґрунтів, ведення сільського господарства в особливих умовах тощо. Проте, згідно досліджень вітчизняних науковців, розподіл фінансових ресурсів за напрямками реалізації «Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» є непропорційним та таким, що не враховує ключові пріоритети в частині поліпшення соціальної інфраструктури села і покращення матеріально-технічного забезпечення сільгоспвиробників. Науковцями зазначається, що більшість положень цієї програми на практиці не виконується через її незабезпеченість фінансовими ресурсами [181, с. 5-6]. Загалом, через зменшення прямої фінансової підтримки, низьку ефективність цінового регулювання ринку агропродовольчої продукції, недосконалість механізмів непрямої державної підтримки аграрного сектору, складність процедури та непрозорість отримання селянами державної допомоги, виведення відносин власності в сільському господарстві на новий якісно вищий рівень стримується.

Даний висновок підтверджується змістом аналітичної доповіді вчених Національного інституту стратегічних досліджень, в якій розкривається низька ефективність та наявність порушень законодавства при виконанні «Державної програми розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу на 2007-2010 рр.». Тут же наводиться аудит Рахункової палати України, що показує низьку ефективність використання бюджетних коштів, спрямованих на управління у сфері земельних ресурсів, проведення земельної реформи, безоплатне оформлення та видачу громадянам України державних

актів на право власності на земельні ділянки. Науковцями констатується постійні зміни в керівництві Державного агентства земельних ресурсів України, що спричинює звільнення професійних керівників із багаторічним досвідом роботи та зниження рівня фахової компетенції працівників в обласних, міських і районних підрозділах державних органів земельних ресурсів. Як наслідок, відбувається затягування видачі державних актів на земельні ділянки; порушення термінів розроблення землепорядними організаціями документації із землеустрою; порушення термінів або безпідставна відмова у реєстрації правовстановлюючих документів на землю [181, с. 6]. Узагальнюючий висновок полягає в тому, що розвиток відносин власності аграрного сектора в частині формування державної, комунальної та приватної власності на землю значною мірою визначається впливом суб'єктивного фактора.

Проведені дослідження засвідчують, що ефективна державна аграрна політика в сфері управління розвитком відносин власності виступає передумовою підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень за умов: практичного втілення в практику господарювання принципу пріоритетності розвитку агропромислового комплексу; узагальнення та використання досвіду країн з високорозвиненим аграрним сектором щодо управління в ньому процесами розвитку відносин власності. Об'єктивною вимогою при цьому постає збалансоване поєднання в сільському розвитку стратегічних, тактичних та поточних цілей соціального, економічного та екологічного характеру, що нерозривно взаємозалежні та взаємопов'язані між собою.

Економічний блок державної аграрної політики предметно підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень включає: усунення структурних диспропорцій виробництва сільськогосподарської продукції; забезпечення сільське господарство висококваліфікованими фахівцями, підготовка яких відповідає сучасним світовим стандартам; соціально-економічна та політико-правова підтримка державою сільськогосподарського виробництва та конкурентоспроможності агропродовольчої продукції на внутрішньому та світовому ринках; різнобічна державна підтримка підприємців-початківців, фермерського та кооперативного руху, розвитку підприємництва в сільській місцевості; ціноутворення окремих видів сільськогосподарської продукції, що гарантує національну продовольчу

безпеку та посилення експортного потенціалу агропромислового комплексу країни; прискорення розвитку в сільській місцевості ринкової інфраструктури; підтримування місцевих ініціатив щодо диверсифікованого розвитку сільських територій; посилення конкурентоспроможності продукції сільськогосподарського виробництва на інноваційних засадах; підтримування державою та господарюючими суб'єктами прикладної аграрної науки; збільшення в сільській місцевості обсягів виробництва продукції з високою доданою вартістю; підвищення ефективності використання у сільгоспвиробництві потенціалу земельних ресурсів; завершення інвентаризації земель; розмежування земель державної та комунальної власності.

Соціальний блок державної аграрної політики предметно підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень включає: покращання якості життя сільського населення за рахунок найповнішого використання людського капіталу; підвищення рівня зайнятості на селі та нарощування в ньому якісних робочих місць; забезпечення розвитку сільської соціальної та культурно-побутової інфраструктури; виведення доходів сільського населення на рівень доходів міських жителів; скорочення відтоку сільського населення до промислових центрів та зниження зарубіжної трудової міграції; формування в селі сприятливих умов для життєдіяльності; створення в сільській місцевості замкнутого високотехнологічного агропромислового виробництва; стабільність умов ліцензування землеустрою та землеоціночних робіт.

Екологічний блок державної аграрної політики предметно підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень включає: удосконалення системи державного управління земельними ресурсами та сільськогосподарським землекористуванням; програмно-цільове забезпечення охорони та збереження родючості ґрунтів та раціонального використання земель сільськогосподарського призначення; збереження сільських природних ландшафтів та поліпшення природного довкілля; виведення із господарського обороту та консервування деградованих і малопродуктивних земель; нарощування обсягів та розширення асортименту виробництва екологічно чистої продукції; нормативно-правове упорядкування земельного зонування; регламентування використання земель стосовно дотримання екологічних та санітарно-гігієнічних стандартів щодо якості земель-

них ресурсів, допущення науково обґрунтованого рівня антропогенного навантаження певних територій, нормування виробничого господарського освоєння земель тощо.

Гармонізація економічних, соціальних та екологічних інтересів в сільській місцевості здійснюється на основі домінування в аграрному секторі приватної форми власності на землю та майно. Тому прикладна реалізація положень названих блоків можлива за наявності соціальної відповідальності власників. Виходячи з цього, гарантування права власності необхідно доповнювати інституцією щодо обтяження власності, встановлюючи відповідальність її власників перед сільською громадою, суспільством та природним довкіллям.

Переведення аграрного сектора України на ринкові механізми господарювання здійснювалося на основі приватизації землі та майна як найважливішого та об'єктивно необхідного чинника формування приватного сектора, економічна місія якого на селі полягає в активізації бізнесу, зростанні обсягів виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції, підвищенні прибутковості підприємств та рівня доходів їх працівників, залученні внутрішніх та зовнішніх інвестиційних ресурсів для запровадження моделі інноваційно-технологічного розвитку аграрного виробництва. Проте сучасні соціально-економічні процеси, що протікають в аграрному секторі, супроводжуються певними суперечностями та негативними тенденціями, в тому числі і в сфері зовнішньої торгівлі агропродовольчими товарами. Нагальність повномасштабної реалізації експортного потенціалу аграрного сектора економіки України, усунення існуючих диспропорцій в товарній структурі агропродовольчого експорту та імпорту, збалансування обсягів надходжень на внутрішній продовольчий ринок продуктів вітчизняного та іноземного походження обумовлює потребу в науково-прикладних дослідженнях зовнішньоекономічної діяльності в аграрній сфері.

4.2. Інтенсифікація розвитку зовнішньоекономічної діяльності в аграрному секторі

Формуючи фундамент економічної глобалізації, еволюція відносин власності вивела вітчизняний аграрний сектор на необхідність вирішення проблеми планетарного масштабу в частині забезпечення

продовольчої безпеки як населення України, так і певної його світової частини. Аналіз останніх публікацій вказує на прискіпливу увагу з боку вітчизняних вчених до окресленої проблематики. Обґрунтування необхідності нарощування та визначення основних чинників реалізації експортного потенціалу економіки України, включаючи її аграрний сектор, на сучасному етапі розвитку світогосподарських процесів здійснюється Грущинською Н.М., Музиченко М.П. [52, с.19-20]. Вплив експорту та імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції на формування фондів споживання основних продуктів харчування, особливо в частині споживання м'яса, молока та м'ясних і молочних продуктів, вивчається Федуловою І.В. [300]. Особливості адаптації вітчизняного агропромислового комплексу до умов членства України у СОТ та перспективи його розвитку з урахуванням посилення інтеграційних та глобалізаційних процесів в світовому економічному просторі представлені в роботах Кобути І.В. [124], Осташко Т.О. [187]. Механізми формування та реалізації регуляторної політики у сфері зовнішньої торгівлі в цілому і, зокрема, сільськогосподарськими та продовольчими товарами опрацьовуються в наукових виданнях А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник [149], К.С. Кваши [115; 116], та інших фахівців. Разом з тим, існуючі проблеми та суперечності сучасного етапу трансформації відносин власності в сільському господарстві України віддзеркалюються в певних диспропорціях структурних зрушень в зовнішній торгівлі товарами агропродовольчої групи. Цим обумовлюється необхідність науково-економічного обґрунтування системних рішень у сфері державної аграрної політики, яка комплексно поєднувала б: заходи з удосконалення відносин власності в сільському господарстві; механізми реалізації приватних інтересів суб'єктів господарювання на зовнішньому ринку; загальнодержавні інтереси щодо забезпечення продовольчої безпеки, збалансування внутрішнього продовольчого ринку та отримання соціально-економічних результатів від повноцінного включення національного агропромислового комплексу у світове господарство.

За умов домінування приватної власності в аграрному секторі масштаби участі останнього в процесах економічної глобалізації засвідчує динаміка експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції. Розрахунки та відповідні цифрові матеріали, згідно офіційних статистичних даних [261, с. 69], наведено в табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Динаміка експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, тис. дол. США*

Види продукції	Роки					2012 р. до 2005 р.	
	2005	2009	2010	2011	2012	+/-	%
Усього	4304840	9514866	9935979	12804109	17880597	13575757	4,1 р.
Живі тварини	2795	9571	3637	9839	7698	4903	2,7 р.
М'ясо та їстівні субпродукти	154440	79142	90179	197907	315886	161446	2,04 р.
Риба і ракоподібні	9643	25176	21008	19654	18793	9150	194,9
Молоко та молочні продукти, яйця птиці	553598	476447	648787	703758	612398	58800	110,6
Інші продукти тваринного походження	11542	5632	7776	5448	6547	-4995	56,7
Живі дерева та інші рослини	486	1599	1782	1857	1594	1108	3,2 р.
Овочі	39332	159400	119209	132946	138538	99206	3,5 р.
Їстівні плоди та горіхи	102166	176533	208837	217320	199850	97684	195,6
Кава, чай	2301	7352	9870	14046	12903	10602	5,6 р.
Зернові культури	1383083	3556197	2467061	3617122	6999871	5616788	5,0 р.
Продукція борошно-мельно-круп'яної промисловості	29134	89701	80848	111166	105070	75936	3,6 р.
Насіння і плоди олійних рослин	135441	1040363	1085659	1434808	1753974	1618533	12,9 р.
Шелак природний	271	745	1261	938	979	708	3,6 р.
Рослинні матеріали для виготовлення	2573	3003	1687	1752	1122	-1451	43,6
Продукти з м'яса, риби	27006	37985	48687	50073	65028	38022	2,4 р.
Цукор і кондитерські вироби з цукру	110159	165185	206503	241879	341218	231059	3,9 р.
Какао та продукти з нього	239319	448560	591612	675727	662341	423022	2,7 р.
Готові продукти із зерна	97736	204893	254290	339019	377483	279747	3,8 р.
Продукти переробки овочів	118969	148254	210390	228320	323454	204485	2,7 р.
Різні харчові продукти	49394	88411	122920	162429	195388	145994	3,9 р.
Алкогольні і безалкогольні напої та оцет	419191	458631	443700	383046	385004	-34187	91,8
Залишки і відходи харчової промисловості	139641	322098	479066	626636	877723	738082	6,2 р.
Тютюн і промислові замітники тютюну	89373	213966	213897	232012	266278	176905	2,9 р.

*Розраховано за джерелом [261, с. 69]

Аналіз наведених даних показує, що за межі країни продається досить широкий асортимент сільськогосподарської та продовольчої продукції.

Проте в експортній номенклатурі товарні групи мають різні масштаби, вагомість та тенденції розвитку.

Так, у 2012 р. максимальна вартість експортованої продукції приходить на групу продуктів рослинного походження (понад 9,2 млрд. дол. США), що складало 51,5 % від загальної суми виручки від проданої за кордон всієї сільськогосподарської та продовольчої продукції. Характерною рисою для цієї товарної групи постає досить стійке зростання обсягів валютного доходу, що за період дослідження в абсолютних величинах збільшився на 7,5 млрд. дол. США, або у 5,4 рази.

Суттєвим був також валютний приріст від експорту товарної групи, що відбиває жири та олії тваринного або рослинного походження. У 2012 р. виручка від їх експорту становила понад 4,2 млрд. дол. США, збільшившись по відношенню до 2005 р. на 3,6 млрд. дол. США або майже у 7,2 рази. Питома вага цих товарів в загальному експорті знаходилася в межах 13,6 – 26,6 відсотків. Товарами даної групи в абсолютних величинах формується стабільно зростаючий експортний тренд та має місце досить стале позитивне зростання у відносних вимірах щодо загальної суми експортного доходу.

В абсолютних величинах зростають суми експортної виручки від продажу товарів, що формують групи готові харчові продукти, а також – живі тварини та продукція тваринного походження. Так, у 2012 р. по відношенню до 2005 р. експорт готових харчових продуктів збільшився на 2,2 млрд. дол. США або більш ніж у 2,7 раз, а живих тварин та продукції тваринного походження підвищився на 229,3 млн. дол. США або на 31,3 %. Проте темпи приросту цих товарних груп суттєво поступаються темпам приросту продукції рослинного походження, а також групі жири та олія тваринного або рослинного походження. Як наслідок, питома вага товарної групи готових харчових продуктів в загальному експорті за період дослідження скоротилася на 10,5 в.п., а групи живих тварини та продукції тваринного походження – на 11,6 відсоткових пунктів.

В розрізі конкретних асортиментних позицій у 2012 р. одноосібним лідером експорту виступала продукція зернових культур, продаж якої за кордон забезпечував майже 7 млрд. дол. США ва-

лютних надходжень, а питома вага в загальному експорті сільськогосподарської та продовольчої продукції становила 39,1 %. При цьому в абсолютних та відносних величинах формується сталий позитивний тренд зернового експорту. Адже за період дослідження виручка від експортування зерна збільшилася на 5,6 млрд. дол. США або зросла майже в 5,1 рази.

Найвищі темпи приросту експорту демонструють насіння і плоди олійних рослин. Від їх продажу за кордон валютні надходження у 2012 р. по відношенню до 2005 р. збільшилися майже в 13 разів або на 1,6 млрд. дол. США. Вищий за середній рівень приросту з експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції мають такі асортиментні позиції як: кава та чай, виручка від продажу яких зросла в 5,6 рази, а також залишки і відходи харчової промисловості (в 6,3 рази).

Найменшу експортну значущість з продажу сільськогосподарської та продовольчої продукції мають живі тварини, риба і ракоподібні, інші продукти тваринного походження, живі дерева та інші рослини, кава і чай, продукція борошномельно-круп'яної промисловості, шелак природний, рослинні матеріали для виготовлення, продукти з м'яса і риби. Їх питома вага в загальному обсягу валютних надходжень протягом періоду дослідження не перевищувала 1 %. Звітнього року цей перелік доповнив експорт овочів.

За загального стабільного зростання виручки від експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, що за період дослідження збільшилася на 13,6 млрд. дол. США або в 4,2 рази, в асортименті продажу мають місце товарні асортиментні позиції, які в абсолютних та відносних величинах скорочують валютні надходження. Так, у 2012 р. по відношенню до 2005 р. сума грошової виручки від експорту рослинних матеріалів для виготовлення зменшилася на 1,4 млн. дол. США або на 56,4 %, інших продуктів тваринного походження – на 4,9 млн. дол. США або на 43,3 %, алкогольних і безалкогольних напоїв та оцту – на 34,1 млн. дол. США (на 8,2 %).

Нижчий за середній рівень приросту з експорту сільськогосподарської та продовольчої продукції мають такі асортиментні позиції як: живі тварини; м'ясо та їстівні субпродукти, риба і ракоподібні; молоко та молочні продукти, яйця птиці; живі дерева та інші

рослини; овочі; їстівні плоди та горіхи; продукція борошномельно-круп'яної промисловості; шелак природний; продукти з м'яса, риби; цукор і кондитерські вироби з цукру; какао та продукти з нього; готові продукти із зерна; продукти переробки овочів; різні харчові продукти; тютюн і промислові замінники тютюну.

Дослідженнями встановлено, що збільшення обсягів експортних доходів компенсує втрати національної економіки внаслідок збільшення обсягів імпорту та згортання чи вимушеної переорієнтації виробництва, які програли у конкурентній боротьбі. Зростання доходів від експорту також має стати джерелом ресурсів для структурної перебудови та модернізації національної економіки, бюджетних коштів, необхідних для компенсації негативного соціального ефекту від посилення конкурентного тиску на українські компанії [69, с. 309]. Тому зниження приросту продажу продукції за межі країни та ще в більшій мірі скорочення експорту вітчизняної продукції вказують на необхідність проведення цілеспрямованої державної політики щодо подолання зазначених негативних процесів в сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Визнаючи об'єктивний характер процесів глобалізації міжнародних відносин та зростання відкритості економіки України, Жаліло Я.А. цілком правомірно вказує на необхідність здійснення інтеграції до світової системи зовнішньоекономічних зв'язків не спонтанно, під переважаючим впливом зовнішніх чинників, а як усвідомлений цілеспрямований процес, який сприятиме максимальній реалізації соціально-економічного потенціалу нашої держави [69, с. 306]. В наведеній науковій монографії йдеться про теоретичне обґрунтування практики формування ефективної економічної стратегії щодо господарського комплексу країни в цілому, проте даний підхід справедливо поширюється і по відношенню до аграрного сектора економіки.

Поділяємо точку зору Жаліло Я.А. щодо того, що в умовах ринкової економіки в якості одного з провідних факторів економічного розвитку виступає попит. Раціональне збалансування попиту між продукцією національних товаровиробників та імпортованими товарами постає відповідальним завданням державної імпоротної політики. В дослідженні наголошується, йдеться як про типове імпортозаміщення стосовно зменшення обсягів імпорту

товарів, аналоги яких випускаються чи можуть випускатися в країні, так і про імпорتنу політику, яка спрямована на удосконалення структури імпорту в частині збільшення частки товарів, насамперед інвестиційного призначення, організація виробництва яких на території країни є неможливою чи неефективною [69, с. 308-309]. Підвищення доступності імпортованих товарів також слугує задоволенню різнопланових потреб споживачів, поліпшує умови проживання в країні всім її громадянам, засвідчує відповідність життєдіяльності людей сучасним цивілізаційним стандартам.

Динаміка імпорту агропродовольчої продукції відбиває дуальний характер участі аграрного сектора в економічній глобалізації та світовій регіоналізації. Розрахунки та відповідні цифрові матеріали, згідно офіційних статистичних даних [261, с. 71], наведено в табл. 4.3.

Аналіз наведених даних показує, що в Україну імпортується досить широкий асортимент сільськогосподарської та продовольчої продукції, товарні групи яких в структурі імпорту різняться своїми масштабами та вагомістю. Адже, у 2012 р. максимальна вартість імпортованої продукції приходить на групу готових харчових продуктів (майже 3 млрд. дол. США), що складало 39,4% від загальної суми вартості купівлі за кордоном сільськогосподарської та продовольчої продукції. Для цієї товарної групи характерним є досить стабільне зростання обсягів валютних витрат, що за період дослідження в абсолютних величинах збільшилися на 1,5 млрд. дол. США або подвоїлися.

Вагомими також були валютні витрати на імпорт продукції товарної групи, що відбивають продукти рослинного походження. У 2012 р. вартість їх імпорту перевищувала 2,4 млрд. дол. США, збільшившись по відношенню до 2005 р. на 1,9 млрд. дол. США або у 4,6 рази. Частка цих товарів в загальному імпорті знаходилася в межах від 19,6 % до 32,3 %, з яких максимальне значення приходить на звітний рік. Товарами даної групи формується стабільно зростаючий імпортований тренд як в абсолютних, так і у відносних величинах.

В абсолютних величинах зростають суми витрат на імпорт товарів, що формують асортиментні групи, до яких відносяться

живі тварини і продукція тваринного походження, а також жири та олії тваринного або рослинного походження.

Таблиця 4.3

Динаміка імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції, тис. дол. США*

Види продукції	Роки					2012 р. до 2005 р.	
	2005	2009	2010	2011	2012	+/-	%
Усього	2683898	4936007	5763547	6346706	7519661	4835763	2,8 р.
Живі тварини	42803	74299	67520	76597	96500	53697	2,2 р.
М'ясо та істивні суб-продукти	166516	568481	458117	292145	722014	555498	4,3 р.
Риба і ракоподібні	221669	471196	568562	505514	687662	465993	3,1 р.
Молоко та молочні продукти, яйця птиці	61378	140512	135589	150362	196436	135058	3,2 р.
Інші продукти тваринного походження	7270	13027	12183	10753	15759	8489	2,1 р.
Живі дерева та інші рослини	33965	62040	73876	99651	153573	119608	4,5 р.
Овочі	11809	77815	129974	133200	146655	134846	12,4 р.
Істивні плоди та горіхи	1936887	631896	733345	683446	1129997	-806890	58,3
Кава, чай	109125	194310	234125	306477	321843	212718	2,9 р.
Зернові культури	57596	98539	145584	219855	249133	191537	4,3 р.
Продукція борошно-мельно-круп'яної промисловості	24941	20210	27543	49559	28267	3326	113,3
Насіння і плоди олійних рослин	73924	135596	178934	285542	359050	285126	4,8 р.
Шелак природний	20167	39018	39635	37081	39039	18872	193,6
Рослинні матеріали для виготовлення	398	524	888	1129	2109	1711	5,2 р.
Продукти з м'яса, риби	101908	78716	100504	124378	140805	38897	138,2
Цукор і кондитерські вироби з цукру	78982	87551	231454	230705	83496	4514	105,7
Какао та продукти з нього	226913	302339	407374	491785	449593	222680	198,1
Готові продукти із зерна	52757	96162	125927	164766	170859	118102	3,2 р.
Продукти переробки овочів	110308	196392	223454	277284	267018	156710	2,4 р.
Різні харчові продукти	299454	421873	466911	592067	593536	294082	198,2
Алкогольні і безалкогольні напої та оцет	115664	189063	270558	421024	492814	377150	4,2 р.
Залишки і відходи харчової промисловості	111706	206616	208438	247119	259626	147920	2,3 р.
Тютюн і промислові замітники тютюну	357003	455569	471445	477598	507624	150621	142,2

*Розраховано за джерелом [261, с. 71]

Так, у 2012 р. по відношенню до 2005 р. імпорتنі закупівлі живих тварин та продукції тваринного походження збільшилися на 1,2 млрд. дол. США або більш ніж у 3,4 рази, а жирів та олії тваринного або рослинного походження підвищилися на 202,2 млн. дол. США або майже в 2 рази. Проте, якщо темпи приросту імпорту першої товарної групи перевищують середній рівень імпортного приросту сільськогосподарської та продовольчої продукції по країні в цілому, то по товарній групі жири та олія тваринного або рослинного походження темпи приросту імпорту поступаються відповідним середнім значенням. Як наслідок, за період дослідження питома вага імпорту товарної групи живі тварини та продукція тваринного походження збільшилася в загальному імпорті на 4,3 в. п., а товарної групи жири та олія тваринного або рослинного походження, навпаки, скоротилася на 2,2 відсоткових пунктів.

Стосовно конкретних асортиментних позицій у 2012 р. лідерами імпорту виступають їстівні плоди та горіхи, валютні витрати на купівлю яких за кордоном становили понад 1,1 млрд. дол. США. Імпортується також м'ясо та їстівні субпродукти (понад 722 млн. дол. США), риба і ракоподібні (687,7 млн. дол. США), частки яких в загальному імпорті сільськогосподарської та продовольчої продукції складали, відповідно, 15 %; 9,6 та 9,1 %. Якщо питома вага в загальному імпорті сільськогосподарської та продовольчої продукції риби і ракоподібних була досить стабільною та знаходилася в межах від 7,9 % до 9,9 %, то частки м'яса та їстівних субпродуктів (4,6–11,5 %), а також їстівних плодів та горіхів (7,2–15 %) протягом періоду дослідження відзначаються досить значними амплітудами коливань. При цьому загальне зростання частки імпорту їстівних плодів та горіхів (на 7,8 в. п.) відбувалося на тлі суттєвого скорочення валютних витрат на їх закупівлю за кордоном. Вказана асортиментна позиція виділяється зменшенням абсолютної вартості імпорту (на 806,9 млрд. дол. США або на 41,7 %), тоді як імпорт всіх інших – зростає і по окремим із них формує досить стійкий висхідний тренд.

Протягом періоду дослідження найвищі темпи приросту імпортних витрат демонструє овочева продукція. На їх купівлю за кордоном валютні витрати у 2012 р. по відношенню до 2005 р. збільшилися в 12,4 рази або на 134,8 млн. дол. США. Вищий за

середній рівень мав місце приріст імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції на м'ясо та їстівні субпродукти, валютні витрати яких на закупівлю зросли в 4,3 рази, а також на рибу і ракоподібні (в 3,1 рази), на молоко та молочні продукти, яйця птиці (в 3,2 рази), на живі дерева та інші рослини (в 4,5 рази), на каву і чай (в 2,9 рази), на зернові культури (в 4,3 рази), на насіння і плоди олійних рослин (в 4,9 рази), на рослинні матеріали для виготовлення (в 5,3 рази), на готові продукти із зерна (в 3,2 рази), на алкогольні і безалкогольні напої та оцет (в 4,3 рази). Водночас, нижчий за середній рівень приросту з імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції мають такі асортиментні позиції як: живі тварини; інші продукти тваринного походження; продукція борошномельно-круп'яної промисловості; шелак природний; продукти з м'яса, риби; цукор і кондитерські вироби з цукру; какао та продукти з нього; продукти переробки овочів; різні харчові продукти; залишки і відходи харчової промисловості; тютюн і промислові замітники тютюну.

Найменшу імпортну вагомість при купівлі сільськогосподарської та продовольчої продукції за кордоном мають інші продукти тваринного походження, продукція борошномельно-круп'яної промисловості, шелак природний, рослинні матеріали для виготовлення. Питома вага цих асортиментних позицій в загальному обсязі імпортних витрат протягом періоду дослідження не перевищувала 1 %.

Значні в абсолютних величинах витрати валютних коштів на імпорт їстівних плодів та горіхів, м'яса та їстівних субпродуктів, риби і ракоподібних, а також приріст вартості імпорту овочевих продукція, молока та молочних продуктів, яєць птиці, живих дерев та інших рослин, зернових культур, насіння і плодів олійних рослин, живих тварин, інших продуктів тваринного походження, тютюну і промислових заміників тютюну вказують на відтік валюти за межі країни та заохочують до їх виробництва зарубіжних товаровиробників, аграрних зокрема. Водночас, ці кошти можуть бути орієнтовані на стимулювання вітчизняного сільського господарства, бо вказані товари мають в країні сприятливі умови для виробництва. Тому зовнішня торгівля потребує суттєвого корегування на предмет формування збалансованої імпоротної політики

щодо сільськогосподарської продукції в інтересах соціально-економічного зростання вітчизняного аграрного сектора.

Ріст витрат на імпорт рослинних матеріалів для виготовлення, готових продуктів із зерна, алкогольних і безалкогольних напоїв та оцту, продукції борошномельно-круп'яної промисловості, шелаку природного, продуктів з м'яса і риби, цукру і кондитерських виробів з цукру, продуктів переробки овочів, різних харчових продуктів, залишків і відходів харчової промисловості вказує на потребу прискореного розвитку національної промислової переробки сільськогосподарської продукції. Бо для виробництва готових харчових продуктів, що імпортується, в країні існує досить надійна сировинна база та має місце відповідне сучасним вимогам виробничо-технологічне та кадрово-управлінське забезпечення. Тому важливо збалансувати економічні інтереси виробників сільськогосподарської продукції та учасників її промислової переробки і продавців з тим, щоб заохочувати їх до ефективної взаємодії у внутрішній та зовнішній торгівлі.

Необхідність розвитку промислової переробки та посилення агропромислової інтеграції зумовлюється домінуванням в сільському господарстві приватної форми власності, що вивільнює з аграрного виробництва трудові ресурси. Активізація зовнішньоекономічного маркетингу сільськогосподарської та продовольчої продукції підвищує зайнятість сільського населення та сприяє вирішенню соціально-економічної проблеми зміцнення національного добробуту.

Об'єктивна характеристика значущості досліджуваних товарних груп та конкретних видів продукції у зовнішньоекономічній діяльності визначається отриманим від торгівлі із зарубіжними країнами сальдо, що показує різницю між вартістю експорту та імпорту. Розрахунки та відповідні цифрові матеріали зовнішньоекономічного сальдо сільськогосподарської та продовольчої продукції, згідно офіційних статистичних даних [261, с. 69, 71], наведено в табл. 4.4.

Аналіз цифрових матеріалі показує, що протягом періоду дослідження зовнішньоекономічне сальдо сільськогосподарської та продовольчої продукції України в цілому позитивне і звітного року складає 10,3 млрд. дол. США. В даному випадку, агропродоволь-

чий сектор сприяє вирівнюванню балансу зовнішньої торгівлі господарського комплексу, загальне від'ємне сальдо якого у 2012 р. становило 8,9 млрд. дол. США [105, с. 8].

Таблиця 4.4

Динаміка сальдо зовнішньої торгівлі сільськогосподарською та продовольчою продукцією, тис. дол. США*

Види продукції	Роки				
	2005	2009	2010	2011	2012
Усього	1620942	4578859	4172432	6457403	10360936
Живі тварини	-40008	-64728	-63883	-66758	-88802
М'ясо та їстівні субпродукти	-12076	-489339	-367938	-94238	-406128
Риба і ракоподібні	-212026	-446020	-547554	-485860	-668869
Молоко та молочні продукти, яйця птиці	492220	335935	513198	553396	415962
Інші продукти тваринного походження	4272	-7395	-4407	-5305	-9212
Живі дерева та інші рослини	-33479	-60441	-72094	-97794	-151979
Овочі	27523	81585	-10765	-254	-8117
Їстівні плоди та горіхи	-1834721	-455363	-524508	-466126	-930147
Кава, чай	-106824	-186958	-224255	-292431	-308940
Зернові культури	1325487	3457658	2321477	3397267	6750738
Продукція борошномельно-круп'яної промисловості	4193	69491	53305	61607	76803
Насіння і плоди олійних рослин	61517	904767	906725	1149266	1394924
Шелак природний	-19896	-38273	-38374	-36143	-38060
Рослинні матеріали для виготовлення	2175	2479	799	623	-987
Продукти з м'яса, риби	-74902	-40731	-51817	-74305	-75777
Цукор і кондитерські вироби з цукру	31177	77634	-24951	11174	257722
Какао та продукти з нього	12406	146221	184238	183942	212748
Готові продукти із зерна	44979	108731	128363	174253	206624
Продукти переробки овочів	8661	-48138	-13064	-48964	56436
Різні харчові продукти	-250060	-333462	-343991	-429638	-398148
Алкогольні і безалкогольні напої та оцет	303527	269568	173142	-37978	-107810
Залишки і відходи харчової промисловості	27935	115482	270628	379517	618097
Тютюн і промислові замітники тютюну	-267630	-241603	-257548	-245586	-241346

*Розраховано за джерелом [261, с. 69, 71]

Максимальне значення перевищення експорту по відношенню до імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції приходить на групу продуктів рослинного походження. Звітнього року ця

різниця становила 6,7 млрд. дол. США. Дану товарну групу в цілому характеризує досить суттєве зростання позитивного сальдо. Його абсолютне значення у 2012 р. по відношенню до 2005 р. збільшилося на 5,6 млрд. дол. США або у 5,8 рази.

До числа лідерів, що вносять вагомий вклад в позитивний результат зовнішньої торгівлі, належить також товарна група жири та олії тваринного або рослинного походження. Їх сальдовий внесок у 2012 р. становив 3,8 млрд. дол. США, що перевищував значення аналогічно показника 2005 р. на 3,4 млрд. дол.

США або у 9,9 рази. При цьому товарами даної групи формується стабільно зростаючий позитивний тренд зовнішньоекономічного сальдо. Найменше позитивне зовнішньоекономічне сальдо звітного року демонструє товарна група готові харчові продукти – всього 528,5 млн. дол. США. Для цієї товарної групи, на відміну від двох вище наведених, характерним постає відсутність стабільності у перевищенні експорту над імпортом. Бо в окремі роки зовнішньоекономічне сальдо готових харчових продуктів від'ємне.

Від'ємне зовнішньоекономічне сальдо має товарна група живі тварини та продукція тваринництва. У 2012 р. по даній групі перевищення імпорту над експортом складає 757 млн. дол. США. При цьому, в останні роки від'ємне значення сальдо було постійним, тоді як у 2005 р. мало місце позитивне значення даного показника.

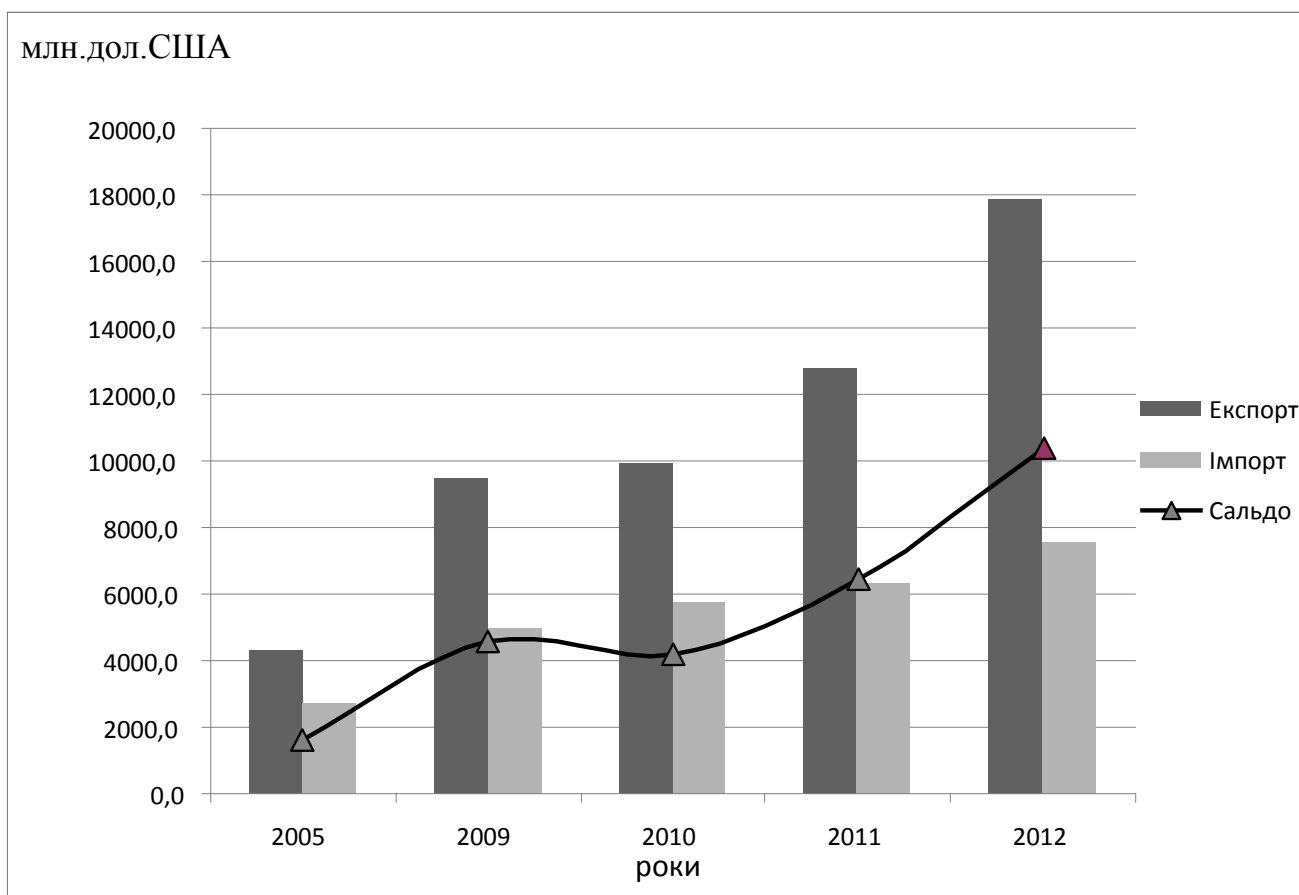
В розрізі конкретних асортиментних позицій одноосібним лідером позитивного зовнішньоекономічного сальдо виступала продукція зернових культур, експорт яких у 2012 р. перевищував імпорт на 6,7 млрд. дол. США. При цьому формується досить сталий позитивний тренд зернового сальдо. Адже за період дослідження зовнішньоекономічне сальдо зерна збільшилося на 5,4 млрд. дол. США або більш ніж у 5 разів.

Найвищі темпи приросту зовнішньоекономічного сальдо демонструють насіння і плоди олійних рослин. Різниця між їх експортом та імпортом у 2012 р. по відношенню до значення аналогічного показника 2005 р. збільшилася на 1,3 млрд. дол. США або зросла у 22,6 рази. У 22,1 рази або на 590,1 млн. дол. США збільшилося в абсолютних величинах позитивне сальдо в торгівлі залишками і відходами харчової промисловості, експорт яких звітного року перевищував імпорт на суму, що складала понад 618 млн. дол. США

Вищий за середній рівень приросту сальдо в зовнішньої торгівлі сільськогосподарською та продовольчою продукцією мають такі асортиментні позиції як: продукція борошномельно-круп'яної промисловості, сальдо якої зросло на 72,6 млн. дол. США або у 18,3 рази; цукор і кондитерські вироби з цукру – зросло, відповідно на 226,5 млн. дол. США (у 8,2 рази); какао та продукти з нього – зросло, відповідно на 200,3 млн. дол. США (у 17,1 рази). Асортиментна позиція готові продукти із зерна поступається середньому рівню приросту зовнішньоекономічного сальдо. Бо значення даного показника у 2012р. по відношенню до 2005 р. збільшилося на 161,6 млн. дол. США або у 4,5 рази, що менше середнього приросту на 28,2 %. За наявності загального позитивного зовнішньоекономічного сальдо асортиментної позиції молоко та молочні продукти, яйця птиці, що у 2012 р. складало 415,9 млн. дол. США, значення даного показника по відношенню до 2005 р. за абсолютною величиною скоротилося на 76,2 млн. дол. США або на 15,5 %.

Випереджаюче зростання експорту по відношенню до її імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції загалом забезпечує позитивний тренд зовнішньоекономічної діяльності України та вказує на значні перспективи щодо її участі в процесах економічної глобалізації (рис. 4.7). Водночас, в зовнішній торгівлі сільськогосподарською та продовольчою продукцією мають місце процеси, які варто оцінювати як негативні. Так, протягом періоду дослідження з експортоорієнтованих на імпортоорієнтовані були трансформовані такі асортиментні позиції як: інші продукти тваринного походження (від'ємне сальдо у 2012 р. складало 9,2 млн. дол. США), овочі (від'ємне сальдо 8,1 млн. дол. США), рослинні матеріали для виготовлення (від'ємне сальдо 987 тис. дол. США), алкогольні і безалкогольні напої та оцет (від'ємне сальдо 107,8 млн. дол. США). Як наслідок, звітнього року кількість орієнтованої на імпорт сільськогосподарської та продовольчої продукції на 5 пунктів переважає число товарів, орієнтованих на експорт.

Такий стан та існуючі тенденції у зовнішній торгівлі сільськогосподарською та продовольчою продукцією в розрізі окремих товарних груп та низки асортиментних позицій вказують на необхідність системних заходів щодо удосконалення зовнішньоторговельного обороту та раціоналізації структури зовнішньоекономічної діяльності.

Рис. 4.7. Експорт та імпорт сільськогосподарської та продовольчої продукції*

*Побудовано автором з використанням даних Державної служби статистики України

Збільшення позитивного зовнішньоекономічного сальдо у торгівлі сільськогосподарською та продовольчою продукцією забезпечує зростання валютних надходжень в національну економіку, сприяє її модернізації та посиленню конкурентоспроможності на світовому ринку. Тому перспективи розвитку зовнішньоекономічної діяльності в даній сфері слід відносити до числа пріоритетних науково прикладних завдань, розв'язання яких пов'язано з проведенням комплексу заходів, що включає: по-перше, нарощування експортного потенціалу аграрного сектора на основі сучасних науково-інформаційних, техніко-технологічних, організаційно-економічних та соціально-політичних досягнень; по-друге, удосконалення структури експорту в розрізі товарного асортименту на користь продукції з високим рівнем доданої вартості; по-третє, здійснення ефективного імпортозаміщення в частині товарів, що завозяться із-за кордону, тоді як в країні вже ви-

робляються або можуть вироблятися відповідні товари-аналоги, які за своїми властивостями та ринковими характеристиками не поступаються виробам інших країн походження; по-четверте, удосконалення структури імпорту за рахунок товарів, використання яких посилює інноваційно-інвестиційну складову виробництва аграрної та продовольчої продукції та її збут на внутрішньому і світовому ринках.

Згідно досліджень Жаліло Я.А.[69] та інших дослідників [115; 116; 117], нарощування експортного потенціалу аграрного сектора потребує:

- проведення експортно-цільової державної політики системної підтримки експортерів агропродовольчої продукції на предмет їх високоефективного функціонування на закордонних ринках;

- сприяння політико-правовими та соціально-політичними інструментами просуванню вітчизняної сільськогосподарської та продовольчої продукції на світовий ринок;

- формування та розвиток ефективного фінансово-кредитного механізму, що стимулює орієнтоване на експорт виробництво та мотивує всіх учасників товарної дистрибуції на експортування агропродовольчої продукції;

- використання системи маркетингових заходів щодо експорту агропродовольчої продукції на конкретні зарубіжні ринки;

- надання органам місцевого самоврядування регіонів, території яких межують з сусідніми державами, повноважень, використання яких мотивує їх активізувати прикордонне агропродовольче співробітництво;

- розширення доступу суб'єктів господарювання малого та середнього підприємництва до експортування сільськогосподарської та продовольчої продукції;

- інтегрування у міждержавні регіональні економічні блоки;

- посилення міжнародної науково-виробничої кооперації за участю вітчизняних та зарубіжних науково-дослідних установ та учасників виробництва сільськогосподарської продукції, її промислової переробки і продажу;

- удосконалення нормативно-правової бази України, що посилює конкурентоспроможність агропродовольчої продукції та полегшує її доступ на зарубіжні ринки;

— нарощування за рахунок коштів держави, органів місцевого самоврядування, фізичних та юридичних осіб вітчизняного та іноземного походження фінансово-кредитних ресурсів, що використовуються для науково-дослідних, освітніх, інформаційно-консультативних, просвітницьких та маркетингових програм з метою розширення зовнішньоекономічної діяльності;

— налагодження міжнародного співробітництва на предмет формування продовольчих запасів за участю вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників для використання у випадку надзвичайних подій планетарного масштабу;

— здійснення підготовки висококваліфікованих фахівців з маркетингу та менеджменту зовнішньоекономічної діяльності для професійного відстоювання інтересів вітчизняного агропродовольчого сектора на світовому ринку;

— проведення диверсифікації виробничо-господарської діяльності в сільській місцевості з метою розширення асортиментних позицій та товарних груп, що призначені для задоволення потреб споживачів, в тому числі тих, які проживають за межами країни;

— нарощування виробництва експортоорієнтованої екологічно чистої продукції;

— формування та розвиток в аграрних господарюючих суб'єктах адаптивного до економічної глобалізації організаційно-економічного механізму, що спрямовує використання ресурсної бази (матеріально-технічної, фінансової, науково-дослідницької, кадрово-управлінської тощо) на виявлення та задоволення потреб споживачів національного та світового ринків.

Проведені дослідження динаміки експорту та імпорту сільськогосподарської та продовольчої продукції в умовах домінування в аграрному секторі приватної форми власності, дають підстави для наступних узагальнюючих висновків.

1. Україна стабільно нарощує валютні надходження до країни за рахунок збільшення продажу за кордон агропродовольчої продукції. Більшість асортиментних позицій сільськогосподарської та продовольчої продукції, експорт яких скорочується або має низький темп приросту належить до групи товарів масового споживання, нарощування виробництва якої забезпечує: збільшення інвестиційних та валютних надходжень в економіку країни, прискорення інтеграції віт-

чизняного сільського господарства у світовий економічний простір, зниження гостроти соціально-економічної проблеми щодо зайнятості сільського населення, підвищення рівня добробуту мешканців села, удосконалення соціально та виробничої інфраструктури сільських територій, посилення експортного потенціалу національного господарського комплексу, впровадження досягнень науково-технічного прогресу у виробничо-господарську діяльність господарюючих суб'єктів агропромислового комплексу, зміцнення позитивного іміджу української нації.

2. Експорт сільськогосподарської та продовольчої продукції характеризується широким асортиментом товарів, доходи від продажу яких суттєво різняться між собою за масштабами, вагомістю, темпами приросту та спрямуванням трендів. В експортній виручці агропродовольчої продукції України домінують продукти, що мають сировинне призначення та низьку додаткову вартість, водночас, готові харчові продукти та продукція тваринного походження демонструють низькі темпи приросту та зменшують свою експортну вагомість.

3. Більшість асортиментних позицій імпортованої сільськогосподарської та продовольчої продукції, в тому числі зі значними темпами зростання, належить до категорії товарів, які виробляються в Україні. Тому зовнішньоекономічна діяльність потребує суттєвого корегування на предмет формування збалансованої імпоротної політики щодо сільськогосподарської продукції в інтересах соціально-економічного зростання вітчизняного аграрного сектора. Заміна імпорту на вироблену в країні аналогічну продукцію має економічну доцільність. Бо дозволяє ефективно використовувати ресурсний потенціал національного аграрного сектора, економно витратити валютні кошти, вирішувати низку соціально-економічних проблем, що пов'язані з пореформеним розвитком відносин власності в сільському господарстві.

4. Для виробництва готових харчових продуктів, що імпортуються в значних масштабах в країну, існує досить надійна сировинна база та має місце відповідне сучасним вимогам виробничо-технологічне та кадрово-управлінське забезпечення. Тому важливо збалансувати економічні інтереси виробників сільськогосподарської продукції та учасників її промислової переробки і продавців з тим, щоб заохочувати їх до ефективної взаємодії як у внутрішній, так і у зовнішній торгівлі.

5. Високоєфективна участь України в процесах економічної глобалізації потребує системного удосконалення національної зовнішньоекономічної діяльності стосовно сільськогосподарської та продовольчої продукції за рахунок: нарощування експортного потенціалу аграрного сектора на основі існуючих сприятливих для виробничо-господарської діяльності природно-географічних умов, та використання сучасних науково-інформаційних, техніко-технологічних, організаційно-економічних та соціально-політичних здобутків; раціоналізації структури експорту в розрізі товарного асортименту на користь продукції з високим рівнем доданої вартості; здійснення імпортозаміщення товарів, що завозяться із-за кордону, за наявності вітчизняних товари-аналогів, які за своїми властивостями та ринковими характеристиками не поступаються виробам інших країн походження; удосконалення імпортової структури, що посилює інноваційно-інвестиційну складову виробництва аграрної та продовольчої продукції та її збут на світовому ринку.

4.3. Розвиток відносин власності в контексті екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора

Важливість наукового дослідження проблеми розвитку відносин власності в контексті екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора зумовлена необхідністю підтримувати набуту цивілізаційною еволюцією екологічну рівновагу природних екосистем, використання яких здійснюється аграрними товаровиробниками різних країн походження, форм власності та господарювання в умовах прискорення економічної глобалізації та посилення ринкової кон'юнктурної динаміки. При цьому забезпечення продовольчої безпеки населення країни та посилення конкурентоспроможності агропродовольчої продукції на внутрішньому та світовому ринках повинно поєднуватися з нарощуванням потужностей аграрного природного потенціалу, збереженням родючості ґрунтів, ефективним використанням сонячної енергії та водних ресурсів, зменшенням забруднення атмосфери, зміцненням здоров'я жителів країни. Сигнали, що надсилає людині природа у вигляді суховіїв, розширення площ пустель, повеней та підтоплень, аномально високих температур, парникових атмосферних ефектів, різких температурних перепадів, землетрусів, цунамі та

тайфунів, невиліковних хвороб, епідемій, біологічних аномальностей та інших природних явищ, є свідченням нагальної потреби гармонізувати процеси розвитку відносин власності та екологізації в аграрному секторі на наукових засадах.

Наукові та прикладні аспекти екологізації продовольчого комплексу, реалізації екологічної політики в АПК та його галузевих складових в своїх наукових пошуках звертають увагу Веклич О.О. [30], Дейнеко Л.В. [54], Хлобистов Є.В. [54], Сіденко В. [263], Купинець Л.Є. [139], Зіновчук Н.В. [102], Чорнодон В.І. [313], Геєць В.М., Бородіна О.М., Прокопа І.В. [293], Харичков С.К. [138] та інші науковці. Проте, формуючи теоретико-методологічну базу стосовно загальних питань наукового забезпечення розв'язання екологічних проблем аграрного розвитку, праці названих та інших науковців не враховують сучасних особливостей даного процесу з позицій динаміки у вітчизняному селі відносин власності. Тоді як на поточний період їх характер відбиває стан екологізації аграрного виробництва та визначає основні напрями і тенденції його подальшого розвитку.

Дослідження розвитку відносин власності в контексті екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора здійснювалося з врахуванням того, що виокремлення даної науково прикладної проблеми з сукупності інших постає дослідницьким методичним прийомом. Бо сучасний розвиток відносин власності відбувається також під впливом економічної глобалізації; маркетингового управління; гуманізації економіки; індивідуалізації власності; суб'єктивного характеру сприйняття прав власності; соціалізації власності; посилення ролі регуляторної політики щодо збалансування індивідуалізації та соціалізації власності; інтенсифікації інноваційних процесів; інтелектуалізації власності; історичної обумовленості цивілізаційного руху, потреби національної ідентифікації через форми розвитку відносин власності; поточного стану національної економіки в контексті її транзитивності; багатофункціональності та суспільної багатогранності проявів власності; постійного розвитку як прояву реальної економіки, так і власності як наукової економічної категорії; значущості рівня відносин власності на ефективність соціально-економічного розвитку суспільства; довготривалої трансформації аграрних відносин, специфіки розвитку виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі економіки. Всі вони являють собою надзвичайно перспективні

напрями подальшого наукового пошуку щодо розвитку відносин власності в сільському господарстві України.

Логіка дослідження ґрунтується на змістовній сутності та проявах властивостей власності. При цьому власність визначається як економічна категорія, яка виражає собою найзагальніші та найістотніші явища економічної дійсності, що проявляються в якості реакції на результати природних процесів та (або) людської праці матеріального та (або) ідеального характеру, по відношенню до яких з боку певних суб'єктів в нерозривній єдності здійснюється володіння, користування та розпорядження.

Ознайомлення з матеріалами проведених наукових досліджень, що стосуються проблеми розвитку відносин власності та екологізації виробництва в АПК показує наявність широкого спектру підходів з боку науковців щодо їх взаємозалежності, пріоритетності та ув'язки між собою. Так, Сіденко В. в числі основних причин, що ускладнили досягнення цілей аграрних реформ і, зрештою, не забезпечили реалізацію їх позитивного потенціалу, вказує на допущені в процесі глибоких перетворень стратегічні та тактичні прорахунки, з яких на чільне місце висуває недооцінку ролі екології землекористування на противагу переоцінки значення приватної власності [1, с.51].

При тому, що в авторському твердженні спірним постає положення щодо переоцінки значення приватної власності, бо її значущість досить переконливо засвідчує практика господарювання країн з високим рівнем розвитку аграрного виробництва, разом з тим поділяємо точку зору вченого про не належну увагу саме до ролі екології землекористування. Адже порушення екології землекористування негативно відбивається на умовах життєдіяльності безпосередньо кожної людини, а також конкретних регіональних громад та нації в цілому. Якщо враховувати понесені при цьому поточні, тактичні та стратегічні втрати економічного характеру, то цілком справедливо визнати об'єктивність посилення впливу екологізації виробничо-господарської діяльності на розвиток відносин власності в сільському господарстві.

Прибічником саме такого підходу виступає доктор економічних наук Купинець Л.Є. При висвітленні місця екологізації господарської діяльності в контексті ринкового реформування АПК, нею цілком справедливо вказується на те, що на етапі трансформацій аграрних ві-

дносин збереження природного середовища в якості складової аграрної політики розглядалося лише в теоретичному плані. На практиці новостворені аграрні товаровиробники орієнтувалися на ведення бізнесу в прибуткових видах виробничо-господарської діяльності, залишаючи поза увагою запити довкілля, положення якого усугублялося економічною стагнацією [139, с. 74].

Не поділяючи точку зору вченої щодо належності природного середовища до «найважливіших обмежувачів економічного росту», та вказуючи на наявність дискусійних тверджень на предмет виняткового орієнтування виробництва на прибуткові види діяльності, знаходження стану природного середовища поза межами інтересів чисельних аграрних підприємств, наполегливим розвитком руйнівних процесів в аграрних системах [139, с. 74], варто виділити наукову ґрунтовність Купинець Л.Є. при оцінці стану природно-ресурсного потенціалу. Автор монографії з теоретико-методологічних проблем екологізації продовольчого комплексу справедливо вказує на активізацію проявів негативних тенденцій в сфері природно-ресурсного потенціалу та вірно наголошує на тому, що такий його стан успадкований ще з історично попереднього (задовго до перебудови) історичного періоду.

В науковій монографії досить точно вказується на масові відмови від аграрних технологій, які забезпечують збереження родючості ґрунтів. Це дійсно пов'язано з порушенням системи сівозмін через виведення із обороту кормових культур, покликаних постачати корми сільськогосподарським тваринам; зменшення внесення органічних добрив через скорочення поголів'я тваринницької галузі, виробництво продукції якої виявилось збитковим; а також падінням обсягів проведення меліоративних робіт в частині зрошення недостатньо зволжених ґрунтів та осушення тих із них, що мають надлишок вологи. Як наслідок, має місце деградація земельних угідь та відбувається зниження їх родючості.

Проблемним визнається безсистемне використання земель, черезсмужжя, украплення, просторова розпорошеність розміщення земельних ділянок, що знаходяться у власності одного власника, віддаленість земельних ділянок від місця проживання власника, втрата контролю держави та органів місцевого самоврядування за землекористуванням. Логічною постає точка зору науковця про те, що в умовах руйнації сільського способу життя, розвалу соціальної інфраструкту-

ри на селі, низької економічної ефективності виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі, збитковості цілих аграрних галузей, банкрутства значного числа новостворених господарюючих суб'єктів сільської місцевості, постановки питання про виживання в аграрній сфері загалом, концентрація уваги щодо охорони природного довкілля, раціонального використання земель та підвищення їх родючості не набуває своєї пріоритетності [139, с. 76]. За таких обставин якщо і йдеться про екологізацію аграрного виробництва, то лише в контексті отримання від цього процесу прямого й безпосереднього економічного зиску.

Важливою з теоретичної та прикладної точок зору є пропозиція Купинець Л.Є. про бережливий та науково обґрунтований підхід щодо використання земельних масивів приватної форми власності. Це реально за умови усвідомлення селянами залежності результативності їх виробничо-господарської діяльності від родючості землі. Оскільки зміна соціально-психологічної установки про невичерпність земельного багатства потребує тривалого за часом періоду, а витрати на заходи із запобігання земельної деградації є значними, то варто без зволікання опрацьовувати комплексні мотиваційні механізми, використання яких стимулює збереження та примноження багатств природного довкілля стосовно аграрних виробничо-господарських структур різних форм власності та господарювання.

Прискіпливої уваги заслуговує розуміння того, що екологізація аграрного виробництва розглядається як невід'ємна складова системного забезпечення з подолання кризових явищ в агропромисловому комплексі. А тому екологізаційні процеси аграрного сектора повинні вмонтовуватися в ринкові механізми та займати панівне положення при розробці та прийнятті управлінських рішень стратегічного та тактичного характеру на мікро- та макроекономічному рівнях.

За суперечності окремих каузальних положень монографії, цілком правомірним є зроблений її автором узагальнюючий висновок, що ігнорування природоохоронних вимог супроводжується руйнаціями в аграрних системах та їх компонентах, означаючи, що екологічний фактор об'єктивно стає визначальною умовою функціонування найважливішого сектора економіки. При цьому екологізація виробництва в якості інструменту узгодження інтересів природи та суспільства сприяє запобіганню можливих цільових конфліктів, що виника-

ють в процесі розвитку аграрних відносин [139, с. 74-77]. Звідси аргументовано витікає актуалізація постійної гармонізації екологізації виробничо-господарської діяльності в сільському господарстві згідно розвитку в ньому відносин власності.

Логічний висновок щодо взаємозалежності та взаємозв'язку розвитку природного середовища та економіки господарського комплексу, в тому числі його сільського господарства з позицій глибинних змін відносин власності, має місце в узагальненнях результатів дослідження доктора економічних наук Зіновчук Н.В. В науковій монографії, зміст якої присвячений економічним аспектам екологічної політики в агропромисловому комплексі, достатньо ґрунтовно розкриваються теоретичні засади сучасної екологічної політики, аналізуються екологічні проблеми в АПК України, висвітлюються державно-регуляторні аспекти екологічної політики в АПК, викладаються складові економіко-фінансового механізму екологічної політики агропромислового комплексу, проектується на майбутнє найбільш дійові регулятори, використання яких збалансовує екологічні, економічні та соціальні інтереси в агропромислового комплексу згідно сучасних реалій у форматі відносин власності [102]. Запропонований виклад дослідницьких матеріалів в повній мірі відбиває об'єктивний характер посилення впливу екологізації на розвиток власності в аграрному секторі.

Зроблене узагальнення підтверджує розкриття вченою теоретичних засад сучасної екологічної політики, що подається в розрізі питань, які показують витoki, сутність та складові екологічної політики; взаємозв'язок екологічної, економічної та соціальної систем; екологічні потреби та цілі розвитку суспільства, ієрархію цілей екологічної політики, інтерпретацію екологічної політики з позицій теорії систем та взаємовідносини суспільства і довкілля у світлі еволюції економічної думки. Їх досить вдало доповнюють позиції, що характеризують концепції співіснування суспільства та довкілля, вплив ідеології на вибір орієнтирів екологічної політики, можливості економічного зростання за наявних екологічних обмежень у макроекономічному вимірі, макроекономічні основи екологічної політики, макроекономічний формат еколого-економічних процесів, мікроекономічний рівень вирішення екологічних проблем, а також мікроекономічні аспекти функцій та класифікація природних ресурсів, ринкові моделі використан-

ня природних ресурсів, макроекономічний підхід щодо проблеми забруднення довкілля.

Сталий розвиток економіки автор монографії ув'язує з необхідністю підтримування рівноваги екологічних систем та використання природних ресурсів на мінімально можливому рівні. Дане питання по праву доцільно було розмістити в якості остаточного резюме теоретичних засад сучасної екологічної політики. Бо саме в ньому знаходимо висновок щодо розв'язання проблеми екологічного забезпечення майбутнього людської цивілізації [102, с. 53]. Оптимізм вченої стосовно нескінченного продовження існування людства логічно витікає з можливостей сталого економічного розвитку, що не є тотожним безмежному економічному зростанню, за умови гармонізації відносин між економікою та екологією, де друга, в якості системи, за своїми масштабами суттєво перевищує першу. Отже, посилення впливу процесів екологізації на розвиток відносин власності в сільському господарстві варто усвідомлювати як об'єктивну реальність, подовження якої закладає матеріальну основу для безмежного в часовому вимірі існування людської цивілізації.

Вказуючи на невідкладність завдань стосовно активізації інституційних трансформацій суспільного розвитку України [313, с. 9], дослідник науково-економічних засад інноваційного розвитку промислового садівництва країни Чорнодон В.І. водночас, проблемам відносин власності належної уваги не наділяє. Тому наявні в її науковій монографії положення, що торкаються питань трансформації відносин власності, через відсутність чіткого каузального зв'язку з екологізацією, трактуються дещо суперечливо. Насамперед, це стосується тези про те, що проведення аграрної реформи негативно вплинуло на стан сільськогосподарської галузі, яке не вдається подолати в умовах використання екстенсивних методів господарювання [313, с. 46]. В даному випадку мають місце два протиріччя.

Перше полягає в ув'язці незадовільного стану сільськогосподарської галузі з проведенням аграрної реформи, яка за автором монографії, виступає в якості першопричини негараздів провідної галузі господарського комплексу. Тоді як саме стан сільського господарства та тенденції його розвитку, в тому числі в частині ефективності виробничо-господарської діяльності та результативності використання ресурсного потенціалу, виступали в якості найбільш вагомих аргументів

стосовно об'єктивності та невідкладності аграрного реформування. Тобто, на стан сільськогосподарської галузі негативно вплинуло не проведення аграрної реформи як такої, а порушення, що мали місце при цьому. До числа основних із таких порушень слід віднести:

— не дотримання рекомендацій вітчизняних вчених економістів щодо плановірності, організованості, координованості та контрольованості змін прав власності на майно та землю в сільському господарстві;

— самоусунення місцевого самоврядування та органів державної влади від контролю за диференціацією власності та її привласненням, що спричинило, з одного боку, збагачення незначної частки населення, а з іншого – зубожіння абсолютної більшості громадян та виникнення протягом короткого терміну часу гострої поляризації в доходах сільського населення;

— допущення появи форм власності, які вчені-економісти Россоха В.В. та Пронько Л.М. цілком справедливо визнають монополіями олігархічного, регіонального, галузевого, менеджерського та кримінального характеру, що охороняються законодавством та органами влади [251, с. 40]. Адже під час роздержавлення та приватизації дійсно мало місце пряме та побічне втручання осіб, наділених владними повноваженнями, в процесі приватизації з метою заволодіння власністю державних та (або) колективних сільськогосподарських підприємств безпосередньо чи наділення нею (власністю) осіб, які були близькі до владних структур;

— призупинення земельної реформи та відсутність у селян можливостей розпоряджатися землею, яка знаходиться у їх володінні та якою вони користуються чи здають в оренду. Те ж стосується можливостей власників землі та майна впливати на виробничо-господарську діяльність, в тому числі стосовно її екологізації в підприємствах, що орендують селянську власність;

— відсутність сприятливого макроекономічного та мікроекономічного середовища для високоефективного розвитку відносин власності в аграрному секторі, зокрема як для традиційних, так і для новостворених форм власності та господарювання на селі;

— проведення глибоких змін відносин власності в аграрному секторі відбувалося за суто економічною моделлю, яка не враховува-

ла існуючі та перспективні соціально-економічні запити сільських мешканців.

Друге протиріччя полягає в тому, що через поверховий підхід до трансформації форм власності в аграрному секторі відбувається їх штучна ув'язка з формами ведення аграрного виробництва. Бо основною причиною збереження негативних соціально-економічних процесів на селі виступає відсутність сприятливих умов для приведення відносин власності у відповідність існуючим досягненням сучасної економічної думки, а не використання екстенсивних методів господарювання, що як один із часткових факторів аграрних негараздів нами не заперечується. Більше того, поділяємо точку зору автора в тому, що екстенсивне ведення аграрного виробництва не в змозі подолати сучасні проблеми сільського господарства, зокрема через неузгодженість з вимогами екологізації виробничо-господарської діяльності.

Поверхове трактування з боку Чорнодон В.І. розвитку сучасних відносин власності без їх ув'язки з екологізацією, породжує певні протиріччя і при обґрунтуванні необхідності ефективної регуляторної політики щодо функціонування аграрного сектора. Це стосується авторського твердження, що у сучасних умовах сільськогосподарське виробництво розвивається на основі різних форм власності і видів господарювання, що зумовлює необхідність державного регулювання з метою формування соціально-орієнтованої ринкової економіки [313, с. 53]. Проте ефективне державне регулювання є важливою умовою прогресивного розвитку сільськогосподарського виробництва не лише через наявність в ньому різних форм власності та видів господарювання, а формування соціально-орієнтованої ринкової економіки стосується не тільки аграрного сектора, а й всіх без винятку складових господарського комплексу.

Варто окремо виділити важливу обставину, що залишається поза увагою автора названої монографії стосовно формування соціально-орієнтованої ринкової економіки. Невід'ємною складовою такої економіки виступає виробництво в сільському господарстві екологічно чистої продукції. Для цього з боку держави розробляються і здійснюються системні заходи стосовно стимулювання такого виробництва в підприємствах різних форм власності та господарювання згідно існуючого та перспективного попиту на внутрішньому та світовому ринках. Таким чином, презентація наукових положень щодо організа-

ційно-економічних засад інноваційного розвитку промислового садівництва України без контекстного представлення розвитку відносин власності та екологізації не дає можливості в повній мірі розкрити соціально-економічні аспекти наукового забезпечення внутрішньогалузевої аграрної економіки.

Даний висновок підтверджує опрацювання міжнародних та національних аспектів, що стосуються проблем виробництва екологічно чистої продукції в АПК, представлених в науковій монографії вчених-економістів Купинець Л.Є та Харичкова С.К. [138]. Вказана наукова розвідка розкриває глобалізацію як основоположний фактор розвитку світової та національної економіки, потенціальні індикатори реагування агропромислового комплексу України на приєднання до Світової організації торгівлі, умови адаптації аграрного сектора економіки до правил міжнародної торгівлі сільськогосподарською сировиною та продовольством. Проте з позицій дослідження розвитку відносин власності та екологізації виробничо-господарської діяльності сільського господарства особливої уваги заслуговують питання, які висвітлюють в монографії положення щодо створення комплексної національної системи виробництва екологічно чистої продукції в агропромисловому комплексі.

Створення зазначеної системи в Україні правомірно подається в розрізі інституціонального базису виробництва екологічно чистої продукції в АПК, комплексної організаційної системи управління якістю агропромислової продукції, концептуальних основ технічного регулювання безпеки продовольчої продуктів, екологічної стандартизації та екологічної сертифікації харчової продукції в контексті їх гармонізації з міжнародними вимогами, маркірування екологічної продовольчої продукції, трансферту інноваційних технологій як основи екологічної безпеки агропромислового виробництва, а також інструменти екологічної безпеки в міжнародній торгівлі.

Авторами монографії в даному блоці цілком справедливо досить детально розкривається економічний механізм виробництва екологічно чистої продукції. Адже через належне оподаткування, фінансування, кредитування, ціноутворення, оплачування використаних природних ресурсів, субсидування, матеріальне та грошове стимулювання повернення в господарський оборот орних земель, заохочення до агроекологічного бізнесу виробників різних виробничо-господарських

масштабів через різнопланові економічні інструменти системного характеру реально залучати до даного виробничого сегменту значні інвестиційні ресурси. Доповнювати цей механізм покликані організаційно-економічні заходи, що регламентують та унормовують з екологічних позицій стандарти якості продукції, ліцензування використання земельного фонду та здійснення систематичного контролю за родючістю ґрунтів.

Важливими в цьому відношенні є пропозиції щодо проведення експертизи інвестиційних проектів, що стосуються агроекологічних виробництв, а також залучення спеціалістів-екологів, науковців, спеціалізованих природоохоронних структур та широкої громадськості до участі в попередній оцінці виробничо-господарських рішень, які мають відношення до використання природних ресурсів, особливо на предмет забруднення довкілля та руйнування природи. Загалом державне управління екологічно орієнтованим розвитком агропромислового виробництва, в авторському підході, логічно передбачає ринкове реформування АПК, створення сприятливого для екологічного господарювання ринкового середовища, впровадження інноваційних екологічно безпечних техніки та технологій [138, с. 539-540]. Вказуючи на наукову ґрунтовність запропонованого економічного механізму щодо виробництва екологічно чистої продукції, варто зазначити відсутність в ньому конкретики з позицій розвитку відносин власності в контексті екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора. Саме тому в змісті монографії означення даного економічного механізму трактується як контури рішення [138, с. 538] і не претендує на повну вичерпність.

Логічною виступає ув'язка екологічних проблем аграрного розвитку з соціоекономічними орієнтирами, які належить визнати в якості пріоритетних для країни, що були висвітлені в науковій доповіді «Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація» Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України. Представлені в ній підрозділи, що розкривають екологічні аспекти використання землі, природоохоронну діяльність в аграрному секторі та екологічне середовище життєдіяльності селян [293, с. 30-34], показують відсутність належної уваги до екологічних питань в країні як при проведенні аграрного реформування, так і на пореформеному етапі аграрного розвитку.

Наведені узагальнення підтверджуються високим рівнем зайнятості території під сільськогосподарську діяльність та розораністю сільськогосподарських угідь, що мають місце в підприємствах різних форм власності та господарювання. Відповідні цифрові матеріали згідно статистичним даним [261, с. 79], наведені в таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Загальна земельна площа та розподіл сільськогосподарських угідь за землевласниками та землекористувачами у 2012 р., на кінець року, тис. га

Землевласники та землекористувачі	Загальна земельна площа	Сільськогосподарські угіддя		Рілля	
		тис. га	% зайнятості	тис. га	% розораності угідь
Усього земель	60354,9	41536,3	68,8	32518,4	78,3
Землі аграрних підприємств і громадян	37809,3	36480,6	96,5	31035,7	85,1
у т. ч. агропідприємств	21409,0	20665,5	96,5	19395,4	93,9
з них: державних	1145,2	963,1	84,1	802,5	83,3
недержавних	20263,8	19702,4	97,2	18592,9	94,4
землі громадян	16400,3	15815,1	96,4	11640,3	73,6
Землі користувачів інших категорій	22545,6	5055,7	22,4	1482,7	29,3

* Розраховано за джерелом: [261, с. 79]

Займаючи 37,4 % від всіх земель країни, користувачам інших категорій належить 5055,7 тис. га землі сільськогосподарського призначення, або 12,2 % від загальної площі усіх сільськогосподарських угідь, а частка ріллі становила всього 4,6 % від наявних в країні орних земель. Таке співвідношення земельних ресурсів показує, що сільськогосподарське виробництво не виступає цільовим призначенням даних користувачів. Тому з позицій екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора вони не досліджувалися. Адже їх включення до наукового аналізу виходить за межі досліджуваної проблеми.

Основними користувачами земельних ресурсів є аграрні підприємства і громадяни, на яких приходить 62,6 % усіх земель, в тому числі сільськогосподарських угідь та ріллі, відповідно 87,8 % та 95,4%. При цьому за земельними ресурсами в розрізі їх основних видів досить значну перевагу мають аграрні підприємства. На них приходить 35,5 % усієї землі, 49,7 % всіх сільськогосподарських угідь та 59,6 % всієї ріллі, що більше ніж у громадян відповідно на 8,3, 11,6 та 23,8 відсоткових пунктів.

Серед користувачів землі домінують недержавні підприємства. За основним засобом виробництва в розрізі всіх видів землі вони переважають земельні ресурси громадян та особливо суттєво державні підприємства (за усією землею – у 17,7 разів, за сільськогосподарськими угіддями – у 20,5 рази, за ріллею – у 23,2 рази). Частка земель державних підприємств є найменшою та складає: від усієї земельної площі 1,9 %; від сільськогосподарських угідь – 2,3 %, від ріллі – 2,5%.

Таким чином, вирішення проблеми екологізації виробничо-господарської діяльності практично повністю визначається землекористувачами, яким земля належить на правах приватної власності. Абсолютна більшість земель сільськогосподарського призначення власниками здається в оренду. Тобто власники земель лише володіють ними, але не користуються і не розпоряджаються. Якщо врахувати те, що за площею ріллі недержавні підприємства суттєво (на 6952,6 тис. га) переважають розміри орної землі громадян, то природоохоронну політику щодо використання земельних ресурсів в аграрному секторі реально визначають сільськогосподарські підприємства недержавної форми власності, які виступають в якості орендарів земельних ресурсів.

Аналіз цифрових матеріалів показує, що майже 69 % території країни займають сільськогосподарські угіддя, що за даними наукової доповіді [293, с. 31] у 1,8 рази перевищує середнє світове значення. Максимального рівня сільськогосподарська освоєність сягає в недержавних підприємствах – 97,2 %, тоді як в державних частка сільськогосподарських угідь в загальній земельній площі складає 84,1 %, що на 13,1 відсоткових пунктів менше ніж у недержавних.

Про високий рівень інтенсивного використання сільськогосподарських угідь свідчить їх розораність, що в середньому по країні складає 78,3 %. При цьому найвищий рівень розораності земель ма-

ють недержавні підприємства – 94,4 %, тоді як мінімальний рівень розораності демонструють землекористувачі громадяни – 73,6 %. Якщо виходити з того, що середній рівень розораності в світі складає 54 % [293, с. 31], то очевидним є висновок про надзвичайно високий рівень інтенсивного сільськогосподарського обробітку земель в Україні.

Звертає на себе увагу факт максимальної сільськогосподарської освоєності земель недержавних підприємств та найвищий в них рівень розораності. Оскільки недержавні підприємства є землекористувачами і, переважно, орендаторами земельних ділянок сільських мешканців, то такий стан використання землі потребує обов'язкового корегування з позицій екологізації сільськогосподарського виробництва. Бо орендування землі, яка є власністю орендодавців, не заохочує тимчасових землекористувачів до належного екологічного догляду за основним засобом виробництва в сільському господарстві.

Підтвердженням такого висновку слугує динаміка структури посівних площ основних сільськогосподарських культур, цифрові дані яких наведені в таблиці 4.6.

Таблиця 4.6

Структура посівних площ основних сільськогосподарських культур, %*

Види культур	Роки							2012 р. до 1990 р., (+/-)
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	
Уся посівна площа	100	100	100	100	100	100	100	X
Зернові та зернобобові, культури	45,0	45,7	50,2	57,6	56,0	56,8	55,6	10,6
у тому числі: зернобобові	4,4	3,6	1,5	1,6	1,6	1,4	1,1	-3,3
з них: горох	4,0	3,2	1,1	1,3	1,1	1,0	0,8	-3,2
Технічні культури	11,6	12,1	15,4	20,2	27,1	26,9	28,2	16,6
у тому числі: соняшник	5,0	6,5	10,8	14,4	17,0	17,1	18,7	13,7
Картопля і овоче-баштанні культури	6,4	7,0	8,4	7,8	7,3	7,3	7,3	0,9
Кормові культури	37,0	35,2	26,0	14,4	9,6	9,0	8,9	-28,1

*Розраховано за джерелом: [261, с. 82]

Аналіз цифрових матеріалів офіційних статистичних даних [261, с. 82] показує, що протягом періоду дослідження уся площа посівів скоротилася на 4605 тис. га, або на 14,2 %. При цьому, якщо з 1990 р.

до 2005 р. мало місце неухильне зменшення посівів, то з середини першого десятиріччя 21 сторіччя вектор тренду змінюється на протилежний: після періоду стабілізації площа усіх посівів зростає. Варто вказати на те, що це збільшення не компенсувало понесених загальних втрат посівних площ, залишаючи в цілому від'ємний тренд.

Виходячи з існуючого в країні високого рівня сільськогосподарської освоєності земель, виведення із їх обороту частини посівних площ, що належать до категорії інтенсивного використання, з позицій екологізації виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі слід оцінювати позитивно. Проте така оцінка не є однозначною в силу структурних зрушень, що мають місце в змінах структури посівних площ. Бо сівозміни, що в минулому використовувалися аграрними підприємствами на засадах раціональних структур посівних площ, змінилися на користь домінування в них посівів сільськогосподарських культур, які забезпечують отримання доходів та гарантують прибутки.

Так, згідно цифрових статистичних даних [261, с. 82], у 2012 р. по відношенню до 1990 р., при скороченні усієї посівної площі, посіви зернових та зернобобових культур збільшилися на 866 тис. га, або на 5,9 %. Питома вага зернового клину в загальній посівній площі протягом періоду дослідження зросла на 10,6 відсоткових пунктів і звітного року складала 55,6 %. Таке значення перевищує науково обґрунтовані норми та порушує нормативи оптимального співвідношення культур у сівозмінах, що суперечить вимогам екологізації аграрної виробничо-господарської діяльності.

Варто наголосити, що посіви зернобобових культур скоротилися на 1106 тис. га, а гороху – на 1068 тис. га. Значне зменшення площі бобових культур також негативно впливає на екологізацію аграрного виробництва. Бо завдяки бобовим рослинам в ґрунті відбувається накопичення азоту, що підвищує природну родючість землі.

Не на користь екологізації в структурі посівних площ збільшується питома вага технічних культур, частка яких протягом періоду дослідження зросла на 16,6 відсоткових пункти і становила у звітному році 28,2 %. Суттєвим було збільшення посівів соняшнику, приріст якого у 2012 р. по відношенню до 1990 р. складав 3558 тис. га, що майже у 3 рази перевищувало значення базового року. Питома вага

цієї культури в загальній посівній площі звітного року складала 18,7 %, або зросла на 13,7 відсоткових пункти.

Оскільки соняшник належить до сільськогосподарських культур, рослини яких максимально виснажують ґрунт, то їх наросування у сівозмінах в абсолютних та відносних величинах негативно відбивається на екологічній ситуації в аграрному виробництві. При цьому однозначно порушуються положення Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах» (від 11.02.2010 р. № 164), згідно яким питома вага посівів соняшнику в загальній посівній площі не повинна перевищувати 15 % [210].

До таких, що не відповідають вимогам екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора, слід віднести різке скорочення в абсолютних та відносних величинах посівних площ кормових культур. Згідно цифрових статистичних даних [261, с. 82], за період дослідження посіви кормових культур скоротилися на 9524 тис. га, або у 4,8 рази, а їх частка в структурі посівних зменшилася на 28,1 відсоткових пунктів. Екологічні негаразди такого процесу витікають із того, що більшість кормових культур за своїми природними характеристиками поліпшують структуру ґрунту та підвищують його природну родючість. Їх використання в сівозмінах полегшує боротьбу зі шкідниками та збудниками хвороб сільськогосподарських рослин. Водночас, слугуючи тваринництву вагомою кормовою базою, кормові культури забезпечують внесення органічних добрив в землі сільськогосподарського призначення та сприяють підвищенню природної родючості ґрунтів. Тому з позицій екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора, структурні зрушення, що відбуваються в структурі посівних площ протягом періоду дослідження, слід оцінювати негативно.

Ускладнює контроль з боку держави за дотриманням природоохоронних нормативів те, що володіння, користування та розпорядження земельними ресурсами здійснюється надзвичайно великим числом власників та користувачів різних форм господарювання. Згідно статистичних даних [261, с. 51], у 2012 р. кількість діючих суб'єктів господарювання у сільському господарстві становила 55866 одиниць. На абсолютну більшість сільськогосподарських підприємств

(74,5%) приходилося в середньому до 500 га сільськогосподарських угідь, загальна площа яких складала 2763,6 тис. га, або 12,6 % відповідної площі усіх аграрних підприємств.

Важливою складовою екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора виступає збереження та примноження родючості землі. Ця властивість землі значною мірою залежить від наявності в ній органічних речовини – гумусу та доступних рослинам поживних елементів. Їх надходження забезпечується внесенням мінеральних та органічних добрив.

Динаміка внесення мінеральних та органічних добрив сільськогосподарськими підприємствами, згідно статистичних даних [261, с. 109-110], представлена цифровими матеріалами в таблиці 4.7.

Таблиця 4.7

Внесено добрив під посіви сільськогосподарськими підприємствами на 1 га посівної площі*

Види добрив	Роки						2012 р. у % до 1990 р.
	1990	2000	2005	2010	2011	2012	
Мінеральні добрива, кг поживної речовини							
Внесено під всі посіви	141	13	32	58	68	72	51,1
у тому числі: азотних	59	10	22	43	48	50	84,7
калійних	39	1	4	8	9	10	25,6
фосфорних	43	2	6	7	11	12	27,9
Органічні добрива, тонн							
Внесено під всі посіви	8,6	1,3	0,8	0,5	0,5	0,5	5,8

* Розраховано за джерелом [261, с.109-110]

Аналіз цифрових матеріалів показує, що у 2012 р. по відношенню до 1990р. внесення мінеральних та органічних добрив скоротилося, відповідно на 51,1 % та 94,2 %. При цьому, якщо від'ємний тренд внесення мінеральних добрив з 2000 р. подолано і в останнє десятиріччя має місце процес поступового збільшення внесення мінеральних добрив в розрахунку на 1 га посіву, то для органічних добрив тенденція скорочення зберігається до 2010 року. Подібні тенденції з внесення добрив відбуваються в домогосподарствах населення [261,

с. 194], з яких від загальної їх кількості використовує мінеральні добрива 56,7 %, а органічні – 85,4 %.

Стрімке скорочення обсягів внесення органічних добрив негативно впливає на екологізацію аграрного виробництва. Бо при внесенні лише мінеральних добрив відбувається активізація мікроорганізмів, що руйнують гумус та гальмується діяльність мікроорганізмів, які продукують створення гумусу. В такому випадку питома вага гумусу в ґрунті скорочується, що призводить до зменшення його природної родючості. Збалансоване внесення органічних та мінеральних добрив зберігає гумус, а поживні речовини надходять з вологою до рослин та підвищують кількість та якість урожаю.

Наявність проблеми подолання незбалансованого внесення мінеральних та органічних добрив засвідчує досить стале скорочення поголів'я великої рогатої худоби, свиней, кіз та овець. Згідно даних статистики [261, с.118] поголів'я тварин за період дослідження неухильно скорочується, а поголів'я птиці звітного року суттєво (на 32033,6 тис. голів) поступається значенню відповідного показника за 1990 р. Таким чином, в сільському господарстві руйнується основне джерело надходження органічних добрив, а відтак, скорочується база екологізації виробничо-господарської діяльності.

Вихідною умовою протікання негативних процесів, що пов'язані з надходженням органічних добрив в рослинництво, постає збитковість виробництва тваринницької продукції. Так, згідно статистичних даних [261, с. 58], з 1995 р. по 2012 р. кожна гривня, що витрачалася на виробництво м'яса великої рогатої худоби, приносила збитки від 19,8 до 61,5 коп.; на виробництво м'яса овець та кіз – збитки від 29,5 до 59,4 коп.; на виробництво вовни – збитки від 61,3 до 88,8 коп. За винятком окремих років, збитковим було вирощування на м'ясо свиней та птиці. Лише в останні п'ять років рентабельним було виробництво молока та яєць, тоді як в попередні роки отримання прибутків від цих тваринницьких галузей мало епізодичний характер.

Переважна збитковість виробництва продукції тваринництва свідчить про відсутність підстав для очікування на позитивні зрушення щодо внесення органічних добрив під посіви сільськогосподарських культур. Бо в умовах ринкової економіки відбувається відмова від збиткових виробництв, якими здебільшого постають тваринницькі галузі. Тоді як останні є основними постачальниками органічних доб-

рив, що підвищують природну родючість землі. Отже, протягом періоду дослідження відбувається руйнування як економічної, так і природної основи екологізації виробничо-господарської діяльності в сільському господарстві.

Системний характер утруднень з проведення природоохоронних заходів в сільському господарстві підтверджує динаміка рекультивації порушених земель. Згідно статистичних даних, на кінець 2012 р. площа порушених земель складала 144,5 тис. га, а відпрацьованих земель – 45,8 тис. га [261, с.81]. Тоді як рекультивація була проведена лише на 0,7 тис. га (табл. 4.8.).

Таблиця 4.8

Порушення та рекультивація земель, тис. га*

Показники	Роки							2012 р. у % до 1990 р.
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	
Порушено земель	17	3,5	1,9	2	1,2	1,2	1,2	7,1
Відпрацьовано земель	16,4	4,6	2,8	1,8	0,2	0,8	0,5	3,0
Рекультивовано земель	19,2	8,4	3,7	2,1	0,5	0,6	0,7	3,6
з них під рілля	8,9	1,5	1,5	0,3	0,2	0,2	0,4	4,5

* Розраховано за джерелом [261, с.81]

Якщо рекультивацію землі під рілля проводити за існуючими масштабами, то навіть без наступного збільшення площ порушених та відпрацьованих земель, на відновлення їх продуктивності та господарської цінності потрібно буде 946 років. Проте навіть такий історично тривалий термін повернення земель в сільськогосподарське використання не має перспективи. Бо за період дослідження приріст земельних площ, на яких повністю або частково завершено розробку родовищ корисних копалин, формування відвалів геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт, що пов'язані з порушенням ґрунтового покриву та підлягають рекультивації складає 3,0%. Ще вищий приріст (7,1 %) має порушення землі при виконанні пошукових робіт, видобуванні та переробленні корисних копалин, при будівництві підприємств та доріг. Ці роботи викликають зміни ґрунтового покриву, гідрологічного режиму, утворення техногенного рельєфу, внаслідок чого земля втрачає свою початкову цінність та є джерелом негативно-

го впливу на природне довкілля. Таким чином, понесені втрати у відносних величинах перевищують приріст рекультивації земель (3,6 %), в тому числі під рілля (4,5%).

Масштаби порушених та відпрацьованих земель, а також їх приріст по відношенню до проведення рекультивації та відновлення земель, свідчать про відсутність як цілеспрямованості в діях державних структур та органів місцевого самоврядування, так і механізмів соціально-економічного заохочення до екологізації виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі.

Проведені дослідження показують, що вплив сукупності вказаних та інших чинників на розвиток відносин власності суттєво відбивається на екологізації виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі економіки. Для подолання протидії аграрній екологізації, необхідно розробити та здійснити систему соціально-економічних, політико-правових та управлінсько-організаційних заходів загальнодержавного, регіонального та місцевого рівнів. Їх опрацювання повинно відбуватися з урахуванням:

- сучасних реалій ринкової економіки, вимогам якої мають відповідати всі без винятку аграрні суб'єкти господарювання;
- домінування в сільському господарстві приватної форми власності на землю та майно;
- обсягів робіт, проведення яких охоплює майже 70 % території країни;
- наявності значного числа юридичних та фізичних осіб, які займаються аграрним виробництвом;
- зміни на протилежні набуті протягом тривалого часу масштабні руйнівні процеси в екологічному сегменті;
- особливостей, притаманних існуючому рівню розвитку відносин власності на селі;
- специфіки виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі економіки.

Гармонізація розвитку відносин власності та екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора на викладених вище умовах передбачає:

- соціально-економічне заохочення екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора як власників землі, так і землекористувачів;

- переважне використання ринкових організаційно-економічних механізмів еколого-соціальної спрямованості;
- створення сприятливих умов для проведення диверсифікації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора в напрямках, що передбачають природоохоронні форми ведення бізнесу в сільській місцевості;
- стимулювання виробництва екологічно чистої продукції для внутрішнього ринку;
- просування екологічно чистої продукції на світовий ринок;
- опрацювання маркетингового комплексу з товарної, цінової, дистрибутивної та комунікативної політики щодо екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора;
- забезпечення аграрної екологізації на базі цілеспрямованої державної регуляторної політики стосовно сталого сільського розвитку;
- консолідування наукових та освітньо-просвітницьких центрів, громадських рухів та сільських громад, органів державної влади та місцевого самоврядування для проведення аграрної екологізації на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях;
- повномасштабне та різнобічне забезпечення державою прав власності селян на землю в частині її володіння, користування та розпорядження, як безпосередньо вмотивованих в екологізації виробничо-господарської діяльності сільського господарства.

4.4. Багатоукладність як передумова підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі

Дослідження багатоукладності в якості передумови підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі зумовлено глибинними змінами, що відбулися в сфері його сучасних виробничих відносин. Погоджуємося з науковою позицією академіка Юрчишина В.В., який стверджує, що проведене реформування започаткувало розвиток у сільському господарстві країни нових соціально-економічних процесів і явищ, одне з найпомітніших місць серед яких посідає поглиблення його різноукладності, трансформація усталених укладів, формування на цій основі нових

укладів і субукладів. Вони є похідними від реформування аграрних відносин і являють собою один з результатів практичного прояву розвитку трансформаційних процесів в аграрному секторі економіки в їх ширшому розумінні. Внаслідок цього, а також під впливом поступового утвердження приватної власності на землю, інші засоби виробництва і результати праці та розвитку форм господарювання урізноманітнюється порівняно з дореформеним періодом, структурно-укладна побудова сільського господарства [250, с. 9].

Звідси справедливим постає тут же наведений фундатором наукового селяниноцентризму академіком Юрчишиним В.В. висновок щодо необхідності поглибленого вивчення відповідних змін у сільському господарстві, їх науково-прикладного аналізу та оцінки, впливу на результати соціально-економічного розвитку галузі, одним з критеріїв якого є темпи і глибина укладотворення. Вимоги часу роблять необхідним надання дослідженню цієї проблеми динамічності, яка встигала б за змінами, що відбуваються на селі, давала якомога повнішу й об'єктивнішу оцінку розвитку різних укладів, включаючи їх соціально-економічну результативність. Ці та інші вихідні засади стосуються як сільського господарства взагалі, так і його окремих регіонів, з їх відмінами у соціальних, природних та економічних умовах.

Аргументом на користь того, що багатоукладність виступає передумовою підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі є відновлення після трансформацій селянського землеволодіння, на основі якого формується селянський уклад. Водночас, у минуле відійшов колгоспний (колгоспно-кооперативний) уклад, що базувався на державній власності на землю та одержавленому майні. Розвиток державного сільськогосподарського укладу на стратегічну перспективу обмежується.

Набуває пріоритету система ведення сільського господарства приватної форми власності, що має тією чи іншою мірою споріднені уклади і субуклади, кожний з яких об'єднує підприємства ринково-підприємницьких типів. Вони функціонують на засадах приватної власності на землю і майно та розвиваються, здебільшого, на базі орендних відносин. Держава, визнаючи допущені в попередні періоди прорахунки політико-правового, організаційно-економічного та соціально-демографічного характеру, разом з тим відсторонюється від реальної фінансово-економічної підтримки аграрних суб'єктів господа-

рювання та відмовляється від відповідальності за стан розвитку найважливішої галузі господарського комплексу країни.

Глибока соціально-економічна трансформація сільського господарства, що відбулася і продовжує розвиватися в Україні в поточний період одним з зі своїх наслідків має становлення на селі приватного сектору, з його наступним переростанням в остаточне утвердження приватновласницьких відносин в найважливішій виробничій галузі економіки країни. Надміру великі організаційні, правові, соціальні, економічні та інші складнощі, в яких ці процеси відбуваються, налаштовують на те, що становлення і утвердження приватного сектору на селі було нелегким. Проте і за цих обставин єдино правильно орієнтуватися на їх незворотність і поступове підвищення соціально-економічної результативності. Їм належить майбутнє, а найважливіша передумова розвитку полягає у взаємопереплетінні, взаємодії двох складових. З одного боку – обов'язковим має стати створення на всіх рівнях умов, за яких такі процеси набували якомога вищої динаміки і соціально-економічної віддачі, з іншого – все те, що буде одержано на цьому шляху, має зміцнювати соціальну та економічну базу подальшого розвитку приватновласницьких відносин. Це настільки складна, багатоелементна й великомасштабна проблема, що було б безпідставно сподіватися на легкий і швидкий успіх.

Останній, крім усього іншого, стане реальним лише за умови, якщо поступово включатиме в себе інші, умовно розуміючи, супутні процеси і явища формування і ефективного функціонування всієї сфери життєзабезпечення українського села та його першооснови – селянства та інших сільських мешканців. Тут, поряд з іншими елементами соціально-економічного розвитку сільської місцевості, має стати прискорення процесів розвитку сільської різноукладності з її регіональними, галузевими та іншими особливостями [250, с. 304-305].

При дослідженні багатоукладності в якості передумови підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі варто виходити з наступних вихідних положень:

1. Сучасна багатоукладність відбиває поточну суспільно-економічну формацію ведення аграрної виробничо-господарської діяльності, що включає як сільськогосподарські підприємства різних форм

власності та організаційно-правового господарювання, так і господарства населення (додаток Ж).

2. Домінування ринкових засад в економіці та приватної форми власності в сільському господарстві відбиває інституціональний характер розвитку відносин власності та передбачає удосконалення існуючих та сприяння утвердженню нових інститутів багатокладної аграрної економіки.

3. Розвиток відносин власності в сільському господарстві в стратегічній перспективі орієнтується на становлення та утвердження на селі ефективного власника, який, будучи суб'єктом власності, спроможний здійснювати високопродуктивну працю на землі та бути конкурентоспроможним на внутрішньому та світовому ринках.

4. Рівноправний розвиток існуючих в селі укладів покликаний відродити в сільській місцевості селянина високоефективного реального власника та господаря, вивести аграрну виробничо-господарську діяльність на рівень сучасних світових вимог, поєднувати приватну форму власності та колективні форми виробництва, узгоджувати інтереси аграрних виробників та споживачів їх продукції, задовольняти поточні та стратегічні потреби вітчизняного селянства, збалансовувати дію економічних, соціальних та екологічних чинників.

Економічну результативність розвитку відносин власності в сільському господарстві об'єктивно характеризує динаміка діючих сільськогосподарських підприємств різних організаційно-правових форм господарювання та господарств населення, в тому числі в розрізі складових їх ресурсного потенціалу, а також за категоріями господарств динаміка виробництва основних видів сільськогосподарських продукції, валової продукції сільського господарства, продуктивності праці та рентабельності виробничо-господарської діяльності. Вони показують сучасні місце та роль кожного укладу, а структурні зрушення – їх поточні та довгострокові можливості, включаючи перспективи появи нових організаційно-правових форм. Їх відповідність існуючим вимогам з боку суспільства визначається ринковою конкуренцією, що збільшує чи зменшує їх питому вагу в загальній кількості (табл. 4.9).

Аналіз цифрових даних показує, що частка фермерських господарств є найбільшою та складала протягом періоду дослідження від 72,9 до 73,9 відсотків від загальної кількості сільськогосподарських

підприємств. Абсолютне домінування фермерських господарств засвідчується тим, що у 2012 р. їх число більш ніж у 5 разів перевищувало кількість господарських товариств, які склали 14,5 % від загальної чисельності сільськогосподарських підприємств.

Таблиця 4.9

Структура діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання, %*

Види підприємств	Роки					2012 до 2005 (+/-)
	2005	2009	2010	2011	2012	
Усього	100	100	100	100	100	X
Господарські товариства	13,7	13,7	13,8	13,8	14,5	0,8
Приватні підприємства	7,1	7,6	7,5	7,4	7,5	0,4
Виробничі кооперативи	2,6	1,7	1,7	1,6	1,6	-1
Фермерські господарства	73,3	73,7	73,8	73,9	72,9	-0,4
Державні підприємства	0,7	0,6	0,6	0,6	0,5	-0,2
Підприємства інших форм господарювання	2,6	2,7	2,6	2,7	3	0,4

* Розраховано за джерелом: [261, с. 50]

Варто вказати на те, що структурні зрушення відбуваються на користь товариських господарств, частка яких збільшилася на 0,8 в. п., приватних підприємств (на 0,4 в. п.) та підприємств інших форм господарювання (на 0,4 в. п.). Водночас, скорочуються частки виробничих кооперативів та державних підприємств, питома вага яких в загальній кількості сільськогосподарських підприємств у 2012р. складала відповідно 1,6 % та 0,5 %.

Загальна кількість діючих сільськогосподарських підприємств за період дослідження зменшилася на 2011 одиниць або на 3,5 % (табл. 4.10). В абсолютних величинах максимальні втрати понесли фермерські господарства Їх число скоротилося на 1715 одиниць або на 4 %. У відносних величинах найбільші втрати понесли виробничі кооперативи, кількість яких зменшилася на 43,7 % або на 665 одиниць.

Таблиця 4.10

Кількість діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання, одиниць*

Види підприємств	Роки					2012 р. у % до 2005 р.
	2005	2009	2010	2011	2012	
Усього	57877	57152	56493	56133	55866	96,5
Господарські товариства	7900	7819	7769	7757	8121	102,8
Приватні підприємства	4123	4333	4243	4140	4183	101,5
Виробничі кооперативи	1521	1001	952	905	856	56,3
Фермерські господарства	42447	42101	41726	41488	40732	96,0
Державні підприємства	386	345	322	311	294	76,2
Підприємства інших форм господарювання	1500	1553	1481	1532	1680	112,0

* Розраховано за джерелом: [261, с. 86].

Суттєві втрати понесли також державні підприємства, представництво яких в загальній чисельності скоротилося на 23,8 % (92 од.). Водночас, за наявності досить стійкого тренда зменшення числа господарюючих суб'єктів, мають місце організаційно-правові форми господарювання, що за даних умов нарощують свою кількість. Так, у 2012 р. по відношенню до 2005 р. число господарських товариств підприємств збільшилося на 221 одиницю або на 2,8 %. Максимальний приріст у відносних величинах стосується категорії підприємств інших форм господарювання, кількість яких протягом періоду дослідження зростає на 12 % або на 180 одиниць. На 60 одиниць (1,5%) зростає також чисельність приватних підприємств.

Еволюція відносин власності відбиває перерозподіл виробничих ресурсів та показує рівень економічної результативності підприємств різних організаційно-правових форм на конкретний часовий період (табл. 4.11).

З метою забезпечення наукової ґрунтовності досліджувалися сільськогосподарські підприємства, що відповідають статистично установленим критеріям.

Таблиця 4.11

Основні характеристики сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання за 2012 р.*

Показники	Сільськогосподарські підприємства	У тому числі					
		недержавні	з них				
			господарські товариства	приватні	виробничі кооперативи	інші	державні
Кількість підприємств	9160	8876	4978	3102	434	362	284
Середньооблікова чисельність працівників, осіб	485435	463881	317958	98333	25003	22587	21554
в розрахунку на 1 підприємство, осіб	53,0	52,3	63,9	31,7	57,6	62,4	75,9
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	18505	17919	11320	5083	701	813	585
в розрахунку на 1 підприємство, га	2020	2019	2274	1639	1615	2246	2060
Орендовані угіддя, тис. га	17529	17512	11132	4958	691	729	16
Чистий дохід, млн. грн.	122431	120663	85801	26925	2604	5331	1768
в розрахунку на 1 га с.г. угідь, грн.	6617,9	6740,9	7593,0	5300,2	3720,0	6557,2	3022,2
в розрахунку на 1 підприємство, млн. грн.	13,4	13,6	17,2	8,7	6,0	14,7	6,2
Чистий дохід від реалізації с-г. продукції, млн. грн.	118892	117284	83225	26341	2559	5157	1608
Прибуток, млн. грн.	20528	20522	13910	5448	172	991	5,9
в розрахунку на 1 га с.г. угідь, грн.	1109,6	1146,5	1228,8	1072,4	245,4	1218,9	10,1
в розрахунку на 1 підприємство, тис. грн.	2241	2312	2794	1756	396	2738	21
Рівень рентабельності, %	20,2	20,5	19,4	25,4	7,1	22,8	0,3

* Розраховано за джерелом: [184, с. 11].

Проведений аналіз показує, що основний ресурсний потенціал концентрують сільськогосподарські підприємства з приватною формою власності. У 2012 р. вони займали понад 17,9 млн. га сільськогосподарських угідь, що складає 96,8 % від загальної площі угідь всіх сільськогосподарських підприємств. В них працювало майже 463,9 тис. осіб, або 95,6 % від середньооблікової чисельності працівників всіх досліджуваних підприємств. На сільськогосподарські підприємства держаної форми власності приходилося всього 4,4 % від всієї середньооблікової чисельності працівників та 3,2 % – площі сільськогосподарських угідь.

Державні підприємства вирізняються низькою економічною результативністю використання основних ресурсів. Так, частка чистого доходу державних підприємств в загальній виручці від реалізації продукції складає всього 1,4%, а частка прибутку – відповідно 0,03 %. За наявності найбільшої середньооблікової чисельності працюючих в розрахунку на 1 підприємство (майже 76 осіб), ними орендується всього 0,09 % від всієї земельної площі сільськогосподарських угідь, що знаходяться в оренді досліджуваних господарюючих суб'єктів.

Серед сільськогосподарських підприємств, що функціонують на основі приватної форми власності, виділяються господарські товариства, які мають найбільші параметри основних ресурсів. У 2012 р. вони займали понад 11,3 млн. га сільськогосподарських угідь, або 61,2 % від загальної площі угідь всіх сільськогосподарських підприємств. В них працювало майже 318 тис. осіб, або 65,5 % від середньооблікової чисельності працівників всіх аграрних підприємств. За середньообліковою чисельністю працюючих в розрахунку на 1 підприємство (майже 64 особи) господарські товариства поступаються лише державним підприємствам.

Частка чистого доходу господарських товариств в загальній виручці від реалізації продукції складала 70,1 %, а частка прибутку – відповідно 67,8 %. Господарські товариства в розрахунку на 1 підприємство отримали максимальний чистий дохід – 17,2 млн. грн. та прибуток – 2794 тис. грн.

Приватні сільськогосподарські підприємства займають другу сходинку за абсолютними та відносними розмірами земельних та трудових ресурсів, частки яких від їх загальних обсягів у 2012 р. склали відповідно 27,5 % та 20,3 %. Питома вага чистого доходу

приватних підприємств в загальній виручці від реалізації продукції становила 22 %, а частка прибутку – відповідно 26,5 %. Приватні підприємства виділяються найвищою рентабельністю виробничо-господарської діяльності – 25,4 %.

Серед сільськогосподарських підприємств, що функціонують на основі приватної форми власності на землю та майно, найменшу частку земельних ресурсів (3,8 %) займають виробничі кооперативи. В розрахунку на 1 підприємство в них найменша площа сільськогосподарських угідь (1615 га), виручка від реалізації продукції (6 млн. грн.), сума прибутку (396 тис. грн..) та рентабельність (7,1 %).

Таким чином, внаслідок вищої економічної результативності виробничо-господарської діяльності господарські товариства та приватні підприємства концентрують основні виробничі ресурси та нарощують свою кількість. Тоді як виробничі кооперативи та державні підприємства, зі значно нижчим рівнем економічної результативності, втрачають відповідні ресурси та скорочують свою чисельність.

На основі проведеного аналізу можна зробити наступні узагальнення:

1. Кількість сільськогосподарських підприємств державної форми власності неухильно скорочується. Темпи їх скорочення, за одних і тих же макроекономічних та мікроекономічних умов функціонування, переважають значення аналогічних показників сільськогосподарських підприємств, виробничо-господарська діяльність яких здійснюється на приватній формі власності. Державні підприємства проявляють низький рівень підприємницької активності та належать до господарюючих суб'єктів, що мають найменшу ринкову результативність та економічну ефективність виробничо-господарської діяльності.

2. Функціонуючи на основі приватної форми власності, сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм мають різні тренди розвитку та економічну ефективність виробничо-господарської діяльності. Якщо число виробничих кооперативів та фермерських господарств формує сталий від'ємний тренд, то кількість господарських товариств та приватних підприємств зростає.

3. В поточний період відбувається активний пошук найбільш прийнятних для ведення виробничо-господарської діяльності органі-

заційно-правових форм, що засвідчує зростання числа підприємств під категорією «підприємства інших форм господарювання».

4. Скорочення сільськогосподарських підприємств, виробничо-господарська діяльність яких здійснюється на основі приватної форми власності, показує необхідність пошуку додаткових чинників підвищення їх економічної ефективності та посилення конкурентоспроможності. Бо наявність приватної власності не виступає самодостатнім чинником для збереження їх ресурсного потенціалу та запобігання ліквідації таких підприємств.

Якщо загальна кількість фермерських господарств скорочується, то їх число без малих сільськогосподарських підприємств в останні роки постійно збільшується (табл. 4.12). За офіційними статистичними даними [261, с. 8] у 2012 р. по відношенню до 2010 р. кількість фермерських господарств збільшилася на 127 одиниць, чисельність зайнятих у сільськогосподарському виробництві працівників зросла на 2893 особи, а площа сільськогосподарських угідь підвищилася на 193 тис. га. Зростання орендованої фермерами земельної площі (на 203 тис. га) вказує на ріст довіри сільського населення до даної категорії сільськогосподарських товаровиробників.

Протягом періоду дослідження у фермерських господарствах чистий дохід збільшився на 6,8 млрд. грн. Чистий дохід в розрахунку на 1 фермерське господарство збільшувався та звітного року складав 518 тис. грн., а у великих господарствах – майже 9,5 млн. грн. При сталому зростанні економічної результативності, фермерські господарства мають вищу за середній рівень окупність понесених витрат у виробничо-господарській діяльності.

Про перспективи розвитку фермерських господарств як організаційно-правової форми ведення аграрного виробництва засвідчує: по-перше, нарощування ними ресурсного потенціалу в частині чисельності працюючих та площі задіяних у виробничо-господарській діяльності земельних ресурсів; по-друге, посилення фермерами підприємницької функції та використання ними сучасних організаційно-економічних важелів механізми нарощування ресурсного потенціалу, зокрема через оренду землі; по-третє, зростання в абсолютних та відносних величинах числа великих фермерських господарств.

Таблиця 4.12

Основні характеристики фермерських господарств, без малих сільськогосподарських підприємств

Показники	2010 рік*			2012 рік*		
	Всього	з них великі		Всього	з них великі	
		Всього	%		Всього	%
Кількість господарств	33870	821	2,4	33997	850	2,5
Середня чисельність працівників, осіб	97350	25330	26,0	100243	26029	26,0
в розрахунку на 1 підприємство, осіб	2,9	30,9	X	2,9	30,6	X
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	4199	1595	37,9	4392	1682	38,3
в розрахунку на 1 підприємство, га	124,0	1942,8	X	129,1	1978,8	X
Орендовані угіддя, тис. га	3432	1569	45,7	3635	1655	45,5
Чистий дохід, млн. грн.	10788	5214	48,3	17936	8161	45,7
в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.	2369,2	3268,9	X	4083,8	4852,0	X
в розрахунку на 1 підприємство, тис. грн.	318,5	6350,7	X	518,0	9471,7	X
Чистий дохід від реалізації сільськогосподарської продукції, млн. грн.	10585	5122	48,3	17611	8051	45,7
Прибуток, млн. грн.	2626	1430	54,4	3914	1730	44,2
в розрахунку на 1 га сільськогосподарських угідь, грн.	625,4	896,6	X	891,2	1028,5	X
в розрахунку на 1 підприємство, тис. грн.	77,5	1741,7	X	115,1	2035,2	X
Рівень рентабельності, %	32,2	37,8	X	27,9	27,4	X

* Розраховано за джерелом [261, с. 8]

Четверта позиція полягає у підвищенні економічної результативності фермерських господарств та досягненні вищого рівня рентабельності, ніж в підприємствах інших організаційно-правових форм.

Виробничо-господарська діяльність господарств населення в сільській місцевості концентрується в особистих селянських господарствах та здійснюється на основі приватної форми власності (табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Структура виробництва сільськогосподарських культур за категоріями господарств *

Сільсько-господарські культури	Одиниці виміру	Роки						
		1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
Сільськогосподарські підприємства								
Зернові та зернобобові	тис. т	49563,8	31182,3	19964,2	28790,4	29779,3	44219,3	36075,0
	%**	97,2	91,9	81,6	75,7	75,8	77,9	78,1
Цукрові буряки	тис. т	44261,7	28884,1	11594,1	12145,4	12663,4	17145,4	16837,7
	%**	99,99	97,4	87,8	78,5	92,1	91,5	91,3
Соняшник	тис. т	2509,2	2734,3	3025,7	3709,9	5585,6	7288,8	7131,1
	%**	97,6	95,6	87,5	78,8	82,5	84,1	85,0
Картопля	тис. т	4793,6	618,5	276,7	239,7	482,5	751,8	757,0
	%**	28,6	4,2	1,4	1,2	2,6	3,1	3,3
Овочі	тис. т	4872,1	1607,1	986,3	780,7	964,6	1540,5	1433,9
	%**	73,1	27,3	16,9	10,7	11,9	15,7	14,3
Плоди та ягоди	тис. т	1347,1	311,2	264,1	200,1	286,8	299,8	369,0
	%**	46,4	16,4	18,2	11,8	16,4	15,8	18,4
Господарства населення								
Зернові та зернобобові	тис. т	1445,2	2747,5	4494,8	9225,1	9491,6	12527,5	10141,2
	%**	2,8	8,1	18,4	24,3	24,2	22,1	21,9
Цукрові буряки	тис. т	2,8	766,3	1604,7	3322,4	1085,8	1595,1	1601,2
	%**	0,01	2,6	12,2	21,5	7,9	8,5	8,7
Соняшник	тис. т	61,6	125,6	431,7	996,2	1185,9	1381,7	1256,0
	%**	2,4	4,4	12,5	21,2	17,5	15,9	15,0
Картопля	тис. т	11938,8	14110,9	19561,4	19222,7	18222,3	23495,9	22493,2
	%**	71,4	95,8	98,6	98,8	97,4	96,9	96,7
Овочі	тис. т	1794,3	4272,7	4835,0	6514,3	7157,8	8292,4	8582,8
	%**	26,9	72,7	83,1	89,3	88,1	84,3	85,7
Плоди та ягоди	тис. т	1554,6	1586,2	1188,5	1489,8	1459,7	1596,5	1639,7
	%**	53,6	83,6	81,8	88,2	83,6	84,2	81,6

*Джерело: [261, с.89]

** Відсотків до загального обсягу виробництва відповідної продукції сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення

На відміну від сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств, ринково-підприємницька функція в господарствах населення не є визначальною. Водночас, в структурі виробництва низки сільськогосподарської продукції господарства населення домінують значною мірою сприяючи вирішенню проблеми забезпечення продовольчої безпеки країни. Так, звітного року господарствами населення вирощено 96,7 % загального урожаю картоплі, 85,7 % – овочів, 81,6 % – плодів та ягід. Абсолютне домінування досліджуваних господарств в розрізі даної групи сільськогосподарської продукції є стабільним та зберігається з середини 90-х років минулого сторіччя. В окремі роки (2005 р.) досліджувані господарства набували досить вагомої питомої ваги у виробництві продукції зернових та зернобобових культур – 24,3 %, соняшнику – 21,2 % та цукрових буряків – 21,5 %. Проте продукцією останньої групи формується стійкий тренд відносного скорочення.

Господарства населення переважають сільськогосподарські підприємства з виробництва більшості основних видів тваринницької продукції (табл. 4.14). Так, звітного року господарствами населення вироблялося 98 % від загального виробництва меду, 85,1 % – вовни, 77,7 % –молока, 42,5 % – м'яса та 37,3 % яєць.

Тоді як, за винятком продукції бджільництва, на початку 90-х років минулого сторіччя в даній галузі повністю домінували сільськогосподарські підприємства. Отже, після глибинних соціально-економічних трансформацій відбулися вагомні структурні зрушення в обсягах виробництва основних видів аграрної продукції на користь господарств населення.

Існуючий поділ праці у національному аграрному секторі демонструє досить чіткий орієнтир підприємств на виробництво продукції, що характеризується масштабністю, однорідністю, товарністю, високим рівнем механізації та автоматизації технологічних процесів, здатністю до оперативної промислової переробки, наявністю зовнішньоекономічних перспектив, високою рентабельністю та конкурентоспроможністю на світовому ринку (зернові та зернобобові, соняшник, цукрові буряки, м'ясо, яйця).

Господарства населення в якості виробника переймаються виробництвом аграрної продукції, що безпосередньо задовольняють певні споживчі потреби людей та споживаються домогосподарствами.

Таблиця 4.14

Структура виробництва основних видів продукції тваринництва за категоріями господарств *

Продукція тваринництва	Одиниці виміру	Роки						
		1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
Сільськогосподарські підприємства								
М'ясо (у забійній вазі)	тис. т	3099,0	1107,3	438,1	588,1	1134,4	1215,3	1271,2
	%**	71,1	48,3	26,3	36,8	55,1	56,7	57,5
Молоко	тис. т	18634,1	9443,0	3668,7	2582,5	2216,6	2245,9	2535,3
	%**	76,0	54,7	29,0	18,8	19,7	20,3	22,3
Яйця	млн. шт.	10126,0	4170,8	2977,3	6458,1	10249,6	11738,2	11977,4
	%**	62,2	44,4	33,8	49,5	60,1	62,8	62,7
Вовна	т	26466	9733	1311	692	710	647	556
	%**	88,8	69,9	38,6	21,7	16,9	16,7	14,9
Мед	т	10837	7253	3564	2461	1620	1496	1417
	%**	21,3	11,6	6,8	3,4	2,3	2,1	2,0
Господарства населення								
М'ясо (у забійній вазі)	тис. т	1258,8	1186,4	1224,7	1008,9	924,6	928,5	938,4
	%**	28,9	51,7	73,7	63,2	44,9	43,3	42,5
Молоко	тис. т	5874,2	7831,3	8989,2	11131,9	9031,9	8840,1	8842,3
	%**	24,0	45,3	71,0	81,2	80,3	79,7	77,7
Яйця	млн. шт.	6160,7	5232,7	5831,3	6587,8	6802,7	6951,6	7133,1
	%**	37,8	55,6	66,2	50,5	39,9	37,2	37,3
Вовна	т	3338	4193	2089	2503	3482	3230	3168
	%**	11,2	30,1	61,4	78,3	83,1	83,3	85,1
Мед	т	40021	55475	48875	69001	69253	68815	68717
	%**	78,7	88,4	93,2	96,6	97,7	97,9	98,0

*Джерело: [261, с.128]

** Відсотків до загального обсягу виробництва відповідної продукції сільськогосподарськими підприємствами та господарствами населення

Така продукція користується підвищеним попитом на місцевих та локальних ринках, є мало транспортабельним та швидкопсувним товаром, дрібносерійним в продажу, потребує значних витрат ручної праці та індивідуального підходу в обслуговуванні (картопля, овочі, плоди та ягоди, мед, вовна, молоко).

Вагомим чинником, що впливає на вибір напрямів виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств, висту-

пає домінування в них підприємницьких запитів. Даний висновок підтверджується рівнем рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції, офіційні статистичні дані яких [261, с. 55, 58] наведені в табл. 4.15.

Таблиця 4.15

Рівень рентабельності основних видів сільськогосподарської продукції сільськогосподарських підприємств, %*

Види продукції	Роки				
	2000	2005	2010	2011	2012
Зернові та зернобобові	64,8	3,1	13,9	26,1	15,2
Насіння соняшнику	52,2	24,3	64,7	57,0	45,8
Цукрові буряки	6,1	4,8	16,7	36,5	15,7
Овочі	-1,7	16,1	23,5	9,9	-6,8
Картопля	14,0	17,8	62,1	17,7	-21,5
Плоди	-1,1	12,7	14,9	17,9	8,8
Молоко	-6,0	12,2	17,9	18,5	2,3
Велика рогата худоба на м'ясо	-42,3	-25,0	-35,9	-24,8	-29,5
Свині на м'ясо	-44,3	14,9	-7,8	-3,7	2,0
Вівці та кози на м'ясо	-46,4	-32,1	-29,5	-39,6	-40,0
Птиця на м'ясо	-33,2	24,9	-4,4	-16,8	-7,2
Яйця курячі	10,6	23,5	18,6	38,8	52,6
Вовна	-75,8	-72,8	-82,2	-70,6	-61,0

* Джерело: [261, с.55, 58]

Аналіз цифрових матеріалів показує, що господарська діяльність сільськогосподарських підприємств зосереджується в площині виробництва, переважно, високорентабельної продукції. Тоді як низькорентабельній та збитковій сільськогосподарській продукції даною категорією виробників приділяється мінімальна увага. Виробництвом цієї продукції займаються, переважно, господарства населення, збалансовуючи ринок агро продовольчої продукції та задовольняючи потреби її споживачів.

В останні роки у виробництві валової продукції сільського господарства між господарствами населення та сільськогосподарськими підприємствами зберігається певний паритет, що досягається, передусім, за рахунок продукції рослинництва (табл. 4.16).

Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства показує наявність значних структурних зрушень за категоріями господарств. Якщо на початку 90-х років минулого сторіччя в аграрному виробництві домінували сільськогосподарські підприємства, то

через десять років панівне положення в сільському господарстві вже займали господарства населення.

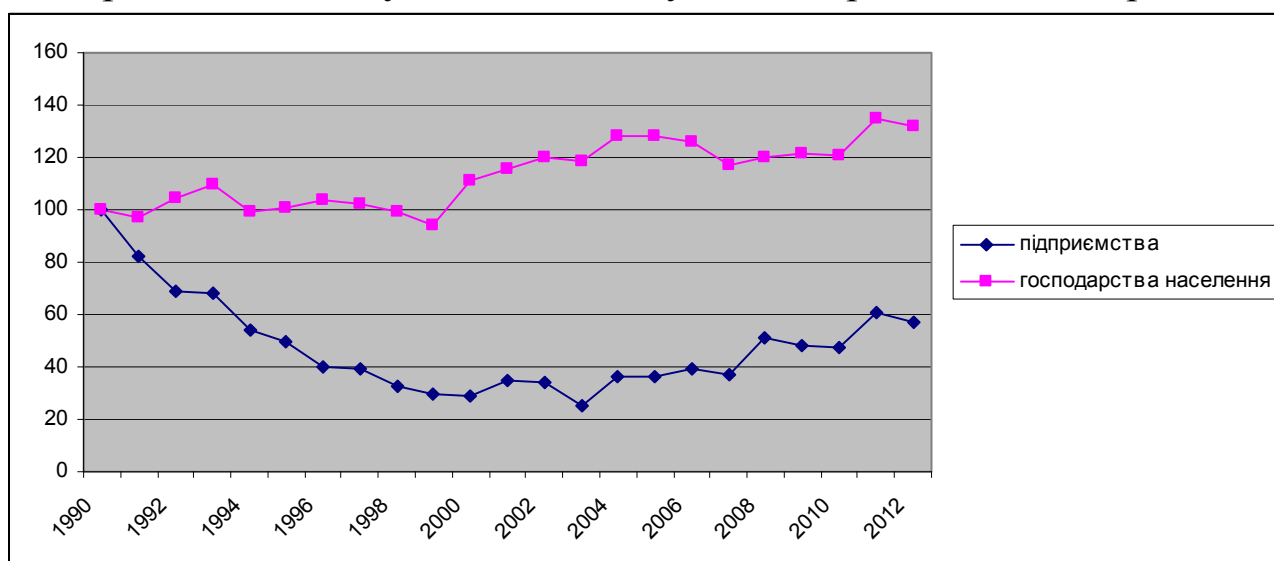
Таблиця 4.16

Структура виробництва валової продукції сільського господарства за категоріями господарств *(у відсотках до загального обсягу)

Показники	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
Сільськогосподарські підприємства							
Валова продукція - всього	70,4	54,1	38,4	40,5	48,3	51,8	50,7
у тому числі продукція рослинництва	81,1	63,5	49,3	48,6	53,6	56,7	55,0
продукція тваринництва	59,2	41,1	21,0	26,2	38,8	40,6	41,8
Господарства населення							
Валова продукція - всього	29,6	45,9	61,6	59,5	51,7	48,2	49,3
у тому числі продукція рослинництва	18,9	36,5	50,7	51,4	46,4	43,3	45,0
продукція тваринництва	40,8	58,9	79,0	73,6	61,2	59,4	58,2

*Джерело: [261 , с.45]

Динаміка виробництва валової продукції названих категорій господарств, що індексувалася до стану на 1990 р., наведена на рис. 4.8.

Рис. 4.8. Індеси валової продукції сільського господарства за категоріями господарств до 1990 р.

*Джерело: [261 , с.41, 42]

Індекси валової продукції сільського господарства за категоріями господарств наочно підтверджують наявність перспектив подальшого розвитку господарств населення, що в сільській місцевості представлені переважно особистими селянськими господарствами. Об'єктивним підґрунтям цього виступає необхідність:

- забезпечення продовольчої безпеки країни;
- підвищення зайнятості сільських мешканців;
- розширення джерел грошових надходжень до сільських домогосподарств;
- посилення в особистих селянських господарствах ринково-підприємницьких функцій;
- збереження національних інституцій та регіональних традицій і звичаїв;
- мотивування до високопродуктивної праці через поєднання в одній особі власника, менеджера та виконавця;
- усунення низки чинників національної соціально-демографічної кризи;
- створення умов для прогресивного розвитку сільської поселенської мережі тощо.

Проведені дослідження багатокладності як передумови підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі дозволяють зробити наступні узагальнюючі висновки:

1. Підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі передбачає створення для сільськогосподарських підприємств та господарств населення макроекономічних та мікроекономічних умов господарювання, що сприятимуть збереженню багатокладності та різноманітності організаційно-правових форм виробничо-господарської діяльності. Домінування в сільському господарстві приватної форми власності на землю та майно не виступає самодостатнім чинником, що автоматично забезпечує зростання ресурсного потенціалу та підвищення економічної ефективності виробничо-господарської діяльності аграрних підприємств.

2. Виведення національного аграрного сектора на рівень сучасних світових стандартів потребує збалансування аграрними виробни-

ками різних організаційно-правових форм господарювання економічних, соціальних та екологічних інтересів на основі поєднання приватної форми власності та колективних форм організації виробничо-господарської діяльності, параметри якої (кількісні, якісні, структурні та цінові) узгоджені з ринковими вимогами та спрямовані на задоволення поточних та стратегічних потреб вітчизняного селянства.

3. Соціально-економічні перспективи подальшого розвитку аграрних підприємств державної форми власності потребують нарощування ними підприємницької активності, підвищення ринкової результативності та збільшення економічної ефективності виробничо-господарській діяльності.

4. Посилення конкурентоспроможності фермерських господарств, виробничо-господарська діяльність яких здійснюється в спільній з іншими сільськогосподарськими підприємствами ринковій ніші, потребує подальшого нарощування ними ресурсного потенціалу, посилення ринково-підприємницької функції та використання сучасних організаційно-економічних механізмів господарювання.

5. Перспектива подальшого розвитку особистих селянських господарств передбачає посилення в них ринково-підприємницьких функцій, заохочення до участі в сільському кооперативному русі, концентрацію та спеціалізацію виробничо-господарської діяльності, розвиток ринкової інфраструктури в сільській місцевості, диверсифікацію виробничо-обслуговуючої не сільськогосподарської діяльності, широкое використання в практиці малого сільського господарювання сучасних науково-технічних здобутків.

ВИСНОВКИ

Проведене наукове дослідження дозволяє зробити теоретико-методологічні узагальнення та обґрунтувати рекомендаційні положення, прикладне використання яких забезпечує підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях.

1. Узагальнення наукових підходів та прикладної емпірики розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях показує, що власність в якості економічної категорії віддзеркалює найзагальніші та найістотніші явища реальної економічної дійсності, що проявляється в реакції на результати природних процесів та людської праці матеріального та нематеріального характеру, по відношенню до яких з боку певних суб'єктів в нерозривній єдності здійснюється володіння, користування та розпорядження.

2. Виявлено особливості розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях в Україні, що спричинені: глибинністю змін та масштабністю, яка торкається усіх сфер сільської життєдіяльності; поєднанням з процесами утвердження в господарському комплексі ринкових засад; посиленням впливу економічної глобалізації та світової регіоналізації; прискоренням впровадження здобутків науково-технічного прогресу в практику аграрного господарювання; пошуком гармонічного поєднання процесів індивідуалізації та соціалізації власності; дисбалансом суспільно-політичних, соціально-економічних та еколого-природоохоронних інтересів сільських територій; суспільно-політичною багатогранністю та соціально-економічною багатофункціональністю проявів досліджуваних відносин. Відмінності розвитку відносин власності в сучасних аграрних перетвореннях в Україні полягають у залежності їх результативності від ефективності національної аграрної політики, орієнтованості на прогресивні світові стандарти, необхідності інноваційного забезпечення прийняття організаційно-технічних рішень з удосконалення виробничо-господарської діяльності аграрного сектора та його суб'єктів, нагальній необхідності підвищення соціально-економічної та суспільно-політичної результативності, незавершеності набуття права власності на землю сільсько-господарського призначення, орієнтованості на професійність в управлінні власністю, об'єктивності посилення інтелектуалізації вла-

сності; належності до системи національних цінностей, що слугує об'єднуючим феноменом суспільної свідомості та завдяки селянству ідентифікує українську націю; широкому спектрі суб'єктів ведення сільськогосподарського виробництва, яке здійснюють, з одного боку крупно масштабні корпоративні структури, а з іншого – особисті селянські господарства та інші дрібні форми сільської виробничо-господарської діяльності.

3. Високоєфективна участь України в процесах економічної глобалізації потребує системного удосконалення національної зовнішньоекономічної діяльності стосовно сільськогосподарської та продовольчої продукції; нарощування експортного потенціалу аграрного сектора на основі існуючих сприятливих для виробничо-господарської діяльності природно-географічних умов та використання сучасних науково-інформаційних, техніко-технологічних, організаційно-економічних та соціально-політичних здобутків; раціоналізації структури експорту в розрізі товарного асортименту на користь продукції з високим рівнем доданої вартості; здійснення імпортозаміщення товарів, що завозяться із-за кордону, за наявності вітчизняних товарів-аналогів, які за своїми властивостями та ринковими характеристиками не поступаються виробам інших країн походження; удосконалення імпоротної структури, що посилює інноваційно-інвестиційну складову виробництва продовольчої продукції та її збут на світовому ринку.

4. Доведено, що соціально-економічні перетворення в аграрному секторі змінюють сільські громадські інституції – звичаї та традиції, які значною мірою визначають формування та розвиток нових в країні економічних інститутів. Інституціональне забезпечення слугує економічною, організаційно-управлінською, політико-правовою та соціально-психологічною базою предметно розвитку відносин власності в сільському господарстві. Інститути в якості економіко-правових норм стосуються форм та об'єктів власності, а також організаційно-економічних заходів регуляторної політики щодо її розвитку.

5. Встановлено, що діалектика взаємозв'язку індивідуалізації та соціалізації власності в аграрному секторі ґрунтується на їх єдності та внутрішньому протиріччі, взаємодія яких формує постійне джерело корінних змін відносин власності. Роздвоєння відносин власності на взаємовиключні та взаємообумовлені одна одну протилежності – індивідуалізацію та соціалізацію, утворює цільне еконо-

мічне явище, де індивідуалізація не може відбуватися без її соціалізації, яка, в свою чергу, передбачає здійснення індивідуалізації. Тому соціалізація власності не повинна протиставлятися її індивідуалізації, бо в економічній дійсності вони являють собою нерозривне ціле, розвиток якого відбувається завдяки єдності цих протилежностей.

Визначальною рисою сучасного розвитку відносин власності аграрного сектора постає утвердження в ньому приватної форми власності, що сприяє суспільно-політичним нововведенням, забезпечує умови для багатокладності та рівноправності всіх форм власності, гарантує посилення економічної конкуренції, прискорює динаміку ринкових змін, формує реальних власників, закладає підґрунтя для створення різних організаційно-правових форм господарювання, збільшує багатства конкретних людей та громад, допомагає проявитися підприємницькому хисту особистостей та їх економічному самоутвердженню. Пріоритет однієї форми власності по відношенню до іншої повинен визначатися на основі їх рівноправного ринкового змагання, де в якості найбільш об'єктивного арбітра виступають пересічні покупці, які надають перевагу одним та ігнорують інших товаровиробників з відповідними формами власності.

6. Розвиток відносин власності в аграрному секторі на пореформеному етапі позитивно відбивається на соціально-економічній результативності стосовно зерна, цукрових буряків, соняшнику, картоплі, овочів, плодоягідної продукції та винограду, м'яса, яєць, виробництво яких в розрахунку на одну особу зростає. Водночас, споживання таких продуктів харчування, як плодоягідна продукція та виноград, м'ясо та м'ясопродукти, молоко та молочні продукти досить суттєво поступається науково обґрунтованим нормам. При цьому виробництво молока скорочується, що засвідчує продовження кризових процесів в скотарській галузі молочного спрямування. Перспективи зростання соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі ґрунтуються на соціальній вагомості продукції, що в ньому виробляється, а також значних можливостях підвищення економічної ефективності сільськогосподарського виробництва на основі сучасних наукових здобутків.

7. Обґрунтована неоднозначність оцінки суспільно-політичної результативності розвитку відносин власності в сільському господар-

стві, зумовлених різноплановими процесами, що відбуваються в аграрному секторі після його глибокого реформування. З одного боку, мають місце структурні зрушення на користь становлення приватної форми власності та формування нових сільських укладів, які проявляють позитивну динаміку щодо власного ресурсного зміцнення в частині основного засобу виробництва в сільському господарстві – землі. З іншого боку – відбувається виведення із виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських угідь, масштаб якого засвідчує проблемний характер як розвитку новостворених укладів, так і утвердження на селі приватної форми власності.

Структурні зрушення ресурсного потенціалу аграрної виробничо-господарської діяльності за рахунок одних сільськогосподарських підприємств на користь інших за одних і тих же умов показує доцільність проведеного реформування відносин власності в сільському господарстві та наявність в галузі перспектив розвитку на основі домінування в ній приватної форми власності та ринково орієнтованих господарюючих суб'єктів, які проявили вищу конкурентоспроможність та адаптивність до динамічних змін сучасного ринкового середовища.

8. Визначено, що в структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств в абсолютних та відносних величинах скорочуються доходи від підприємницької діяльності та самотійної зайнятості, продажу сільськогосподарської продукції, продажу особистого та домашнього майна. Поєднання цих процесів з низькою питомою вагою доходів від власності в сукупних ресурсах досліджуваних домогосподарств, свідчить про те, що глибокі трансформації відносин власності в сільській місцевості не принесли очікуваних соціально-економічних результатів. Подолання сформованих негативних трендів та підвищення підприємницької активності сільських домогосподарств, а також нарощування ними доходів від власності, зокрема на землю та майно, як важливих складових збільшення сукупних ресурсів, вимагає прийняття системних рішень. Їх розробка та реалізація повинні здійснюватися в інтересах селян, проводитися зусиллями державних, наукових та освітніх інститутів з безпосереднім залученням до цієї роботи на всіх її етапах безпосередніх виконавців – представників сільських домогосподарств.

Зростання сукупних ресурсів сільських домогосподарств, при скороченні ними в абсолютних та відносних величинах вартості спо-

житої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та самозаготівель, а також постійний ріст та абсолютне домінування грошових доходів по відношенню до негрошових доходів у сукупних ресурсах сільських домогосподарств, свідчить про стійке посилення ринкових механізмів у системі сучасних економічних відносин сільської місцевості.

9. Встановлено, що радикальні зміни відносин власності в аграрному секторі в абсолютній більшості регіонів країни позитивно відбиваються на економічній результативності господарств населення, які за наявності менших виробничих ресурсів досягають з сільськогосподарськими підприємствами паритету з виробництва валової продукції сільськогосподарства. Економічна ефективність виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств характеризується нестабільною в часі, суттєво диференціює по регіонах і в більшості з них тривалий час зберігає низький рівень рентабельності. При цьому регіональна диференціація у співвідношеннях виробництва валової продукції між підприємствами та господарствами населення збільшується на користь останніх. Динаміка ефективності виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських підприємств різних регіонів та відносне зниження результативності використання в них земельних ресурсів господарствами населення, що корелює зі стрімким скороченням сільського населення, вказує на потребу виведення відносин власності на якісно новий, вищий за попередній рівень в масштабах всієї країни.

10. Обґрунтовано, що нерухомість та власність виступають формами наукового пізнання економічних понять, які віддзеркалюють об'єктивний світ економічного розвитку та формати його поглибленого дослідження; в прикладному плані управління нерухомістю впливає на розвиток відносин власності, взаємозалежність яких відбиває взаємодію одиничного та загального, наукової категорії, що в економічній сфері характеризує різні сторони єдиного цільного явища, бо без нерухомості, яка в даному випадку являє собою одиничне (окреме), не існує власності, представлені загальним, яке існує завдяки одиничному – нерухомості, і проявляється через нерухомість; нерухомість, в свою чергу, віддзеркалює частковість загальних відносин власності, та не може існувати поза зв'язку із загальним та економікою в цілому.

11. Поточне функціонування ринку нерухомості відбиває, з одного боку, рівень соціально-економічного розвитку нації у форматі товарних ринкових пропозицій, а з іншого – показує ефективність держаної регуляторної політики щодо управління відносинами власності в цілому та нерухомістю зокрема. Ринок при цьому виступає в якості своєрідного управителя, керуюча функція якого полягає у визначенні обсягів, асортименту, якості та ціни щодо виробництва та купівлі-продажу об'єктів нерухомості. Одночасно з ринковими процесами, що здійснюють управління нерухомістю згідно дії об'єктивних економічних законів, на розвиток відносин власності вагомий вплив мають регуляторні механізми, які прямо чи опосередковано використовуються державою в загальнонаціональних інтересах.

Ефективність функціонування нерухомості виробничого призначення аграрного сектора і його господарюючих суб'єктів та соціальна результативність розвитку житлової нерухомості сільського населення значною мірою визначаються макроекономічними та мікроекономічними процесами, що формуються під впливом транзитивної економіки та проведених радикальних трансформацій відносин власності.

12. Управління нерухомістю та розвиток відносин власності є взаємозв'язаними та взаємозалежними соціально-економічними та політико-правовими процесами, організаційне регламентування та прикладне здійснення яких безпосередньо впливає на ефективність функціонування господарського комплексу, окремих галузей, суб'єктів господарювання та добробуті громадян країни. Процес державного регулювання розвитку відносин власності предметно нерухомості організаційно регламентується, нормується та методично інструктується стосовно виробничо-господарської діяльності суб'єктів господарювання в сфері створення, володіння, використання та розпорядження об'єктів нерухомості. Динаміка аграрних підприємств як об'єктів нерухомості за регіонами вказує на значну вагомість впливу менеджменту органів місцевого самоврядування на розвиток відносин власності.

13. Розвиток відносин власності щодо об'єктів нерухомості відбиває перманентний процес економічної еволюції в часі і просторі та показує дискретні зміни власників стосовно їх прав на користування, володіння та розпорядження цими об'єктами. Даний процес з неру-

хомістю має місце в результаті проведення її купівлі-продажу, міни, дарування, ренти, відчуження за договором довічного утримання, націоналізації, приватизації, відчуження майна. Зміна права володіння та користування об'єктів нерухомості відбувається, коли предметно них здійснюється: оренда, сервітут, передача права в постійне користування, вклад в статутний капітал, спільна діяльність, іпотека, лізинг, реорганізація юридичної особи, відчуження майна. Оскільки вони виступають в якості важелів процесу управління нерухомістю, то мають функціонувати згідно об'єктивних закономірностей ринкової економіки та відбивати специфіку зміни права власності, володіння і користування об'єктами нерухомості.

Відсутність значних можливостей нарощування в сільському господарстві нерухомості за рахунок збільшення кількості підприємств, представлених цілісними майновими комплексами, спричинено існуючою наявністю фізичних осіб-підприємців, чисельність яких обмежена та неухильно скорочується, а також співвідношенням та тенденціями розвитку великих, середніх та малих підприємств аграрного сектора.

14. Визначено, що пореформений період розвитку відносин власності в аграрному секторі характеризується позитивною динамікою площі сільського житлового фонду, зростанням забезпеченості населення у сільській місцевості житлом, збільшенням введення в експлуатацію житла та житлових будинків, індивідуальних зокрема. Водночас, благоустрій сільських поселень в частині забезпеченості житлової нерухомості водопроводом та каналізацією, знижується. Державні програмно-цільові проекти щодо розвитку українського села в цілому не забезпечують досягнення таких стратегічних цілей як збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності нації; не гарантують комплексного розвитку сільських територій та розв'язання соціальних проблем на селі, передбачених законодавством стосовно державної аграрної політики. Поточний розвиток відносин власності в аграрному секторі не має адекватного сучасним науково-економічним вимогам соціального та інституційного забезпечення. Сучасні позитивні зрушення в розвитку об'єктів нерухомості виробничого призначення та інвестиційна діяльність господарюючих суб'єктів аграрного сектора, які виступають в якості основних джерел фінансування капітальних інвестицій, слугують індикатором наявнос-

ті перспектив подальшого нарощування нерухомості в сільському господарстві країни.

15. Обґрунтовано, що ефективна державна аграрна політика в сфері управління розвитком відносин власності виступає передумовою підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень за умов: практичного втілення в практику господарювання принципу пріоритетності розвитку агропромислового комплексу; узагальнення та використання досвіду країн з високорозвиненим аграрним сектором щодо управління в ньому процесами розвитку відносин власності. Об'єктивною вимогою при цьому постає збалансоване поєднання в сільському розвитку стратегічних, тактичних та поточних цілей соціального, економічного та екологічного характеру, що нерозривно взаємозалежні та взаємопов'язані між собою.

16. В умовах домінування в аграрному секторі приватної форми власності, Україна стабільно нарощує валютні надходження до країни за рахунок збільшення продажу за кордон агропродовольчої продукції. Експорт сільськогосподарської та продовольчої продукції характеризується широким асортиментом товарів, доходи від продажу яких суттєво різняться між собою за масштабами, вагомістю, темпами приросту та спрямуванням трендів. В експортній виручці агропродовольчої продукції країни домінують продукти, що мають сировинне призначення та низьку додаткову вартість, водночас, готові харчові продукти та продукція тваринного походження демонструють низькі темпи приросту та зменшують свою експортну значущість.

17. Зовнішньоекономічна діяльність щодо збуту сільськогосподарської продукції потребує суттєвого корегування на предмет формування збалансованої імпоротної політики в інтересах соціально-економічного зростання вітчизняного аграрного сектора. Бо асортиментні позиції імпортованої сільськогосподарської та продовольчої продукції, в тому числі зі значними темпами зростання, належать до категорії товарів, які виробляються в Україні. Заміна імпорту на вироблену в країні аналогічну продукцію має економічну доцільність. Бо дозволяє ефективно використовувати ресурсний потенціал національного аграрного сектора, економічно витратити валютні кошти, вирішувати низку соціально-економічних проблем, що пов'язані з реформним розвитком відносин власності в сільському господарстві.

18. Масштаби порушених та відпрацьованих земель, а також їх приріст по відношенню до проведення рекультивації та відновлення земель, свідчать про відсутність в країні дієвого механізму щодо її захисту та недостатнього соціально-економічного заохочення екологізації виробничо-господарської діяльності в аграрному секторі. Домінування в аграрному секторі приватної форми власності на землю потребує збалансування соціально-економічних та екологічних інтересів на основі обтяження власності та встановлення відповідальності її власників щодо використання основного засобу сільськогосподарського виробництва.

Гармонізація розвитку відносин власності та екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора передбачає: переважне використання ринкових організаційно-економічних механізмів еколого-соціальної спрямованості; соціально-економічне заохочення екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора як власників землі, так і землекористувачів; створення сприятливих умов для проведення диверсифікації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора в напрямках, що передбачають природоохоронні форми ведення бізнесу в сільській місцевості; стимулювання виробництва екологічно чистої продукції для внутрішнього ринку; просування екологічно чистої продукції на світовий ринок; опрацювання маркетингового комплексу з товарної, цінової, дистрибутивної та комунікативної політики щодо екологізації виробничо-господарської діяльності аграрного сектора; забезпечення аграрної екологізації на базі цілеспрямованої державної регуляторної політики стосовно сталого сільського розвитку; консолідування наукових та освітянсько-просвітницьких центрів, громадських рухів та сільських громад, органів державної влади та місцевого самоврядування для проведення аграрної екологізації на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівнях; повномасштабне та різнобічне забезпечення державою прав власності селян на землю в частині її володіння, користування та розпорядження, як безпосередньо вмотивованих в екологізації виробничо-господарської діяльності сільського господарства.

19. Домінування в сільському господарстві приватної форми власності на землю та майно не виступає самодостатнім чинником, що автоматично забезпечує зростання ресурсного потенціалу та підвищення економічної ефективності виробничо-господарської діяль-

ності аграрних підприємств. Підвищення соціально-економічної результативності розвитку відносин власності в аграрному секторі передбачає створення для сільськогосподарських підприємств та господарств населення макроекономічних та мікроекономічних умов господарювання, що сприятимуть збереженню багатокладності та різноманітності організаційно-правових форм виробничо-господарської діяльності.

Виведення національного аграрного сектора на рівень сучасних світових стандартів потребує збалансування аграрними виробниками різних організаційно-правових форм господарювання економічних, соціальних та екологічних інтересів на основі поєднання приватної форми власності та колективних форм організації виробничо-господарської діяльності, параметри якої (кількісні, якісні, структурні та цінові) узгоджені з ринковими вимогами та спрямовані на задоволення поточних та стратегічних потреб вітчизняного селянства.

Соціально-економічні перспективи подальшого розвитку аграрних підприємств державної форми власності потребують нарощування ними підприємницької активності, підвищення ринкової результативності та збільшення економічної ефективності виробничо-господарській діяльності. Посилення конкурентоспроможності фермерських господарств, виробничо-господарська діяльність яких здійснюється в спільній з іншими сільськогосподарськими підприємствами ринковій ніші, потребує подальшого нарощування ними ресурсного потенціалу, посилення ринково-підприємницької функції та використання сучасних організаційно-економічних механізмів господарювання.

Перспектива подальшого розвитку особистих селянських господарств передбачає посилення в них ринково-підприємницьких функцій, заохочення до участі в сільському кооперативному русі, концентрацію та спеціалізацію виробничо-господарської діяльності, розвиток ринкової інфраструктури в сільській місцевості, диверсифікацію виробничо-обслуговуючої не сільськогосподарської діяльності, широке використання в практиці малого сільського господарювання сучасних науково-технічних здобутків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аграрна реформа в Україні: здобутки і пропозиції [Аналітична доповідь] // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 5. – С. 1–55.
2. Аграрний сектор України на шляху до євроінтеграції: [Монографія] / [Бетлій М., Бородіна О, Бородин С. [та ін.]; за ред. О.М. Бородіної]. – Ужгород: ІВА, 2006. – 496 с.
3. Агрохолдинги України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.zerno.org.ua/links/20-агрохолдинги_україни?limit=20&limit-start=0
4. Адамчук А.А. Методологічні аспекти обліку нерухомості, як складової частини необоротних активів / А.А. Адамчук // Вісник ЖДТУ / Серія:Економічні науки. – Житомир: ЖДТУ, 2004. – № 1 (27). – С. 13–16.
5. Ажаман І.А. Стан та тенденції розвитку житлового будівництва в сільській місцевості України /І.А. Ажаман // Європейський вектор економічного розвитку. – 2013. – №2(15). – С. 7–19.
6. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география:Понятийно-терминологический словарь / Э.Б. Алаев – М. : Мысль, 1983. – 350 с.
7. Алексеев Н.Н. Собственность и социализм // Русская философия собственности (XVII–XX вв.) / Н.Н. Алексеев. – СПб.: СП “Ганза”, 1993. – С. 343–399.
8. Андрійчук В.Г. Проблемні аспекти регулювання функціонування агропромислових компаній / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2014. – № 2. – С. 5–21.
9. Андрійчук В.Г. Економіка підприємств агропромислового комплексу: підручник / В.Г. Андрійчук. – К.: КНЕУ, 2013. – 779 с.
10. Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / Андрійчук В.Г., Зубець М.В., Юрчишин В.В. – К.: Аграрна наука, 2005. – 140 с.
11. Аристотель. Сочинения. В 4 т. [Текст] / Аристотель; ред. и вступ. сл. З. Н. Микеладзе. – М.: Мысль, 1975 – 1983. – Т. 2. – 1978. – 688 с.

12. Базилевич В.Д. Інтелектуальна власність: креативи метафізичного пошуку: монографія / В.Д. Базилевич, В.В. Ільїн. – К.: Знання, 2008. – 687 с.

13. Баланюк І.Ф. Формування власника землі в аграрному секторі економіки: монографія / І.Ф. Баланюк, П.С. Матковський. – Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010. – 201 с.

14. Балахонова О.В. Регіон: аналіз і управління процесом розвитку: монографія / Під редакцією проф. В.І. Захарченка. – Вінниця: Вінницька газета, 2011. – 400 с.

15. Бебик В.М. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: [навч. посібник] / Бебик В.М., Шергін С.О., Дегтярьова Л.О]. – К.: Університет «Україна», 2006. – 208 с.

16. Беленцов В.Н. Концептуальные подходы к проблеме демократизации отношений собственности как базе социально-экономического развития Украины / В.Н. Беленцов // Економіка промисловості. – 2006. – № 4. – С. 31–38.

17. Беленцов В.Н. Оптимальная структура собственности как основа экономического развития Украины / В.Н.Беленцов. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2008. – 267 с.

18. Беленцов В.Н. Развитие экономической системы Украины: проблема отношений собственности и экономический рост / В.Н. Беленцов // Экономические проблемы и перспективы стабилизации экономики Украины: Сб. науч. тр./ НАН Украины. Ин-т экономики пром-сти; Редкол.: А.И. Землянкин (отв. ред.) и др. – Донецк, 2005. – С.458–470.

19. Беленцов В.Н. Системный подход к классификации форм собственности на средства производства / В.Н. Беленцов // Экономика промышленности: Сб. науч. тр. / НАН Украины. Институт экономики промышленности. – Донецк, 2005. – С.257–268.

20. Берли А. Власть без собственности / А. Берли. – М.: Наука. – 1989. – 324 с.

21. Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. Т.В.S. 217 Kingston Road, London, SW 19 3NN (Екклесіаст Гл.5, с. 670 (17 Еккл. 2,24).

22. Бірюкова Н.Н. Теоретико-правові аспекти визначення понять права власності і права державної власності в Україні / Н.Н. Бі-

рюкова // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». Том 25 (64). – 2012. – № 2. – С. 121–128.

23. Бойко В. І. Про гарантування продовольчої безпеки України / В. І. Бойко // Економіка АПК. – 2006. – № 1. – С.61–66.

24. Бочан І.О. Глобальна економіка / І.О. Бочан, І.Р. Михасюк. – К.: Знання, 2007. – 403 с.

25. Бубенко П.Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку [монографія] / Бубенко П.Т. – Х.: Харківська національна академія міського господарства, 2008. – С. 14–15.

26. Бугера В.Е. Собственность и управление. Философско-экономические очерки / В.Е. Бугера. – М: Наука, 2003. – 196 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ogbus.ru/authors/Bugera/Bugera_1.pdf.

27. Бузова І.А. Управление недвижимостью / Бузова І.А., Максимов С.Н., Васильева Н.В. – М.: Дело, 2008. – 432 с.

28. Буравльов Є.П. Глобалізація: проблеми безпеки / Є.П. Буравльов. – К.: Ін-т пробл. нац. безпеки, 2007. – С. 8–17.

29. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен – М.: Мысль, 1971. – 326 с.

30. Веклич О.О. Економічний механізм екологічного регулювання в Україні. / О.О. Веклич. – К.: [Український інститут досліджень навколишнього середовища і ресурсів], 2003. – 88 с.

31. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

32. Витрати і ресурси домогосподарств України (2010,2011,2012 роки) Статистичний збірник. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

33. Вишневська О.М. Ресурсний потенціал аграрного сектора економіки України: соціально-економічні та екологічні аспекти:[монографія] / О.М. Вишневська. – Миколаїв, 2011. – 487 с.

34. Вінник О.М. Корпоратизація як модель інституційного державно-приватного партнерства / О.М. Вінник // Право і громадянське суспільство. – 2012. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://law.univ.kiev.ua/images/>.

35. Власність у сільському господарстві / [Юрчишин В.В., Онищенко О.М., Саблук П.Т. та ін]; за ред. В.В. Юрчишина, П.Т. Саблука. – К.: Урожай, 1993. – 352 с.

36. Власов В.І. Глобалізація і глобалістика: історія, теорія, практика, персоналії: монографія [Текст] [в 3 т.] / Власов В.І.; ННЦ «ІАЕ»; ДНСГБ НААН; наук. ред. акад. НАН України Білорус О.Г. і член-кор. НААН Вергунов В.А. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2012. – 794 с.

37. Власов В.І. Тенденції та проблеми глобальних процесів у світовій продовольчій сфері / В.І. Власов // Економіка України. – 2006. – № 3 (532). – С. 75–80.

38. Волкова Н.В. Винагородження за працю як фактор реалізації людського капіталу /Н.В. Волкова // Економіка: реалії часу. – 2013. – №4(9). – С. 31–36.

39. Воротина Л.И. Структурная трансформация собственности в Украине / Л.И. Воротина // Економіка промисловості. – 2009. – № 2. – С. 203–208.

40. Вотина Е.М. Генезис, функционирование и современная модификация форм собственности / Е.М. Вотина // Вестник МГТУ.– 2005. – Т.8. – №. 2. – С. 221–228.

41. Галабурда М. К. Методологія дослідження відносин власності / М. К. Галабурда // Формування ринкової економіки [Електронний ресурс] : зб. наук. праць. – Спец. вип. Проблеми сучасної економіки та інституціональна теорія / М-во освіти і науки України, ДВНЗ "Київський нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана" ; відп. ред. О. О. Беляєв. – К. : КНЕУ, 2010. – С. 180–194.

42. Гальцова О.Л. Трансформація інституту власності в аграрному секторі / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/.../ep/.../EC409_08.pdf.

43. Гегель, Георг Вильгельм Фридрих. Сочинения / Гегель ; пер. Б. Столпнера. – М. ; Л. : Соцэкгиз, 1929. – Т. VII : Философия права. – 1934. – XV, [1]. – 380 с.

44. Глобальна корпоративна система: монографія / [Білорус О.Г., Зернецька О.В., Вергун В.А. та ін.]; кер. авт. колективу і наук. ред. О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2011. – 408 с.

45. Глобальна продовольча безпека / [Білорус О.Г., Зубець М.В., Саблук П.Т., Власов В.І.]. – К.:ННЦ «ІАЕ», 2009. – 486 с.

46. Глобальні трансформації і стратегії розвитку: монографія / [Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г., Гончаренко О. М. та ін.]; наук. ред. О. Г. Білорус.– К.: ІСЕМВ НАН України, 1998. – 416 с.
47. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданського. Соч. В 2-ч т. Т.2. / Т. Гоббс. – М.: Мисль, 1991. – С. 3–545.
48. Гойчук О.І. Продовольча безпека. Монографія / О.І. Бойчук. – Житомир: Полісся, 2004. – 348 с.
49. Гончаренко І.В. Світовий досвід подолання проблем охорони здоров'я у формуванні людського капіталу сільських територій України / І.В. Гончаренко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2013. – Випуск 1 (71). – С. 26–34.
50. Господарський кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р., № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/436-15>
51. Гошуляк В.В. Юридическое содержание института собственности / В.В. Гошуляк // Электронный научный журнал «Наука. Общество. Государство». – 2013. – № 1(1). [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://esj.pnzgu.ru/files/esj.pnzgu.ru/goshulyak_vv_13_1_18.pdf.
52. Грущинська Н.М. Розвиток експортного потенціалу України в сучасних світогосподарських процесах / Н. М. Грущинська, М. П. Музиченко // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – №7(109). – С. 19–25.
53. Данкевич А.Є. Організаційно-економічні засади розвитку агрохолдингів / А.Є. Данкевич // Економіка АПК. – 2012. –№1. – С.69–74.
54. Дейнеко Л.В. Екологічно-чиста продукція у системі стратегічних орієнтирів сталого розвитку агропромислового комплексу/ Л.В. Дейнеко., Є.В. Хлобистов // Вісник Сумського національного аграрного університету. – 2005. – №3–4. – С.84–86.
55. Дем'яненко С.І. До питання про стратегію розвитку аграрного сектору економіки України / Дем'яненко С.І. // Економіка АПК. – 2014. – № 1. – С.14–19.
56. Державна підтримка агросфери: еволюція, проблеми / [О.М. Бородіна, С.В. Киристюк, О.Л. Попова та ін.]; за ред. О.М. Бородіної; Ін - т екон. та прогнозув. НАНУ. – К.,2008. – 264 с.

57. Державна політика фінансової підтримки розвитку аграрного сектору АПК: монографія [Дем'яненко М.Я., Саблук П.Т., Скупий В.М. та ін.]; за ред. М.Я.Дем'яненка. – К.:ННЦ ІАЕ, 2011. – 372 с.
58. Дібров А.С. Економічний розвиток Південного регіону: Навч. посібн. / За заг. ред. д.е.н., проф. С.К. Харічкова. – Одеса: Товариство «Знання та вміння», 2008. – 288 с.
59. Добровольський В.В. Основи теорії екологічних систем / В.В. Добровольський. – К.: Професіонал, 2006. – 272 с.
60. Договір про заснування Європейської Спільноти / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_017.
61. Дубініна М.В. Інституціонально-структурні зміни в аграрному секторі економіки України: управлінський аспект: монографія / М.В. Дубініна. – Миколаїв, 2013. – 352 с.
62. Дубініна М.В. Теоретико-методологічні основи управління інституціонально-структурною трансформацією аграрного сектору економіки / М.В. Дубініна. – Миколаїв, 2013. – 20 с.
63. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма / С.М. Дубровский. – М.: Наука, 1975. – 397 с.
64. Дубровский С.М. Столыпинская земельная реформа / С.М. Дубровский. – М.: Изд-во Акад. наук, 1963. – 599 с.
65. Дяченко О.П. Формування та функціонування матеріально-технічної бази аграрних підприємств в умовах сучасного розвитку відносин власності [Монографія] / Дяченко О.П., Сахацький М.П., Запша Г.М.; за ред. проф. Сахацького М.П. – Одеса: ВА«Аспект», 2013. – 196 с.
66. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видав. центр «Академія», 2000. – 864 с.
67. Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – 5-те вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006. – 615 с.
68. Євчук Л.А. Стратегічне управління конкурентоспроможністю сільськогосподарських підприємств: монографія / Л.А. Євчук. – Миколаїв: Вид-ць Прокопчук Т.Ю., 2010. – 340 с.

69. Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія / Я. А. Жаліло. – К.: НІСД, 2009. – 336 с.

70. Загальна Декларація прав людини: Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року прийняла і проголосила Загальну декларацію прав людини. (Док.ООН/Res/ 217 А) // Голос України. – 2008. – 10 грудня (№ 236). – С. 10.

71. Заєць В.М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель: монографія / В.М. Заєць. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 390 с.

72. Запоточний І.В. Державне регулювання регіональної економіки / І.В. Запоточний, В.І. Захарченко / За заг. ред. д.е.н., проф. Захарченка В.І. – Харків-Львів-Одеса: ТОВ “Одісей”, 2003. – 592 с.

73. Запша Г.М. Економічна глобалізація як фактор впливу на розвиток відносин власності в аграрному секторі економіки України [Текст] / Г.М. Запша // Науковий вісник Ужгородського університету. Економіка. – Ужгород: Ужгородський національний університет. – 2013. – Вип. 2 (39), Ч. 2. – С. 101–104.

74. Запша Г.М. Комунальна власність сільських громад як чинник сільського розвитку / Г.М. Запша // Теорія та практика управління економічним розвитком: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 22-24 листопада 2012 року). – В 3 т. – Т.1. – Донецьк: ООО «Фирма «Друк-Инфо», 2012. – С.63–64.

75. Запша Г.М. Визначення орієнтирів розвитку аграрного сектора на пореформеному етапі / Г.М. Запша, М.П. Сахацький // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2002. – Вип. № 6(20) – С. 10–14.

76. Запша Г.М. Власність як загальнонаукова категорія та загальнолюдська цінність / Г.М. Запша // Економіка. Управління. Інновації. – 2014. – №1 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/eui_2014_1_42.pdf

77. Запша Г.М. Державна аграрна політика як передумова підвищення соціально-економічної результативності аграрних перетворень в Україні / Г.М. Запша // Вісник ХНАУ. Серія «Економічні науки». Збірник наукових праць Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва. – Харків, 2014. – Вип. №3. – С.141–151.

78. Запша Г.М. Динаміка експорту та імпорту агропродовольчих товарів в умовах домінування приватної власності в сільському господарстві / Г.М.Запша // Агросвіт. – 2014. – № 8.– С. 17–23.

79. Запша Г.М. До державного регулювання розвитку відроджувальних процесів в сільському господарстві / Г.М.Запша, М.П. Сахацький // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2002. – Вип. №5(19) – С. 44–50.

80. Запша Г.М. Ефективність господарської діяльності аграрних підприємств в умовах трансформації відносин власності: регіональний аспект / Г.М. Запша // Інноваційна економіка. – 2013. – №11. – С.127–133.

81. Запша Г.М. Іпостасі маркетингу в контексті становлення і утвердження приватного сектора в сільському господарстві / Г.М. Запша // Вісник Прикарпатського університету. Економіка. – 2006. – Вип.ІІІ. – С. 84–86.

82. Запша Г.М. Міждисциплінарний підхід дослідження відносин власності / Г.М. Запша // Соціально-економічна конвергенція в Європі: фокусування на Україні: зб. матер. міжнар. наук.-практич. конф. / КЕІ ДВНЗ «КНЕУ ім. В. Гетьмана. – Саки: ПП «Підприємство Фенікс», 2013. – С.80–81.

83. Запша Г.М. Науково-прикладні проблеми становлення і утвердження приватного сектора в сільському господарстві / Г.М. Запша // Аграрний вісник Причорномор'я. Економічні науки. – Одеса: Імідж-Прес, 2007. – Вип.37. – С.107–110.

84. Запша Г.М. Науково-прикладні проблеми відродження аграрного сектора економіки / Г.М. Запша, М.П. Сахацький // Ринкова економіка: Сучасна теорія і практика управління. Збірка наукових праць економіко-правового факультету. – Одеса: Астропринт, 2005. – Т. 8. (Вип. 9). – С. 36–50.

85. Запша Г.М. Особливості розвитку відносин власності в системі сучасних аграрних перетворень / Г.М.Запша // Економіка та держава. – 2014. – № 4. – С. 57–60.

86. Запша Г.М. Проблеми екологізації аграрного виробництва в умовах трансформації відносин власності / Г.М. Запша // Формування ринкових відносин в Україні: Збірник наукових праць /Наук. ред. І.Г. Манцуров. – К., 2014. – Вип. №4 (155) .– С. 100–104.

87. Запша Г.М. Структурні зрушення власності на землю в процесі ринкових трансформацій сільського господарства / Г.М. Запша // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2013. – Випуск 4 (74), Т. 1. – С. 28 – 35.

88. Запша Г.М. Становлення зовнішньоекономічної діяльності АПК Одещини / Г.М.Запша, М.П. Сахацький // Вісник соціально-економічних досліджень: Збірник наукових праць. / Одеський державний економічний університет; Редкол.: проф. Зверяков М.І., Редькін О.С., Валуєв Б.І. та ін. – Одеса: АТЗТ ІРЕНТТ, 2000. – Вип. №7 – С. 230–234.

89. Запша Г.М. Проблемні аспекти відродження сільського господарства / Г.М.Запша, М.П. Сахацький // Економіка АПК. – 2001. – №9. – С. 33–38.

90. Запша Г.М. Розвиток відносин власності на селі: концептуальні основи становлення і утвердження приватного сектора / В.В. Юрчишин, Г.М. Запша // Економіка України. – 2003. – № 11. – С.47–54.

91. Запша Г.М. Регіональні структурні зрушення зайнятості працівників аграрних підприємств в контексті розвитку відносин власності / Г.М. Запша // Тези доповідей II міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури» (16-18 травня 2013р.). – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – С.167 –168.

92. Запша Г.М. Розвиток сільської житлової нерухомості в умовах трансформації відносин власності / Г.М.Запша // Агросвіт. – 2014. – №7. – С. 17–23.

93. Запша Г.М. Теоретичні аспекти гармонізації відносин власності та екологізації виробництва в аграрній сфері / Г.М. Запша // Економічні інновації. Збірник наукових праць Інституту проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України / за ред. Б.В. Буркинського. – Одеса, 2013. – Випуск 53. – С.103–110.

94. Запша Г.М. Теоретичні аспекти управління нерухомістю як об'єктом власності / Г.М. Запша // Інвестиції: практика та досвід. – 2014. – №8 . – С. 36–39.

95. Запша Г.Н. Эффективность хозяйственной деятельности аграрных предприятий в условиях трансформации отношений собственности в Украине / Г.Н. Запша // Вестник Таджикского националь-

ного университета. Серия экономических наук. – Душанбе: «Сино», 2013. – №2/4(114). – С.35–41.

96. Запша Г.Н. Состояние и тенденции формирования денежных и совокупных доходов сельских домохозяйств Украины / Г.Н. Запша // Вестник АПК Верхневолжья. – Ярославль, 2014. – №1(25). – С.23–28.

97. Запша Г.Н. Хозяйства населения в аграрном производстве Украины: региональный аспект / Г.Н. Запша // Проблемы современной экономики: глобальный, национальный и региональный контекст: сб. науч. ст. В 2 ч. Ч.2. / ГрГУ им. Я. Купалы; редкол. В.С. Фатеев (гл. ред.), Д.В. Примшиц (зам. гл. ред.) [и др.] – Гродно:ГрГУ, 2013.– С.48–53.

98. Захарченко В.И. Стратегические направления развития экономики Украины и ее регионов / В.И. Захарченко, О.В. Балахонова. – Винница: ФОП Данилюк В.Г., 2011. – 48с.

99. Захарченко В.І. Зарубіжний і вітчизняний досвід державного регулювання економіки для сучасної України / В.І. Захарченко, О.Г. Борисов, А.В. Іванищева / За ред. професора В.І. Захарченка. – Одеса: Видавничий центр Студія «Негоціант». – 2005. – 128 с.

100. Защита интеллектуальной собственности – реальность и решение шариата / [Электронный ресурс]. – Режим доступа <http://www.hizb.org.ua/ru/misli/146-intelektualnay-vlastnosti.pdf>.

101. Земельний кодекс України: Кодекс від 25.10.2001 р., № 2768-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>.

102. Зіновчук Н.В. Екологічна політика в АПК: економічний аспект: [монографія] / Н.В. Зіновчук. – Львів: Львівський держ. аграр. ун-т, ННВК “АТБ”, 2007. – 394 с.

103. Зінченко Т.Є. Економічні засади землекористування міських агломерацій: теорія, методологія, практика [монографія] / Т.Є. Зінченко. – Житомир: Видавництво «ПП Рута», 2012. – 380 с.

104. Зінчук Т.О. Європейська інтеграція: проблеми адаптації аграрного сектора економіки: [монографія] / Т.О. Зінчук. – Житомир: ДВНЗ “Державний агроекологічний університет”, 2008. – 384 с.

105. Зовнішня торгівля України. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. Відповідальний за випуск Фридоренко А.О. – К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2013. – 99 с.

106. Золотарьова О. Мотиваційні характеристики елементів власності на робочу силу та їх вплив на економічну діяльність найманих працівників / О.Золотарьова // Економічний аналіз : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол.: С. І. Шкарабан (голов. ред.) та ін. – Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету “Економічна думка”, 2011. – Вип. 8. – Частина 2. – С. 162–166.

107. Иноземцев В.Л. Собственность в постиндустриальном обществе и исторической ретроспективе / В.Л. Иноземцев // Вопросы философии. – 2000. – N 12. – С.3–13.

108. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки: монографія / [Ю.В.Шубравська, Л.В. Молдаван, Б.Й. Пасхавер та ін.]; за ред. О.В. Шубравської; НАН України, Ін - т екон. та прогноз. – К., 2012. – 496 с.

109. Каменецкий В.А. Собственность в XXI столетии / В.А. Каменецкий, В.П. Патрикеев. – М.: ЗАО “Издательство “Экономика”, 2004. – 315 с.

110. Кант И. Сочинения на немецком и русском языках. – Трактаты и статьи (1784–1786): в 2 т. / И. Кант.– Т. 1. – М., 1994. – 700 с.

111. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности: методология, основные понятия, круг проблем [Электронный ресурс] / И. Капелюшников. – Режим доступа: http://www.libertarium.ru/libertarium/1_lib_propkapel

112. Карлик Е.А. Новая теория собственности в МГУ – новая база социалистического развития [Электронный ресурс] / Е.А. Карлик. – Режим доступа: <http://maxpark.com/community/politic/content/1653686>

113. Карнышев А.Д. Человек и собственность: Учебное пособие./ Карнышев А.Д., Бурменко Т.Д., Иванова Е.А. – Иркутск: БГУЭП, 2006. – 349 с.

114. Катан Л.І. Економічне забезпечення сталого розвитку аграрної сфери [монографія] / Л.І. Катан. – Суми: Видавництво «Довкілля». – 2012. – 415 с.

115. Кваша К.С. Тарифні квоти та мита на аграрну продукцію при формуванні зони вільної торгівлі між Європейським Союзом та Україною / К.С. Кваша // Економіка АПК. – 2013. – № 11.– С. 99–106.

116. Кваша С.М. Вступ до СОТ: перспективи для аграрної економіки / С.М. Кваша, О.В. Жемойда // Матеріали річних зборів Всеукраїнського Конгресу вчених економістів-аграрників «Проблеми забезпечення дохідності агропромислового виробництва в Україні в постіндустріальний період». – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2008. – 30 с.
117. Кваша С.М. Методологічний базис прийняття суспільних рішень в аграрній політиці / С.М. Кваша // Економіка АПК. – 2013. – № 8. – С. 12–21.
118. Кенэ Ф. Естественное право // Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Франсуа Кенэ. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – С.329–346.
119. Кенэ Ф. Общие принципы экономической политики земледельческого государства и примечания к этим принципам // Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / Франсуа Кенэ. – М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960. – С. 432–469.
120. Кирилюк Є. Роль власності на сучасному етапі розвитку аграрних відносин / Є.Кирилюк // Галицький економічний вісник. – 2011. – №2(31). – С.80–87.
121. Кіщак І.Т. Економіко-правове забезпечення розвитку земельно-майнових орендних відносин / І.Т. Кіщак, І.П. Саваріна. – Миколаїв: Шамрай, 2011. – 224 с.
122. Клочан В.В. Система інформаційно-консультаційного забезпечення аграрної сфери: монографія / В.В. Клочан. – Миколаїв: МДАУ, 2012. – 371 с.
123. Ключник А.В. Формування та розвиток економічного потенціалу сільських територій України [монографія] / А.В. Ключник. – Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2011. – 468 с.
124. Кобута І. В. Другий рік України у СОТ: аналіз результатів та нові завдання для АПК / І. В. Кобута // АгроСвіт. – 2010. – № 19. – С. 2–7.
125. Коммонс Дж. Р. Институциональная экономика [Электронный ресурс] / Джон Р. Коммонс [пер с англ. И. Елшина, Ю. Самарская]. – Режим доступа: <http://www.ie.boom.ru/Commons/Commons.htm>.
126. Коноплицький В.А. Економічний словник. Тлумачно - термінологічний / В.А.Коноплицький, Г.І.Філіна. – К.: КНТ, 2007. – 580 с.

127. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua>.

128. Корниенко В.П. Личная собственность как социалистическое производственное отношение / В.П. Корниенко. – К.: Изд-во КГУ, 1974. – 240 с.

129. Котикова О.І. Сталий розвиток як концептуальна основа сільськогосподарського землекористування в Україні / О.І. Котикова. – Миколаїв: Видавець Ганна Гінкул, 2009. – 330 с.

130. Котикова О.І. Теоретико-методологічні основи стійкого розвитку землекористування / О.І. Котикова. – Миколаїв: Видавець Ганна Гінку, 2009. – 210 с.

131. Коуз Р. Фирма, рынок и право: монография [Текст] / Р. Коуз; пер. с англ. Б. Пинскера; науч. ред. Р. Капелюшников. – М.: Дело, 1993. – 193 с.

132. Кравченко В.І. Фінансування будівництва житла: Новітні тенденції / В.І. Кравченко, К.В. Паливода. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – Ч. 1. – 175 с.

133. Кравченко О.Г. Інвестиційна нерухомість: проблеми визнання, класифікації та оцінки / О.Г. Кравченко // Матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. з міжнарод. участю [Удосконалення обліку, аудиту і аналізу в контексті євроінтеграції], (Севастополь, 12-15 травня 2009 р.) – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2009. – С. 44–47.

134. Красникова Е. От единообразия к многообразию форм собственности / Е. Красникова // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 8. – С. 63–70.

135. Краткий политический словарь / Абаренков В.П., Абова Т.Е., Аверкин А.Г. и др.; Сост. И общ. Ред. Л.А. Оника, Н.В. Шишлина. – 6-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1989. – 623 с.

136. Краткий психологический словарь / Ред.- сост. Л.А. Карпенко; Под общ.ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2 изд. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 512 с.

137. Кузьмин В.П. Принцип системности в теории и методологии К. Маркса / Всеволод Петрович Кузьмин. — М.: Политиздат, 1986. – 399 с.

138. Купинец Л.Е. Проблемы производства экологически чистой продукции в АПК: национальный и международный аспекты [моно-

графія] / Л.Е Купинец, С.К Харичков. – Одеса: ИПРЭЭИ НАН України, 2007. – 677 с.

139. Купинець Л.Е. Екологізація продовольственного комплексу: теорія, методологія, механізми [монографія] / Л.Е Купинець. – Одеса: ИПРЭЭИ НАН України, 2010. – 712 с.

140. Кучеренко В.Р. Національна економіка: відтворення соціальної інфраструктури села / В.Р. Кучеренко, С.М. Макуха. – Одеса: Друкарський дім, Друк Південь, 2012. – 108 с.

141. Кьостер, У. Основи аналізу аграрного ринку / Наук. ред. пер. О. Нів'євський / Ульріх Кьостер. – К.: Видавництво АДЕФ-Україна, 2012. – 486 с.

142. Ладыгина-Котс Н.Н. Дитя шимпанзе и дитя человека: в их инстинктах, эмоциях, играх, привычках и выразительных движениях / Н.Н. Ладыгина-Котс. – Москва, 1935. – 558с.

143. Легеза Д.Г. Конкурентоспроможність продукції сільськогосподарських підприємств: монографія / Легеза Д.Г. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2011. – 396 с.

144. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – 2-е изд. – Москва : Политиздат, 1977. – 304 с.

145. Лозинська Т.М. Національний продовольчий ринок в умовах глобалізації [монографія] / Т. М. Лозинська. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ “Магістр”, 2007. – 272 с.

146. Локк Джон. Сочинения в 3-х томах. [ред. и сост. А.Л. Субботин] / Джон Локк. – М.:Мысль, 1988. – Т.3. – 668 с.

147. Лукинов И.И. Эволюция экономических систем / И.И. Лукинов. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика»», 2002. – 567 с.

148. Лупенко Ю.О., Агрохолдинги в Україні та посилення соціальної спрямованості їх діяльності / Лупенко Ю.О., Кропивко М.Ф. // Економіка АПК. – 2013. –№ 7. – С. 5–21.

149. Мазаракі А.А. Регуляторна політика у сфері зовнішньої торгівлі: монографія/ А.А. Мазаракі, Т.М. Мельник. – К: КНТЕУ, 2010. – 470 с.

150. Макаренко А. П. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері [монографія] / А. П. Макаренко. – К. : ННЦ «Інститут аграрної економіки» УААН , 2009. – 636 с.

151. Макаренко Ю.П. Аграрні малі господарства: умови та шляхи розвитку [монографія] / Ю.П.Макаренко. – Дніпропетровськ: Січ, 2012. – 680 с.

152. Макаренко Ю.П. Критерії класифікації аграрних господарств / Ю.П. Макаренко // Вісник ХНАУ [Текст] : зб. наук. пр. Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва ; редкол.: О. В. Олійник (голов. ред.) та ін. - Х. : ХНАУ, (Економічні науки).– 2011. –№ 5. – С .141–149.

153. Макаров А. Собственность: два подхода / А.Макаров // Экономист. – 2006. – № 7. – С. 40–47.

154. Максимов С.Н. Развитие отношений собственности в современной экономике: различия и общие черты классического и институционального подходов [Электронный ресурс] / С.Н. Максимов. – Режим доступа:<http://www.m-economy.ru:8101/art.php3?artid=20897>.

155. Малый экономический словарь : 12000 терминов / А. Н. Азрилиян, О. М. Азрилиян, Е. В.Калашникова, О. В.Мещерякова ; Под ред. Азрилияна А.Н. – М.: Ин-т новой экономики, 2000 . – 1087 с.

156. Малік М.Й. Інститути й інституції у розвитку інтеграційних процесів в аграрній сфері / Малік М.Й., Шпикуляк О.Г., Лузан О.Ю. // Економіка АПК. – 2013. – № 4. – С. 86–93.

157. Малік М.Й. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств / Малік М.Й., Заяць В.М. // Економіка АПК. – 2013. – № 5. – С. 87–95.

158. Маркс К. Нищета философии. Ответ на “Философию нищеты” г-на Прудона / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд. Т. 4. – М.: Госполитиздат, 1955. – С. 65–185.

159. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 2. Кн. 2. Процесс обращения капитала / Карл Маркс. – М.: Политиздат, 1988. – XVI, 654 с.

160. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. I. Кн. I. Процесс производства капитала / Карл Маркс. – М.: Политиздат, 1988. – XVIII, 891 с.

161. Маркс К. Німецька ідеологія / К. Маркс, Ф. Енгельс // Твори. Т.3. – К.:Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1959. – С.7- 521.

162. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 46. Ч.1. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Издательство политической литературы, 2-е изд. 1968. – 317 с.

163. Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Т. 18 / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Издательство политической литературы, 2-е изд. 1961. – 842 с.

164. Масюк С.М. Інтелектуальна діяльність в економічному вимірі / С. М. Масюк // Наука і наукознавство. – 2000. – № 1–2. – С. 27–34.

165. Мейтус В. Виртуальные предприятия в обществе XXI века / В. Мейтус // Проблемы теории и практики управления. – 2006. – № 4. – С. 73–81.

166. Мельник Л.Г. Фундаментальные основы развития / Л.Г. Мельник. – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2008. – 288 с.

167. Месель-Веселяк В. Я. Реформування аграрного сектора економіки України / В. Я. Месель-Веселяк // Вісник економічної науки України. – 2010. – №2. – С.205–211.

168. Месель-Веселяк В.Я. Аграрна реформа і організаційно-економічні трансформації у сільському господарстві: доповідь на Дванадцятих річних зборах Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 25-26 лютого 2010 року / В.Я. Месеоль-Веселяк – К.: ННЦ «Інститут аграрної економіки», 2010. – 57 с.

169. Мироненко В. Перспективи розвитку національної системи іпотечного кредитування з урахуванням зарубіжного досвіду / В. Мироненко, Г. Мироненко // Вісник Національного банку України. – 2011. – № 5. – С. 38–41.

170. Митяй С. А. Система оподаткування нерухомості України: сучасний стан та шляхи реформування / С. А. Митяй // Вісник економіки транспорту і промисловості. – 2010. – № 31. – С. 111–116.

171. Мишко О. А. Теоретичні основи дослідження корпоративної власності [Текст] / О. А. Мишко // Економіка і регіон. – 2010. – № 1 (24). – С. 206–210.

172. Мудрак Р.П. Національна продовольча безпека в умовах відкритої економіки: суть проблеми і способи її вирішення [монографія] / Р.П.Мудрак – Умань:Видавець «Сочінський», 2011. – 307 с.

173. Нескороджена Л.Л. Реєстрація права власності громадян на новостворене нерухоме майно / Л.Л. Нескороджена // Юридична наука. – 2011. – № 2. – С. 90–98.

174. Никонов А. А. Концепция развития агропромышленного комплекса СССР на ближайшие годы и перспективу / А. Никонов // Вестник сельскохозяйственной науки. –1990. – № 8 – С. 3–19.

175. Ногінова Н.М. Методологічні засади дослідження власності та процесу її реформування в умовах перехідної економіки / Н.М. Ногінова // Науковий вісник. Збірник науково-технічних праць. – Львів: Укр. НЛТУ. – 2006, Вип. 16.7. – С.208–218.

176. Одеський регіон: передумови формування, структура та територіальна організація господарства: навч. посібник / Одес. нац. ун-т ім. І.І. Мечникова; авт. Колектив: О.Г. Топчієв [керівник], І.І. Кондратюк, В.В. Яворська [та ін.]. – Одеса: Астропринт, 2012. – 336 с.

177. Онищенко В.О.Формування соціальної житлової політики регіону / В.О. Онищенко, Т.М. Завора // Коммунальное хозяйство городов. Научно-технический сборник. – Харьков, 2008. (Выпуск № 82). – С. 184–188.

178. Онищенко О.М. Аграрна криза: витоки, особливості, деякі проблеми подолання / О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин // Економіка України. –1993. – № 9 – С.10–19.

179. Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О.М. Онищенко. – К.: Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 100 с.

180. Організаційно-економічний механізм управління ринковою діяльністю роздрібних торговельних підприємств [монографія] / О.О. Селезньова, М.П. Сахацький, Г.М. Запша. – Одеса: КП ОМД, 2012.– 182 с.

181. Організаційно-економічні інструменти державної аграрної політики в Україні: аналіт. доп. / В. М. Русан, О. В. Собкевич, А. Д. Юрченко. – К.: НІСД, 2012. – 88 с.

182. Осичнюк Е.В. Собственность: прошлое, настоящее, будущее / Е.В. Осичнюк // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – №1 (103). – С. 27– 46.

183. Основи соціальної концепції РПЦ. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>.

184. Основні економічні показники виробництва продукції сільськогосподарства в сільськогосподарських підприємствах за 2012 рік. Статистичний бюлетень [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Київ, 2013. – 88 с. – Режим доступу: <http://ukrstat.org/uk/druk/publicat>.

185. Осовська Г.В. Економічний словник / Осовська Г.В., Юшкевич О.О., Завадський Й.С.. – К.: Кондор, 2009. – 358 с.

186. Осташко Т.О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т.О. Осташко. – К.: Фенікс, 2004. – 280 с.

187. Осташко Т.О. Сільське господарство в умовах СОТ і ЄС / О.Т. Осташко. – К.: Інститут сільського розвитку, 2005. – 70 с.

188. Остром Е. Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії / Еліно́р Остром; пер. з англ. Т. Монтян. – К.: Наш час, 2012. – 398 с.

189. Остром Э. Теория рационального выбора коллективного действия. Бихевиористский подход / Елино́р Остром // Вопросы государственного и муниципального управления. – 2010. – № 1. – С. 5–52.

190. Оцінка та управління нерухомістю [Навчальний посібник] / Кучеренко В.Р., Заяць М.А., Захарченко О.В., Сментина Н.В., Улибіна В.О. – Одеса: Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2013. – 279 с.

191. Павлишенко М. Демократизація власності – основа демократизації суспільства / М.Павлишенко // Економіка України. – 2006. – № 9. – С. 12–25.

192. Пайпс Ричард Собственность и свобода [Електронний ресурс] / Ричард Пайпс. – М., – 2001.– Режим доступу: http://krotov.info/spravki/history_bio/20_bio/1923_pipes.htm.

193. Петраков Н. Я. Отношения собственности: анализ трансформации в переходной экономике / Н. Петраков // Проблемы теории и практики управления. – 2005. – №2. – С. 13–20.

194. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К.К. Платонов – М.: Наука, 1986. – 256 с.

195. Погребинський П. Столипінська аграрна реформа на Україні / П. Погребинський – К.: Вид. Пролетар, 1991. – 124 с.

196. Податковий кодекс України: Кодекс від 02.12.2010 р., № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

197. Попова О.Л. Комплексне житлове будівництво у селі як складова сільського розвитку / О.Л. Попова // Економіка і прогнозування. – 2013. – №2. – С.106–115.

198. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств. Друге доповнене видання. За редакцією: П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К.: ІАЕ УААН, 2000. – 634 с.

199. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 11.07.2001 р., № 2627-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2627-14>

200. Про архітектурну діяльність: Закон України від 20.05.1999 р., № 687-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/687-14>.

201. Про видавничу справу: Закон України від 05.06.1997 р., № 318/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/annot/318/97-вр>.

202. Про внесення змін до Земельного кодексу України: Закон України від 24.10.2013 р., № 661-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/661-18>.

203. Про внесення змін до розділу X «Перехідні положення» Земельного кодексу України щодо заборони на відчуження та зміну цільового призначення земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 20.12.2011 № 4174-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4174-17>.

204. Про Всеукраїнський перепис населення: Закон України від 19.10.2000 р., № 2058-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2058-14>

205. Про гарантування захисту економічних інтересів та поліпшення соціального забезпечення селян-пенсіонерів, які мають право на земельну частку (пай): Указ Президента України від 15.12.1998 р., № 1353/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1353/98>.

206. Про господарські товариства: Закон України від 19.09.1991 р., № 1576-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1576-12>.

207. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р., № 1952-IV [Електро-

ний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1952-15/page>.

208. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 № 1160-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1160-15>.

209. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р., № 1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-п>.

210. Про затвердження нормативів оптимального співвідношення культур у сівозмінах у різних природно-сільськогосподарських регіонах: Постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 р., № 164 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/164-2010-п>.

211. Про затвердження Порядку державної реєстрації договорів оренди землі: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.1998 р., № 2073 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2073-98-п>.

212. Про заходи щодо підтримки індивідуального житлового будівництва на селі: Указ Президента України від 27.03.1998 № 222/98 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/222/98>.

213. Про заходи щодо подальшого розвитку садівництва та городництва: Указ Президента України від 23.09.1999 р., № 1204/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1204/99>.

214. Про земельну реформу: Постанова Верховної Ради України від 18.12.1990 р., № 563-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/563-12>.

215. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 р., № 959-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/959-12>.

216. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 р., № 40-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

217. Про колективне сільськогосподарське підприємство: Закон України від 14.02.1992 р., № 2114-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2114-12>.

218. Про Методику нормативної грошової оцінки земель сільськогосподарського призначення та населених пунктів: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.03.1995 р., № 213 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/213-95-п>.

219. Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва: Указ Президента України від 10.11.1994 р., № 666/94 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/666/94>.

220. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 03.12.1999 р., № 1529/99 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1529/99>.

221. Про обіг земель сільськогосподарського призначення: Проект Закону України від 05.07.2013 р., [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/zakonotvorcha-diialnist/569.html>.

222. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р., № 161-ХІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161-14>.

223. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 р., № 2982-ІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cg>.

224. Про особливості приватизації майна в агропромисловому комплексі: Закон України від 10.07.1996 р., № 290/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/290/96-вр>.

225. Про охорону прав на винаходи і корисні моделі: Закон України від 15.12.1993 р., № 3687-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3687-12>.

226. Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р., № 3689-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3689-12>.

227. Про охорону прав на промислові зразки: Закон України від 15.12.1993 р., № 3688-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3688-12>.

228. Про підприємництво: Закон України від 07.02.1991 р., № 698-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/698-12>.

229. Про підприємства в Україні: Закон України від 27.03.1991 р., № 887-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/887-12>.

230. Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям: Указ Президента України від 08.08.1995 р., № 720/95 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/720/95>.

231. Про прискорення земельної реформи та приватизацію землі: Постанова Верховної Ради України від 13.03.1992 р., № 2200-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2200-12>.

232. Про прискорення приватизації майна в агропромисловому комплексі та спрощення процедури її проведення: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.07.1996 р., № 755 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/755-96-п>.

233. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17.10.1990 р., № 400-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/400-12>.

234. Про розповсюдження примірників аудіовізуальних творів, фонограм, відеограм, комп'ютерних програм, баз даних: Закон України від 23.03.2000 р., № 1587-ІІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1587-14>.

235. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20.12.1991 р., № 2009-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2009-12>.

236. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 № 1807-ІV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1807-15>.

237. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17.07.1997 р., № 469/97-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/469/97-вр>.

238. Про створення єдиної системи державних органів земельних ресурсів: Указ Президента України від 06.01.1996 р., № 34/96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/34/96>.

239. Про фермерське господарство: Закон України від 19.06.2003 р., № 973-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/973-15>.

240. Про форми власності на землю: Закон України від 30.01.1992 р., № 2073-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2073-12>.

241. Про форми державних актів на право власності на землю і право постійного користування землею: Постанова Верховної Ради України від 13.03.1992 р., № 2201-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2201-12>.

242. Проект Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://land.gov.ua/zakonotvorcha-diialnist/569.html>.

243. Прокопа І.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І.В. Прокопа, Т.В. Беркута; НАН України, Ін - т екон. та прогноз. – К., 2011. – 240 с.

244. Прудон П.Ж. Что такое собственность? или Исследование о принципе и власти. Бедность как экономический принцип; Порнокрафия, или Женщины в настоящее время / П'єр Жозеф Прудон. – М.: Республика, 1998. – 367 с.

245. Рач В.А. Категорійний апарат проектів девелопменту нерухомості / В.А. Рач, О.С. Шарова // Управління проектами та розвиток виробництва: Зб.наук.пр. – Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Даля, 2008 – №2(26) – С. 40-50.

246. Рибалкін В.О. Теорія власності / В.О. Рибалкін, І.В. Лазня. – К.: Логос, 2000. – 279 с.

247. Рикардо Д. Сочинения. Т. 1. Начала политической экономии и налогового обложения / Давид Рикардо. – М.: Госполитиздат, 1955. – 360 с.

248. Ринок нерухомості / [А.М.Асаул, В.І.Павлов, І.І.Пилипенко та ін.]; під ред. І.І.Пилипенка. – [2-е вид.]. – К.: Кондор, 2006. – 330 с.
249. Родина Г.А. Эволюция взглядов на отношения собственности: от «старой» к «новой» экономике / Г.А. Родина // Вестник Московского университета. Серия 6. Экономика. – 2006. – №4. – С. 3–24.
250. Розвиток різноукладності на селі: особливості, проблеми / В.В. Юрчишин, Л.М. Шевченко, В.Х. Брус та ін.; За ред. В.В. Юрчишина. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – С. 304–317.
251. Россоха В.В. Розвиток відносин власності в сільськогосподарських підприємствах: монографія / В.В. Россоха, Л.М. Пронько. – К.: ННЦ ІАЕ, 2010. – 254 с.
252. Рябоконт В.П. Розвиток сільських домогосподарств в умовах трансформації аграрного сектору економіки / В.П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2013. – № 9. – С. 12–19.
253. Саблук П. Т. Аграрна реформа в Україні (здобутки, проблеми і шляхи вирішення) / П. Т. Саблук, В. Я. Месель-Веселяк, М. М. Федоров // Економіка АПК. – 2009. – № 12. – С. 2–13.
254. Саблук П.Т. Глобалізація і продовольство: [монограф.] / П.Т. Саблук, О.Г. Білорус, В.І. Власов. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 632 с.
255. Саблук П.Т. Розвиток земельних відносин в Україні / П.Т. Саблук – К.: ННЦ ІАЕ, 2006. – 396 с.
256. Саблук П.Т. Сучасна аграрна політика України: проблеми становлення / П.Т. Саблук, І.І. Лукінов, В.В. Юрчишин, В.Я. Амбросов, І.Ф. Баланюк. – К.: Б. в., 1996. – 664 с.
257. Самуэльсон П. Экономика: В 2 т./ П. Самуэльсон. – М.: МГП «АЛГОН» ВНИИСИ, 1992. – Т.1. – 334 с.
258. Сахацький М.П. Проблеми відродження сільського господарства / М.П. Сахацький – К.: ІАЕ, 2000. – 304 с.
259. Семкова М.Г. Власність в економічній теорії / М.Г. Семкова // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2005. – № 3. – С. 229–234.
260. Сен-Симон А. Избранные сочинения: В 2 т./ А. Сен-Симон— М.:, [б.и.], 1948. – Т.1. – 355 с.
261. Сільське господарство України. Статистичний збірник за 2012 рік. /Державна служба статистики України; ред. Н.С. Власенко. – Київ: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 402 с.

262. Сільське господарство України. Статистичний збірник за 2011 рік. /Державна служба статистики України; ред. Н.С. Власенко. – Київ: ТОВ «Август Трейд», 2012. – 387 с.

263. Сіденко В. Аграрна реформа в Україні: здобутки і пропозиції. [Аналітична доповідь] / В. Сіденко. // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 5. – С.1 –53.

264. Сіренко Н.М. Управління стратегією інноваційного розвитку аграрного сектора України: [монографія] / Н.М.Сіренко. – Миколаїв, 2010. – 416 с.

265. Скловский К.И. О сущности собственности / К.И. Скловский // Общественные науки и современность. – 2000. – № 1. – С.100–106.

266. Словник іншомовних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 968 с.

267. Смирнова О. И. Собственность как всеобщий социально-экономический институт (Становление, противоречия, развитие) : Дис. канд. экон. наук : 08.00.01 : СПб., 2002 162 с. РГБ ОД, 61:03-8/2198-9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dslib.net/econom-teoria/sobstvennost-kak-vseobwiy-socialno-jekonomicheskij-institut.html>.

268. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй / Адам Сміт; [пер. з англ.]. – К.: Port-Royal, 2001. – 594 с.

269. Соловьев В.С. Оправдание добра // Русская философия собственности (XVII–XX вв.) / В.С. Соловьев . – СПб.: СП «Ганза», 1993. – С. 161–182.

270. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин; [Общ. ред., сост. и предисл., с. 5-24, А. Ю. Согомонова]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.

271. Сорокин С.Ф. Экономика и собственность / С.Ф. Сорокин. – Саранск: Изд-во Мордов. Ун-та, 2001. – 76 с.

272. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2012 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) : стат. зб. [Електронний ресурс]. – К.: Державний комітет статистики України, 2012.– Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

273. Соціоекономічний розвиток сільського господарства і села: сучасний вимір / [О.М. Бородіна, І.В. Прокопа, В.В. Юрчишин та ін.]; за ред. О.М. Бородіної; НАН України, Ін - т екон. та прогноз. – К.,2012. – 320 с.

274. Статистичний щорічник України за 2011 рік. Державна служба статистики України. За ред. О.Г. Осауленко. Київ: ТОВ «Август Трейд». 2012. – 558 с

275. Статистичний щорічник України за 2012 рік. / Державна служба статистики України; ред. О.Г. Осауленко. – Київ: ТОВ «Август Трейд», 2013. – 552 с.

276. Степаненко С.В. Історична еволюція поняття “власність” (від Арістотеля до неоінституціоналістів) / С. В.Степаненко // Економіка України. – 2011. – № 9. – С. 76–91.

277. Степаненко С.В. Класифікація власності та її принципи / С. Степаненко // Наукові записки: матеріали звітної наукової конференції викладачів, аспірантів, магістрантів і студентів фізико-математичного факультету, 10 травня 2007 р. – Полтава: ПДПУ, 2007. – С. 242–246.

278. Степаненко С.В. Трансформація відносин власності в умовах формування постіндустріальної економіки / С.В. Степаненко, Л.І. Яковенко. – Полтава: Скайтек, 2009. – 187 с.

279. Степанов В.Н. Феномен «антикапитала» как категории теории экономического развития / В.Н. Степанов, Д.В. Волошин / Економічний розвиток: теорія, методологія, управління [матеріали Міжнародної науково-практичної конференції]. – Будапешт-Валенсія-Київ, 2013. – 424 с.

280. Степанова Н.Р. Основные подходы к классификации форм собственности / Н.Р. Степанова // Фундаментальные исследования. – 2011. – № 8 – С. 465–470.

281. Столыпин П. А. Письма П. А. Столыпина Л. Н. Толстому. 23 октября 1907 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.doc20vek.ru/node/1636>

282. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року / Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. № 806-р. [Електронний ресурс] // Бюлетень інституту розвитку аграрних ринків. – 2013. – Вип.85. – Режим доступу: http://amdi.org.ua/docs/Bulletin/Bulletin_85_November_2013.pdf

283. Страшинська Л.В. Основні тенденції розвитку продовольчих ринків у межах світової агропродовольчої системи / Л.В. Страшинська / Під ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: РВПС України НАН України, 2007. – 47 с.

284. Сура №4 «АН-Нисаа» (Женщины) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://umma.ru/tafsir/86-sura-4-lan-nisar-zhenshhiny>

285. Сущность Буддизма. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vseobuddizme.ru/index.php/chto-takoe-buddizm/122-sushchnost-buddizma>.

286. Таранов П. С. 150 мудрецов и философов / П. С. Таранов. – Симферополь-Запорожье : Нарус-М, 2000. – 848 с.

287. Теорія, політика та практика сільського розвитку / за ред. д-ра екон. наук, чл.-кор. НАНУ О.М. Бородіної, д-ра екон. наук, чл.-кор. УААН І.В. Прокопи; НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 376 с.

288. Тищенко А.Н. Экономический потенциал региона : анализ, оценка, диагностика: моногр. / А.Н. Тищенко, Н.А. Кизим, А.И. Кубах, Е.В. Давыскина. – Х.: ИД «ИНЖЕК», 2005. – 176 с.

289. Ткач А.А. Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія / А.А. Ткач. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.

290. Турецкий О.А. Управленческий труд [Монография] / О.А. Турецкий. – Одесса: принт-студия «Абрикос» СПД Бровкин А.В., 2009. – 112 с.

291. Указ Президента “Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва”. Указ від 10.11.1994 № 666/94 / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/666/94>.

292. Україна в цифрах у 2012 році. Статистичний збірник / За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 248 с.

293. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. Доп. [О.М. Бородіна, В.М. Геєць, А.О. Гупорів та ін.]; за ред. В.М., Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи; НАН України, Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2012. – 56 с.

294. Українська наукова школа фізичної економії: теоретичні та прикладні аспекти. Матеріали засідання круглого столу / Заг. ред. П.Т. Саблука, О.В. Ходаківської. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 200 с.
295. Ульянов Г.В. Собственность и экономические организации / Г. В.Ульянов. – Иваново: ИвГУ, Ковров: КГТА, 2001. – 256 с.
296. Управління інноваційним розвитком цукробурякового виробництва [Монографія] / [А.В. Найда, М.П.Сахацький, І.С. Найда, Г.М. Запша, В.С.Ніценко] за ред. проф. Сахацького М.П. – Одеса: ТОВ «Лерадрук», 2013.– 220 с.
297. Управління інтелектуальною власністю / [П.М. Цибульов, В.П. Чеботарьов, В.Г. Зінов, Ю. Суїні]. – К.: «К.І.С.», 2005. – 448 с.
298. Ушачев И.Г. Аграрная политика России : проблемы и решения / И.Г. Ушачев. – М.: Издательство ИП Насирддинова В.В., 2013. – 524 с.
299. Ушачев, И. Вопросы экономического управления АПК в условиях кризиса [Текст] / И. Ушачев // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 1999. – №4. – С. 9 –11.
300. Федулова І. В. Вплив експорту і імпорту агропромислового комплексу на формування фонду споживання / І. В. Федулова // Формування ринкової економіки : зб. наук. праць – Спец. випуск Стратегічні імперативи сучасного менеджменту. – К.: КНЕУ, 2012. – Ч. 1. – С. 375–385.
301. Фернам А. Деньги. Психология денег и финансового поведения / А. Фернам, М. Аргайл. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2005. – 352 с.
302. Фесечко В.В. Собственность: сущность, форма, содержание, структура / В.В. Фесечко . – Донецк: ДонГУЭТ, 2003. – 133 с.
303. Формування та розвиток ринку продукції підприємств спиртової галузі / [О.І. Мельничук, М.П. Сахацький, І.А. Ажаман, Г.М. Запша та ін.] За ред. Сахацького М.П. – Одеса: друкарня ОДАБА, 2012. – 248 с.
304. Фридман, Дж. Анализ и оценка приносящей доход недвижимости: пер. с англ. / Дж. Фридман, Н. Ордуэй. – М.: Дело Лтд, 1997. – 425 с.
305. Фуруботн Э. Институты и экономическая теория: достижения новой институцион. экон. теории [Текст] / Эрик Г. Фуруботн, Ру-

дольф Рихтер; пер. с англ. под ред. В.С. Катькало и Н.П. Дроздовой. – СПб.: Изд. дом С.-Петербур. гос. ун-та, 2005. – 701 с.

306. Харічков С.К. Концептуальні основи природозберігаючої політики України / С.К. Харічков // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Економіка: реалії часу і перспективи» (Одеський національний політехнічний університет, м. Одеса, 20-21 лютого 2014 р.). Том 1. – Одеса, ОНПУ, 2014. – 178 с.

307. Хорунжий М.Й. Агропродовольчий комплекс: проблеми формування і функціонування в ринкових умовах / М.Й. Хорунжий // Економіка АПК. – 2012. – №3. – С. 113–120.

308. Цивільний Кодекс України: Кодекс від 16.01.2003 р., № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.

309. Чаянов А.В. Крестьянское хозяйство: Избранные труды /А.В. Чаянов. / Редкол. Сер.: Л.И. Абалкин (пред.) и др.– М.: Экономика, 1989. – 492 с.

310. Червен І.І. Активізація інноваційної діяльності – найважливіший напрямок підвищення ефективності аграрного виробництва / І.І. Червен, М.І. Кареба // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2013. – Випуск 2 (72). – С. 3–10.

311. Черкасов Г.И. Общая теория собственности / Г.И. Черкасов. – М.: Юнити, 2003. – 264 с.

312. Черняк В. Перебудова відносин власності та активізація людини / В. Черняк //Економіка Радянської України. – 1989. – № 4. – С. 21–27.

313. Чорнодон В.І. Організаційно-економічні засади інноваційного розвитку промислового садівництва України: [монографія] / В.І. Чорнодон. – Тернопіль: Крок, 2011. – 408 с.

314. Чухно А.А. Діалектична філософія і методи економічної теорії / А.А. Чухно // Економічна теорія. – 2006. –№ 4. – С. 3 –16.

315. Шобанін В.С. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи – інструмент розвитку сільських територій / Шобанін В.С., Котикова О.І., Кормишкін Ю.А. // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2013. – Випуск 3 (73), Т. 1 . – С. 3–11.

316. Шобаніна О.В. Удосконалення механізму експортно-імпортних операцій аграрних підприємств Миколаївської області з країнами СНД / О.В. Шобаніна, Р.В. Данильченко, Т.М. Борисова //

Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2013. – Випуск 3 (73), Т. 1. – С. 12–18.

317. Шиян Д.В. Формування сучасної парадигми досліджень в аграрній економіці / Д.В. Шиян // Економіка АПК. – 2012.–№1. – С. 7–12.

318. Шкредов В.П. Экономика и право: (Опыт экономико-юридического исследования общественного производства) / В.П. Шкредов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Экономика, 1990. – 245 с.

319. Шкурупій О. В. Циклічність розвитку ринку нерухомості: сучасний контекст: монографія / О. В. Шкурупій, Т. О. Білоброва. – Полтава: ПУЕТ, 2012. – 190 с.

320. Шпичак О.М. Вигоди та проблеми експорту зерна з України / О.М.Шпичак, О.В. Боднар // Економіка АПК. – 2013. – №10. – С. 5–15.

321. Шубравська О.В. Перспективи міждержавної співпраці в агропродовольчій сфері / О.В. Шубравська // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С. 87–92.

322. Щурик М.В. Суперечності власності у вітчизняному секторі аграрної економіки / М.В. Щурик // Інноваційна економіка. – 2013. – № 6 (44). – С. 11–15.

323. Эрроу К. Дж. Коллективный выбор и индивидуальные ценности / Эрроу К. Дж. Пер. с англ. Науч. ред., предисл., послесл. Ф. Т. Алескерова. - М.: Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. – 204 с.

324. Юрій С.І. Еволюція власності в умовах становлення ринкових структур / С. І. Юрій // Вісник економічної науки України. – 2008. – №2. – С. 3–6.

325. Юрчишин В.В. Аграрна політика на зламах політичних епох. Історико-соціально-економічні нариси. Наукове видання. / В.В. Юрчишин – К.: Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка НАН України», 2009. – 366 с.

326. Юрчишин В.В. Деякі узагальнення і проблеми сучасної аграрної політики / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С. 12–18.

327. Юрчишин В.В. До проблеми системної переорієнтації розвитку агросфери на засадах соціоекономіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2013. – № 11. – С. 6–16.

328. Юрчишин В.В. Концептуальні основи розробки національної аграрної політики та її реалізації/ В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2003. – № 8. – С. 3–10.

329. Юрчишин В.В. Причини і наслідки аграрної кризи (науково-аналітичний огляд) / В. Юрчишин – К.: ІАЕ, 2000. – 23 с.

330. Юхименко-Назарук І.А. Склад нерухомості: ідентифікація для цілей бухгалтерського обліку/ І.А. Юхименко-Назарук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://eztuir.ztu.edu.ua/541/1/491.pdf>

331. Abdul Hamid Mar Iman An Introduction to Property Marketing / A. Hamid. - Penerbit UTM, 2002 – 423 p.

332. Arrow, Kenneth Joseph Social Choice and Individual Values / Arrow, Kenneth Joseph - Yale University Press – 1963. – 124 p.

333. Boscini M.J. Capital, Technology and Economic Growth // M.J. Boskin, L.J. Low / Technology and the Wealth of Nations. – Stanford: Stanford University Press, 1992. – p. 17-55.

334. Crawford R. In the Era of Human Capital. The Emergence of Talent, Intelligence and Knowledge as the Worldwide Economic Force and What it Means to Managers and Investors. / R. Crawford. – New York: Harper Business, 1999. – 347 p

335. Demsetz H. Toward a Theory of Property Rights / H. Demsetz // The American Economic Review, Papers and Proceedings. – 1967. – Vol. 57. – May. – P. 347–359.

336. Drucker P.F. Managing in a Time of Great Change / P.F. Drucker. – Oxford, 1997. – 371 p.

337. Drucker P.F. Post-Capitalist Society / Peter F. Drucker. – N.-Y., 1993. – 240 p.

338. Zapsha G. Regional aspects of development of the property relations in the agrarian sector // Economy and sociology. Theoretical and scientific journal. – Chisihau. – 2013. – Nr.2. – p. 87 – 92.

339. Zapsha G. Tax methods of property management as an instrument of property relations in agriculture of Ukraine // Economy and sociology. Theoretical and scientific journal. – Chisihau. – 2013. – Nr.3. – p. 156 – 159.

340. Zapsha G. Trends of food consumption in the process of property relations transformation in Ukraine's agriculture // Economy and sociology. Theoretical and scientific journal. – Chisihau. – 2013. – Nr.4. – p. 86 – 91.

341. Hann C.M. Property relations: Renewing the anthropological tradition / C.M. Hann. – University Press, Cambridge. – 1998. – 271 p.
342. Honore A. M. Ownership / A.M. Honore // Oxford essays in jurisprudence / Ed. by A. W. Guest, Oxford, 1961. – P. 112–128.
343. Kaldor N.A. Model of Economic Growth / N. Kaldor // Economic Journal. – 1957. – V. 67. – P. 591-624.
344. Meyer L.H. The New Economy Meets Supply and Demand [Электронный ресурс] / Laurence H. Meyer. – Режим доступа: <http://www.federalreserve.gov/boarddocs/speeches/2000/20000606.htm>.
345. Quah D.T. A weightless economy [Электронный ресурс] / Danny T. Quah // The UNESCO Courier. – 1998. – December. – Режим доступа: http://www.unesco.org/courier/1998_12/uk/dossier/intro11.htm.
346. Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto / W.W. Rostow. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 324 p.
347. Stewart T.A. Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations / T.A. Stewart. – N.Y. ; L., 1997. – 261 p.

ДОДАТКИ

Поняття «власність» та «відносини власності» в економічній літературі

Автори, джерело	Визначення
Власність як економічні відносини між людьми	
Ткач А.А. [289]	«Власність є відносини між людьми з приводу відчуження – привласнення речей як послідовна зміна процесу відчуження на стан привласнення з наступним переходом у процес привласнення та стан відчуження».
Мочерний С.В. [15, с.237, 239]	«Власність – соціологічна категорія, яка містить низку підсистем суспільних відносин (економічних, соціальних, правових, психологічних, національних тощо), що прямо й опосередковано стосуються привласнення предметів природи у процесі праці та привласнення матеріальних і духовних благ через соціально-економічну форму суспільного способу виробництва. Двома найважливішими підсистемами власності є економічна та юридична. Економічна власність має кількісну та якісні сторони. Перша означає певну сукупність матеріальних благ, різноманітних об'єктів власності (засобів праці, предметів праці, робочої сили, предметів споживання, цінних паперів, грошей, тощо) в т.ч. об'єктів інтелектуальної власності (патентів, ліцензій). Друга відображає систему виробничих відносин між людьми з приводу привласнення об'єктів. Власність економічна – система виробничих відносин між людьми (класами, соціальними верствами, групами, окремими індивідами, тощо) з приводу привласнення об'єктів власності (засобів виробництва, предметів споживання, робочої сили, патентів, тощо) в усіх сферах суспільного відтворення (безпосередньому виробництві, розподілі, обміні і споживанні).»
Основи економічної теорії: навчальний посібник / За заг. ред. П.В. Круша, В.І. Депутата, С.О. Тульчинської. – К.: Каравелла, 2008. – 448 с. [3, с.81-83]	«...власність – це система об'єктивних відносин між людьми з приводу присвоєння засобів та результатів виробництва. Відносини власності – відносини між людьми, пов'язані з майновими правами володіння, розпорядження, управління, використання і присвоєння як засобів виробництва, так і результатів їх використання. Власність же в юридичному розумінні – це майнові відносини, свідомі, вольові взаємозв'язки юридичних та фізичних осіб з приводу привласнення благ, що закріплюються системою відповідних прав власності.»
Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – 5-ге вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006. – 615 с. [67, с.75]	«Власність – це сукупність відносин між суб'єктами господарювання з приводу привласнення засобів виробництва та його результатів»
Иноземцев В.Л. [107, с.6]	«Очевидно, що власність є суспільним відношенням, оскільки вона означає не лише відносини людини або групи осіб до деякого об'єкту як до чогось, що їм належить, але і як до чогось, що не належить іншим людям.»

Коноплицький В.А., Філіна Г.І. [126, с.85]	«Власність – економічна категорія, що відображає відносини між людьми з приводу володіння, привласнення, розпорядження і користування майном, фінансовими коштами або продуктом інтелектуальної творчості. Представляє систему економічних і правових відносин, що характеризують організаційні і соціальні форми володіння, привласнення, користування і розпорядження ресурсами, що належать фізичній або юридичній особі.»
Рибалкін В.О., Лазня І.В. [246, с.258]	«Власність – відносини індивідів один до одного відповідно їх відношенню до об'єктів власності: предмет або річ стає дійсною власністю лише у відносинах між людьми. Зміст та внутрішню структуру власності утворюють вольові, свідомі, тобто ідеальні за своєю субстанцією відносини приналежності, володіння, розпорядження та використання об'єктів власності. Економічний зміст власності – система реальних, діяльних відносин володіння, розпорядження та використання об'єктів власності в процесі їх виробництва, розподілу, обміну та споживання, тобто сукупність трудових, техніко-технологічних та соціально-економічних виробничих відносин як відносин привласнення-присвоєння. Ці відносини становлять економічну систему суспільства.»
Ногінова Н.М. [175, с.216]	«У політекономічному аспекті, з урахуванням того, що закон і сутність – категорії однопорядкові, власність повинна розглядатися як система внутрішньо необхідних, сталих, стійких, загальних соціально-економічних зв'язків та відносин між людьми (а отже, між трудовими колективами, соціальними верствами і групами) з приводу привласнення засобів виробництва, предметів споживання, робочої сили, об'єктів інтелектуальної власності, інформації, послуг у всіх сферах суспільного відтворення – виробництві, розподілі, обміні й споживанні.»
Кирилюк Є. [120, с. 81]	«Відносини власності – це відносини, що складаються між економічними суб'єктами в процесі використання, володіння й відчуження, присвоєння факторів виробництва, матеріальних і нематеріальних благ».
Галабурда М. К. [41, с.190]	«За своїм економічним змістом власність — відносини між людьми із приводу присвоєння економічних благ. Природа виникнення відносин власності пов'язана із природою стимулів людської взаємодії стосовно розподілу економічних благ, «...»
Юрій С.І.[324, с. 4]	«Головною характеристикою власності є не річ і не відношення людей до речей, а те, ким і як привласнюється річ, як таке привласнення зачіпає інтереси інших людей. Відповідно, власність виражає відносини між людьми з приводу привласнення речей.»
Власність як суспільні відносини та виявлення волі, влади над благами	
Росоха В.В., Пронько Л.М. [251, с.8]	«Власність в узагальненій формі можна визначити як відносини між людьми з приводу привласнення матеріальних благ та встановлення влади над ними, належності їх конкретній особі.»
Бірюкова Н.Н. [22, с. 122-123]	«...власність – це суспільні відносини, що характеризуються двома основними ознаками: 1) вони виникають з приводу речей (майна); 2) вони мають вольовий зміст. З першої ознаки випливає, що власність – це завжди майнове відношення. Наявність другої ознаки зумовлює необхідність врахування значення такої категорії як «воля власника», встановлення меж волевиявлення

	власника. Економічний зміст власності полягає у створенні та розподілі матеріальних благ з метою їх виробничого і особистого споживання.»
Власність як об'єкт управління	
Петраков Н. Я. [193, с. 13-14]	«Категорія «власність» об'єктивно має три основних «виміри»: володіння, користування, управління. ... Нема різноманіття форм власності, є різноманіття форм і методів управління нею.»
Бугера В.Е. [26, с.10-11]	«Следует четко разграничить значения терминов "собственность" и "отношения собственности". Отношения собственности - это, как мы уже видели, отношения социальной возможности управления действиями людей, а также теми предметами, с которыми и при помощи которых эти действия осуществляются. Отношения собственности лежат в основе отношений управления (но не тождественны им), обуславливая, кто, чем и как (в какой мере) управляет. Собственность же - это тот объект, которым субъект может управлять в силу своего места в системе отношений собственности по поводу данного объекта. Отношения собственности не могут быть тождественны отношениям управления: последние существуют не иначе, как в процессе управляемой субъектом деятельности, что же касается отношений собственности по поводу данного объекта, то они сохраняются и тогда, когда собственник объекта не производит с последним никаких операций.»
Карлик Є.О.[112]	«Форми власності – лише спосіб існування систем управління. Залежність характеру використання власності не лише від бажання власника, а і від нужд трудівників є необхідною умовою існування зворотного зв'язку в економічних системах управління».
Власність як спосіб з'єднання факторів виробництва	
Черняк В. [312, с. 21].	«Змістом власності на засоби виробництва є спосіб з'єднання факторів виробництва».
Власність як обмін	
Смірнова О.І. [267, с. 9].	- «Отчуждение как завершающая стадия становления реального отношения собственности есть в то же время присвоение. Присвоение через отчуждение и отчуждение через присвоение является обменом. Поэтому реально собственность являет себя только в обмене. Без обмена нет собственности, а без собственности нет обмена. Собственность как обмен есть ее первое экономическое определение. - Сущностной характеристикой собственности как экономического отношения является ценность. Она есть то, что составляет в собственности всеобщность в отличие от единичности и особенности. Ценностью или всеобщностью человека как собственности самого себя является мышление».
Власність як відношення людини до речі, відношення суб'єкта до об'єкта	

Гошуляк В.В. [51, с. 3].	«Собственность как социально-экономическая категория, на наш взгляд, представляет собой отношение человека к вещам как к своим собственным и общественные отношения между субъектами по поводу вещей, заключающиеся в присвоенности материальных благ лицом и отчужденности этих же благ от всех других».
Румянцева С. С. [28, с.]	«В общеэкономическом понимании собственность (property) представляет совокупность отношений отдельных индивидов, групп людей и их ассоциаций к вещам, как к своим, и отношений между людьми по поводу принадлежности вещей»
Берлі А. [20]	«...власність виражає відношення фактичного володіння річчю, відношення суб'єкта до об'єкта.»
Власність як юридична категорія	
Мочерний С. В., Скотний В.Г. [2, с. 107]	«Юридична власність ... означає загальну умову виробництва, вияв волі певного класу і правове оформлення цієї волі в юридичних актах та нормах, у праві власності.»
Пайпс Ричард [192, с. 14]	«Собственность (property) означает формально признанное государственной властью право собственника или собственников как на исключительное, без чьего-либо участия, пользование своим имуществом, так и на любой способ распоряжения им, включая продажу».
Осовська Г.В., Юшкевич О.О., Завадський Й.С. [185, с. 48]	«Власність – економічна категорія, що відображає право володіння, розпорядження та користування майном, яке належить одній, чи кільком особам.»
Економічна теорія: Політекономія: Підручник / За ред. В.Д. Базилевича. – 5-те вид., стер. – К.: Знання-Прес, 2006. – 615 с. [67, с.76]	«Право власності – це сукупність узаконених державою прав та норм економічних взаємовідносин фізичних та юридичних осіб, які складаються між ними з приводу привласнення й використання об'єктів власності».
Крупка М. І., Островерх П. І., Реверчук С. К. [20, с.44]	«... власність – це сукупність прав окремої людини, групи людей, держави щодо володіння, розпорядження та використання конкретних благ».
Шкредов В.П. [318, с. 39, 256; 24, с.235-244]	«... власність як особливе суспільне, саме вольове відношення є безпосередньо предметом юриспруденції, передусім цивільного права... Що стосується політичної економії, то власність як така не є її предметом. ... вольові відносини власності існують не самі по собі і не є просто результатом волі, а виступають як форма вираження виробничих відносин».

Форми власності згідно законодавства України

Джерело	Форми власності
Конституція України [127]	<p>Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами <u>права власності Українського народу</u>. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією.</p> <p>Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.</p> <p>Право <u>приватної</u> власності набувається в порядку, визначеному законом.</p> <p>Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права <u>державної</u> та <u>комунальної</u> власності відповідно до закону.</p> <p>Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої <u>спільної</u> власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.</p>
Цивільний Кодекс України [308]	<p>Правом власності є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.</p> <p>2. Особливим видом права власності є право довірчої власності, яке виникає внаслідок закону або договору управління майном.</p> <p>Стаття 324. Право власності Українського народу</p> <p>Стаття 325. Право <u>приватної</u> власності</p> <p>Стаття 326. Право <u>державної</u> власності</p> <p>Стаття 327. Право <u>комунальної</u> власності</p> <p>Стаття 355. Поняття і види права <u>спільної</u> власності</p> <p>2. Майно може належати особам на праві <u>спільної часткової</u> або на праві <u>спільної сумісної</u> власності.</p>
Господарський Кодекс України [50]	<p>Стаття 63. Види та організаційні форми підприємств</p> <p>1. Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів:</p> <ul style="list-style-type: none"> приватне підприємство, що діє на основі <u>приватної</u> власності громадян чи суб'єкта господарювання (юр. особи); підприємство, що діє на основі <u>колективної</u> власності (підприємство колективної власності); комунальне підприємство, що діє на основі <u>комунальної</u> власності територіальної громади; державне підприємство, що діє на основі <u>державної</u> власності; підприємство, засноване на <u>змішаній</u> формі власності (на базі об'єднання майна різних форм власності).

ДОДАТОК В

Таблиця В1

Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції в Україні на одну особу*, кг

Продукція	1990р	2000р.	2005р.	2010р.	2011р.	2012р.	2012 р. до 2000 р.		2012 р. до 1990 р.	
							+/-	%	+/-	%
Зерно	983	497	807	856	1242	1014	517	204,0	31	103,2
Цукрові буряки	853	268	328	300	410	404	136	150,7	-449	47,4
Соняшник	-	70	100	148	190	184	114	262,9	X	X
Картопля	322	403	413	408	531	510	107	126,6	188	158,4
Овочі	144	118	155	177	215	220	102	186,4	76	152,8
Плоди, ягоди, виноград	72	40	45	47	52	54	14	135,0	-18	75,0
М'ясо	94	34	34	45	47	49	15	144,1	-45	52,1
Молоко	472	257	291	245	243	250	-7	97,3	-222	52,9
Яйця, шт.	18*	179	277	372	409	419	240	234,1	X	X

*Розраховано за джерелом [261, с. 86; с. 393, с. 404]

ДОДАТОК Г
Таблиця Г 1

Вартість продукції рослинництва і тваринництва, реалізованої пайовикам в рахунок орендної плати за землю та майнових пайів*, тис. грн.

Регіони	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2012 р. у % до 2010 р.
Україна	2118629,7	2518326,1	2871744,2	135,5
АР Крим	41383,4	47551,9	37703,5	91,1
Вінницька	180820,3	208031,0	268578,6	148,5
Волинська	21248,8	31781,2	39085,2	183,9
Дніпропетровська	159886,8	174757,9	191587,5	119,8
Донецька	75936,3	78370,7	80649,8	106,2
Житомирська	36457,2	40922,7	54783,0	150,3
Закарпатська	939,0	2679,0	2896,1	308,4
Запорізька	117517,4	139046,5	145711,1	124,0
Івано-Франківська	15858,0	16635,1	21663,8	136,6
Київська	125241,3	148479,4	236725,3	189,0
Кіровоградська	115635,6	129793,8	147920,1	127,9
Луганська	69906,0	72247,6	70696,5	101,1
Львівська	25692,5	38847,5	50203,2	195,4
Миколаївська	81629,7	94708,5	91740,0	112,4
Одеська	178603,8	218246,6	217779,4	121,9
Полтавська	172517,9	232673,6	274543,1	159,1
Рівненська	40663,6	41345,6	48156,0	118,4
Сумська	70522,9	68513,9	91356,2	129,5
Тернопільська	83348,4	93064,8	115762,0	138,9
Харківська	111138,5	131750,6	157284,3	141,5
Херсонська	59352,0	80611,7	62232,4	104,9
Хмельницька	87052,1	121646,5	154464,9	177,4
Черкаська	122443,3	165526,0	155289,8	126,8
Чернівецька	17803,5	27626,4	34691,2	194,9
Чернігівська	78601,8	83842,1	100053,5	127,3
м. Київ	28393,3	29625,7	20187,7	71,1

* Джерело: [Статистичний бюлетень. Реалізація продукції сільськогосподарськими підприємствами за 2010 рік. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>]

ДОДАТОК Д
Таблиця Д 1

Валова продукція сільського господарства за регіонами України,
млн. грн.*
(у постійних цінах 2010 р.)

Регіони	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
Україна	282774	183890	151022	179605	194886	233696	223254
АР Крим	11337	6025	4938	5294	7360	8314	6665
Вінницька	17729	11957	9539	10510	12601	15065	14492
Волинська	7952	4757	4366	5009	5273	5781	6183
Дніпропетровська	14624	10100	8046	10801	12348	14475	11535
Донецька	13934	9161	7911	9988	9577	11464	10863
Житомирська	11097	7648	5742	6088	6344	7222	7945
Закарпатська	4184	3340	3272	3739	3838	4044	4207
Запорізька	12890	7699	6136	7611	7642	8737	7083
Івано-Франківська	5490	4459	4031	4251	4567	5176	5501
Київська	14160	10140	7644	10164	11490	13627	14791
Кіровоградська	12344	7841	5997	8404	8505	10542	8963
Луганська	9661	5599	3984	5935	4951	6202	6280
Львівська	10352	6920	6971	7129	7370	8400	8753
Миколаївська	10621	6195	4365	6064	7462	8374	6936
Одеська	13599	7978	7914	9003	9381	10020	8046
Полтавська	16180	1072	708	10307	10999	14922	13399
Рівненська	7746	5161	4391	4781	5401	5993	6190
Сумська	11736	7385	5968	5986	5751	7860	8227
Тернопільська	9531	6341	5273	5267	5825	7295	7949
Харківська	15632	10208	8730	11206	8946	13270	12198
Херсонська	10346	5768	5550	6435	8142	9964	8334
Хмельницька	12759	8968	7375	6995	8376	9678	11162
Черкаська	11276	7522	6532	8257	12318	14489	14028
Чернівецька	4805	3444	3044	3406	3899	4318	4363
Чернігівська	12777	8530	6255	6966	6510	8455	9151

* Джерело: [261, с. 214]

Індекси валової продукції сільського господарства за регіонами
України, %*
(до попереднього року)

Регіони	Роки						
	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012
Україна	86,8	96,4	109,8	100,1	98,5	119,9	95,5
АР Крим	84,7	101	113,5	105,6	96,1	113	80,2
Вінницька	80,3	92,3	112,6	102,7	100	119,6	96,2
Волинська	86,5	101,2	106	100,3	101,9	109,6	107
Дніпропетровська	89,1	96,3	114,8	107,1	101,3	117,2	79,7
Донецька	88,8	106,6	120,3	102,4	102	119,7	94,8
Житомирська	87	96,3	105,8	97,9	100,1	113,8	110
Закарпатська	93,1	104,5	108,3	99,2	97,1	105,4	104
Запорізька	84,6	99,9	101	105,9	102,1	114,3	81,1
Івано-Франківська	80,6	102,5	110,1	99,6	100,8	113,3	106,3
Київська	85,9	93,7	112,9	107,1	99,4	118,6	108,5
Кіровоградська	87,1	97,7	111,2	99,6	101,9	124	85
Луганська	87,9	100	92	120,8	91	125,3	101,3
Львівська	90,9	92,3	108,3	98,5	95,7	114	104,2
Миколаївська	84,1	102	91,9	88,6	101,3	112,2	82,8
Одеська	97,3	100,2	98,9	83	109,7	106,8	80,3
Полтавська	85,3	97,6	104,8	104,8	89,5	135,7	89,8
Рівненська	85,3	96,1	106,5	93,7	102,3	110,9	103,3
Сумська	88	90,3	124,3	96,3	89,9	136,7	104,7
Тернопільська	81,7	91,8	116,3	99	94,9	125,2	109
Харківська	86,8	98,4	116,5	107,9	88,6	148,3	91,9
Херсонська	83,1	91,3	100,2	100,4	102,9	122,4	83,6
Хмельницька	82,4	93,1	114,4	87,6	99,6	115,5	115,3
Черкаська	88,9	93,2	122,6	106,6	104,3	117,6	96,8
Чернівецька	80,9	96,2	111,6	101,5	103	110,8	101
Чернігівська	95,8	89,4	115,2	90,1	86,6	129,9	108,2

* Розраховано за джерелом [261, с. 215]

ДОДАТОК Д
Таблиця Д 3

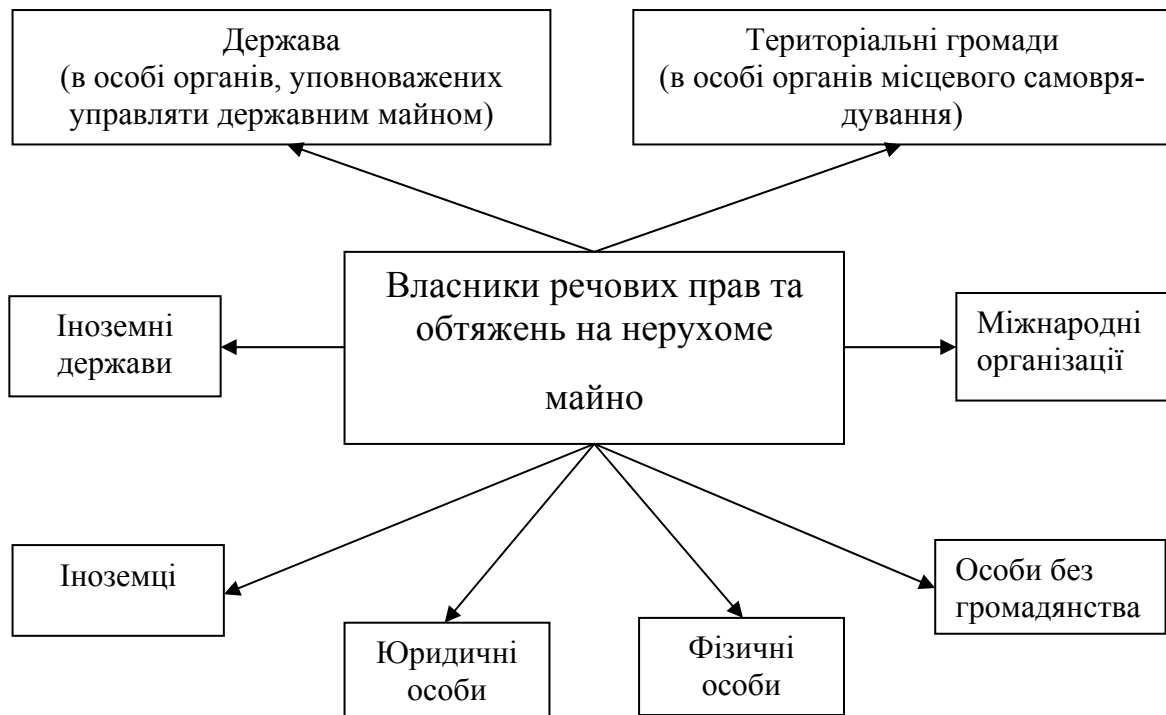
Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства
в Україні

(у постійних цінах 2010 р.)

Роки	Валова продукція всього			З неї					
				рослинництва			тваринництва		
	млрд грн.	% до 1990 р.	% до 2000 р.	млрд грн.	% до 1990 р.	% до 2000 р.	млрд грн.	% до 1990 р.	% до 2000р.
1990	282,8	100,0	х	145,5	100,0	х	137,3	100,0	х
1995	183,9	65,03	х	106,3	73,1	х	77,6	56,5	х
2000	151,0	53,4	100,0	92,8	63,8	100,0	58,2	42,2	100,0
2005	179,6	63,5	118,9	114,5	78,7	123,4	65,1	47,4	111,6
2008	201,4	71,2	133,4	136,3	93,7	146,9	65,3	47,6	112,2
2009	197,9	69,9	131,1	129,9	89,3	139,9	68,0	49,5	116,8
2010	194,9	68,9	129,1	124,6	85,6	134,3	70,3	51,2	120,8
2011	233,7	82,6	154,8	162,4	111,6	175,0	71,3	51,9	122,5
2012	223,3	78,9	147,8	149,2	102,5	160,8	74,0	53,9	127,1

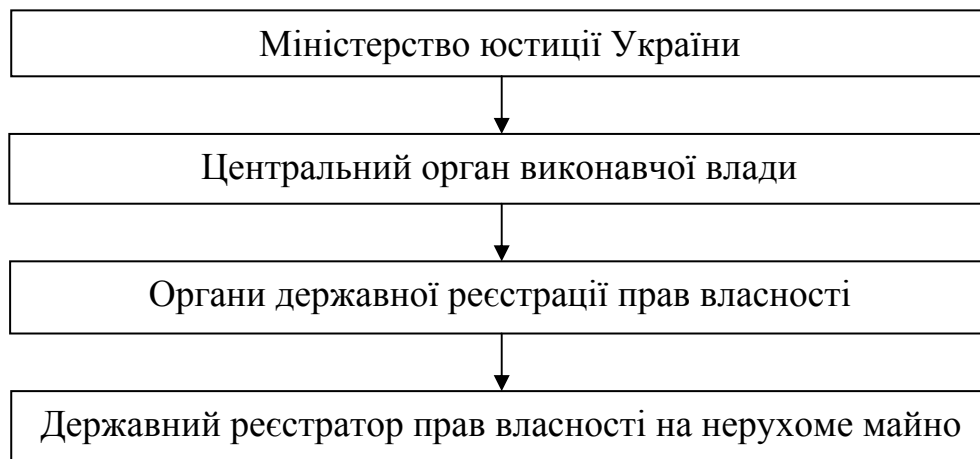
* Розраховано за джерелом: [261, с.43]

ДОДАТОК Е

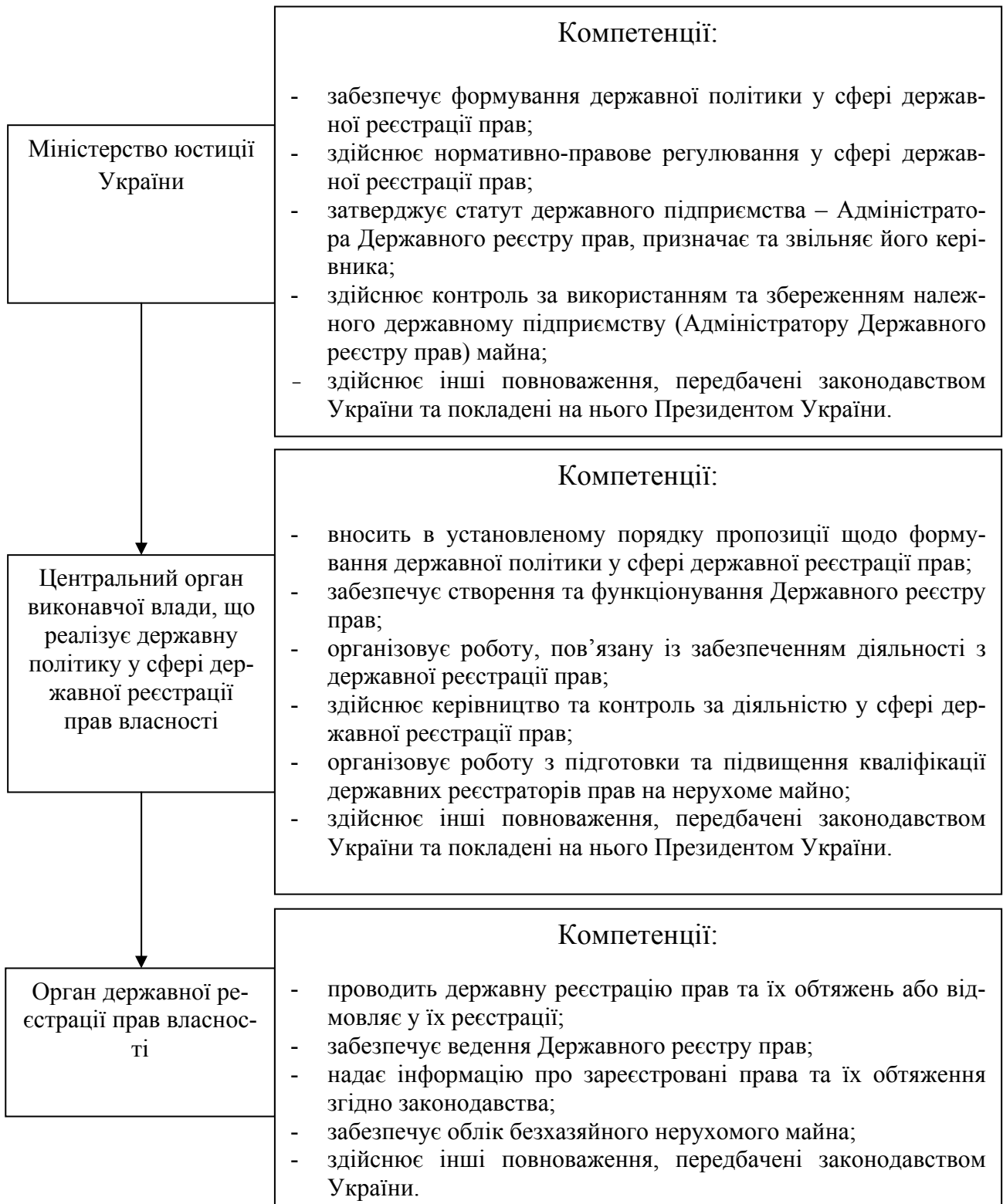
Рис. Е 1. Власники речових прав на нерухоме майно в Україні*

*Розроблено автором

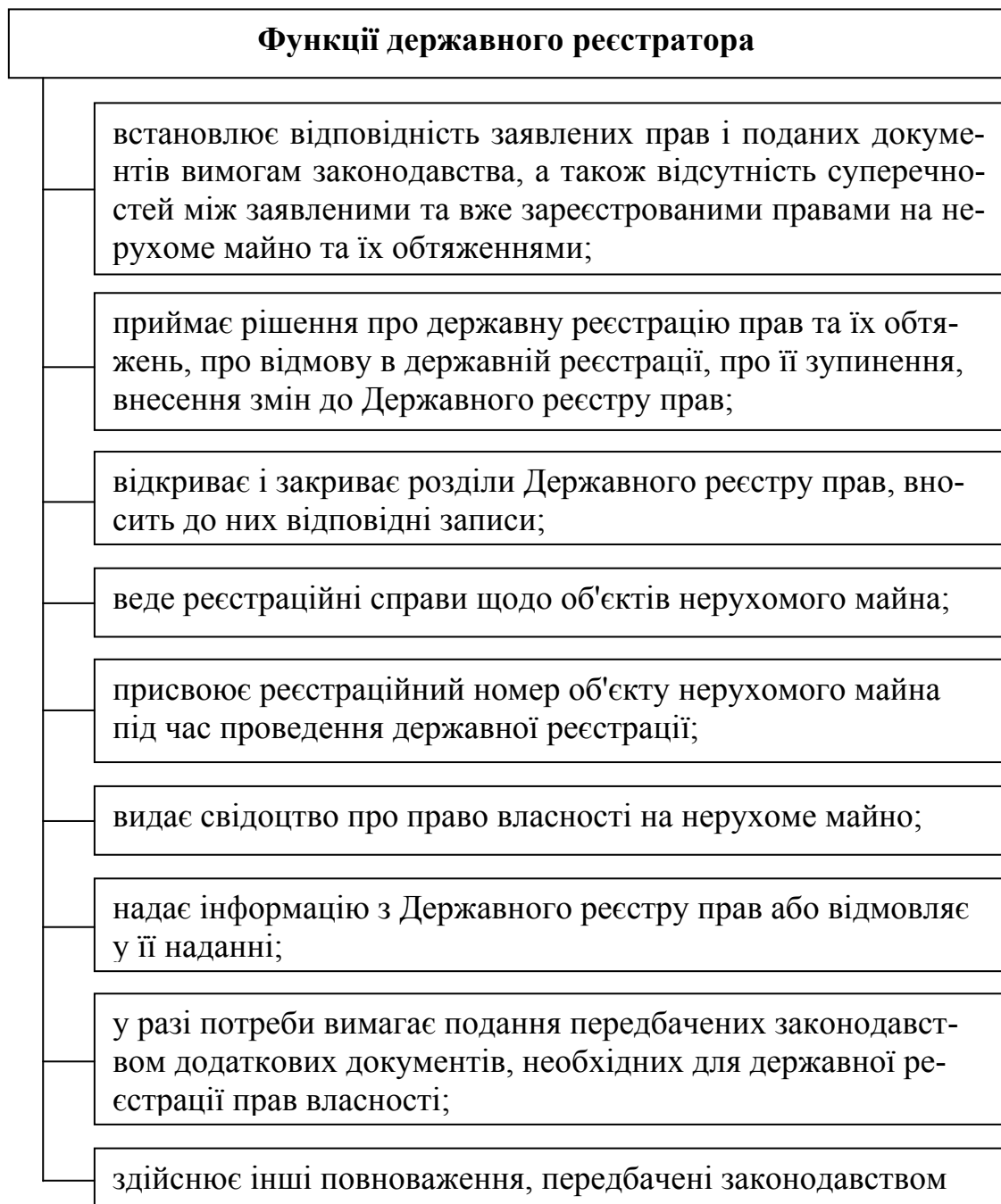
Рис. Е 2. Організаційна структура системи органів державної реєстрації прав власності в Україні*

*Розроблено автором

Рис. Е 3. Компетенції у сфері державної реєстрації прав власності*

*Розроблено автором

Рис. Е 4. Основні функції державного реєстратора з реєстрації прав власності*

*Розроблено автором

ДОДАТОК Е

Таблиця Е.1

Надання свідоцтва про право власності на нерухоме майно*

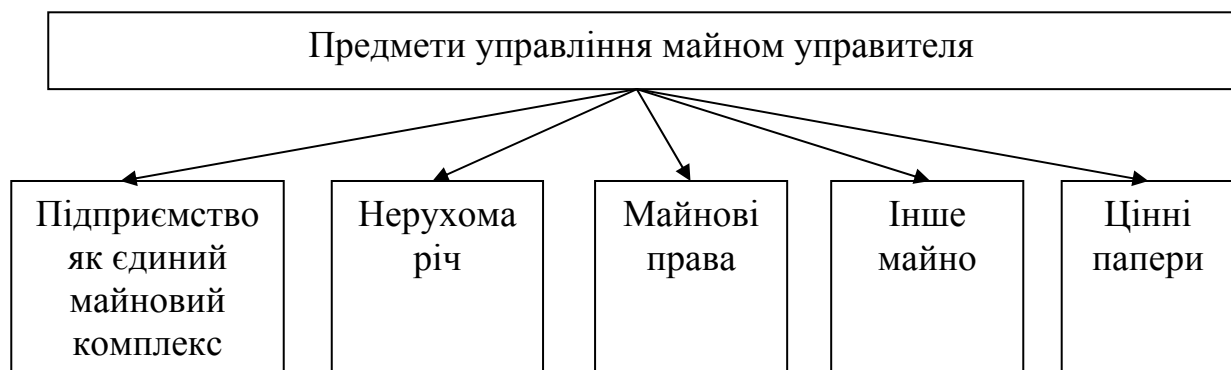
Надання свідоцтва про право власності на нерухоме майно	Умови та підстави
Фізичним та юридичним особам	<p>На новозбудовані, реконструйовані об'єкти нерухомого майна;</p> <p>- в разі ліквідації (реорганізації) юридичної особи отримали у власність у встановленому законодавством порядку нерухоме майно юридичної особи, що ліквідується (реорганізується);</p> <p>- вийшли зі складу засновників (учасників) юридичної особи за рішенням органу, уповноваженого на це установчими документами, отримали у власність об'єкт нерухомого майна, переданий їм;</p> <p>- у разі виділення окремого об'єкта нерухомого майна зі складу об'єкта нерухомого майна, що складається із двох або більше об'єктів;</p> <p>- у разі безоплатної передачі їм земельної ділянки із земель державної чи комунальної власності за рішеннями органів державної влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;</p> <p>- на об'єкти нерухомого майна, які в установленому порядку переведені з житлових у нежитлові і навпаки;</p> <p>- в інших випадках, згідно законодавства України.</p>
Юридичним особам	У разі внесення до статутного фонду (статутного або складеного капіталу) об'єктів нерухомого майна їх засновниками (учасниками).
Членам житлового, житлово-будівельного, дачного, гаражного чи іншого відповідного кооперативу	Повне внесення свого пайового внеску.
Реабілітованим громадянам	Повернуто у власність належні їм об'єкти нерухомого майна.

* Розроблено автором

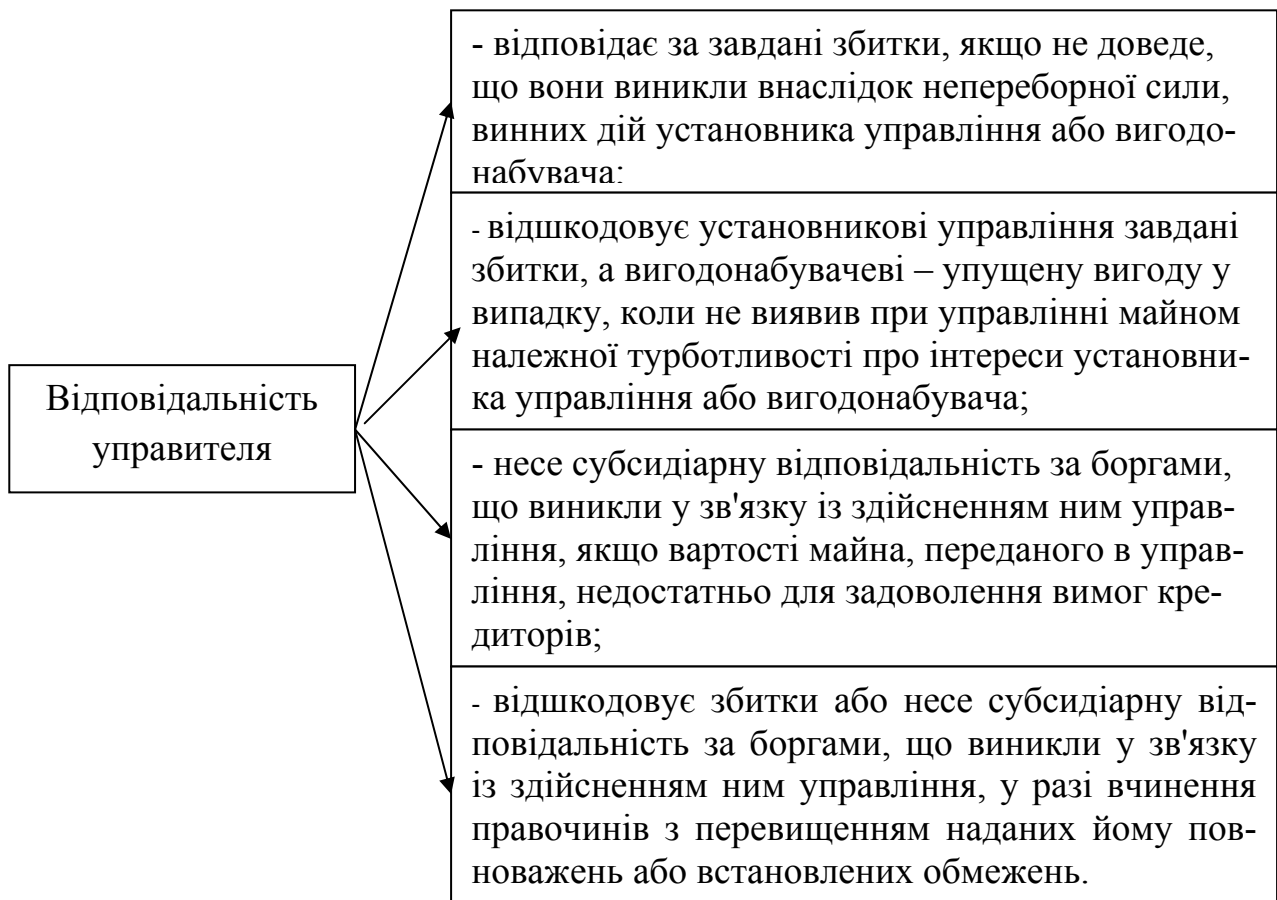
Рис. Е.5. Підстави здійснення Державної реєстрації обтяжень нерухомості*

*Розроблено автором

Рис. Е.6. Довірча власність управителя*

*Розроблено автором

Рис. Е.7. Відповідальність управителя при управлінні нерухомістю*
*Розроблено автором

Рис. Е.8. Операції зміни власників та права користування і володіння щодо об'єктів нерухомості*

*Розроблено автором

Рис. Е. 9. Податкова підтримка платників фіксованого сільськогосподарського податку

*Розроблено автором

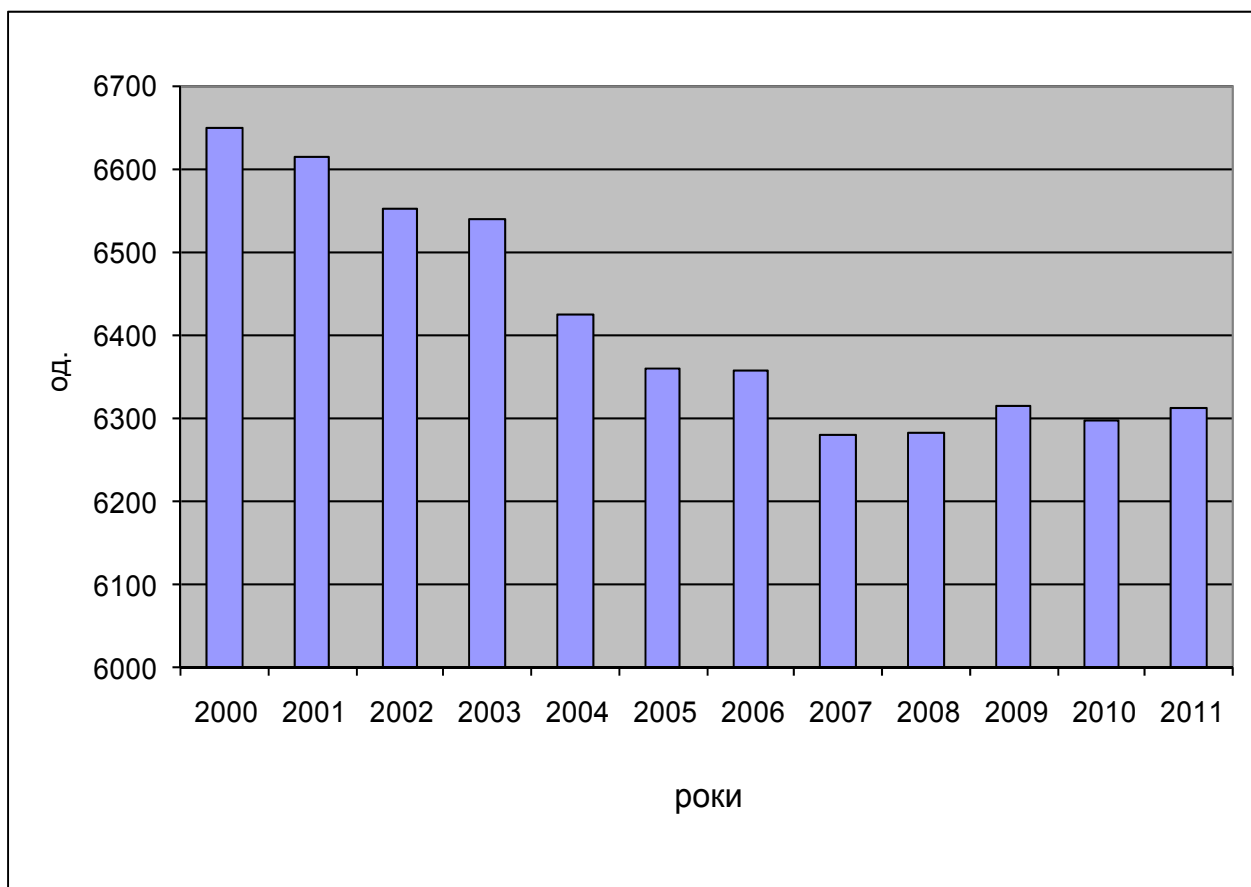
ДОДАТОК Е

Таблиця Е.2

Звільнені від сплати податку за землю особи*

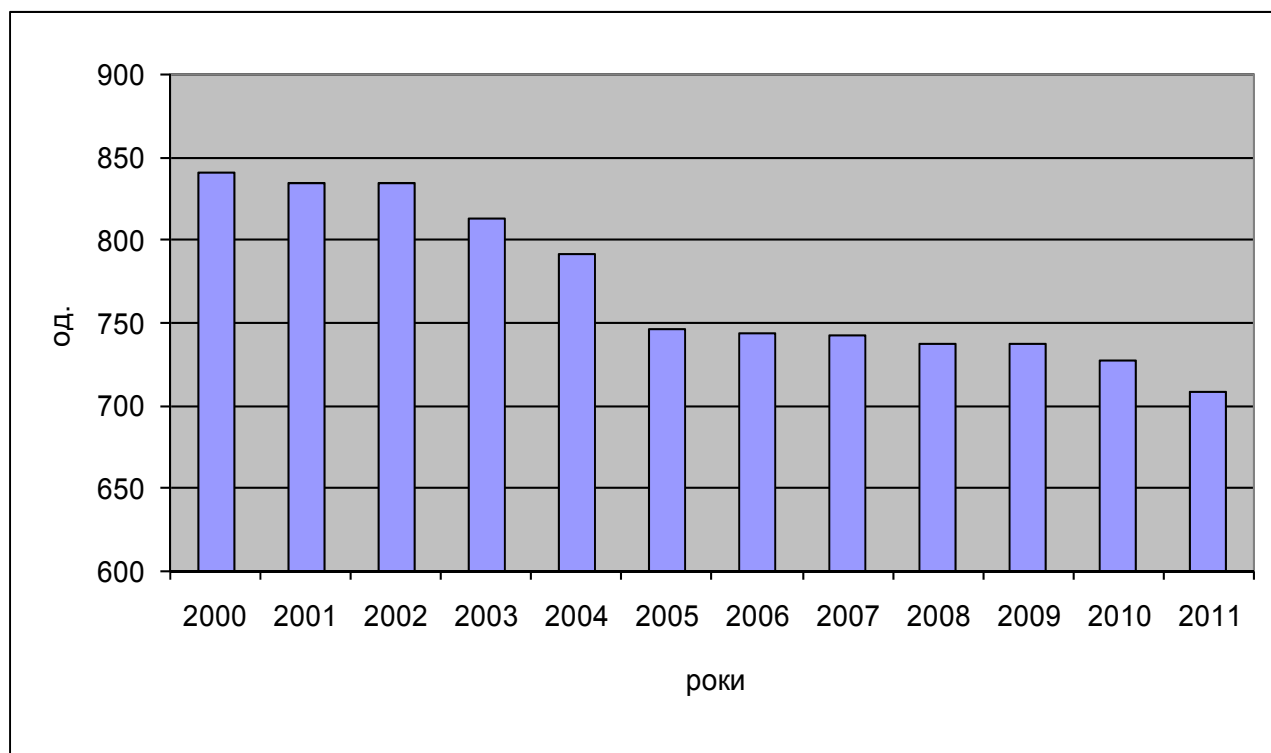
Юридичні	Фізичні
<ul style="list-style-type: none"> заповідники, у тому числі історико-культурні, національні природні парки, заказники (крім мисливських), парки державної та комунальної власності, регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, дендрологічні і зоологічні парки, пам'ятки природи, заповідні урочища та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва; 	<ul style="list-style-type: none"> власники земельних ділянок, земельних часток (паїв) та землекористувачі за умови передачі земельних ділянок та земельних часток (паїв) в оренду платнику фіксованого сільськогосподарського податку;
<ul style="list-style-type: none"> дослідні господарства науково-дослідних установ і навчальних закладів сільськогосподарського профілю та професійно-технічних училищ; 	<ul style="list-style-type: none"> особи, які виховують трьох і більше дітей віком до 18 років;
<ul style="list-style-type: none"> органи державної влади та органи місцевого самоврядування, органи прокуратури, заклади, установи та організації, спеціалізовані санаторії України для реабілітації, лікування та оздоровлення хворих, військові формування, які повністю утримуються за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів; 	<ul style="list-style-type: none"> особи, визнані законом особами, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи;
<ul style="list-style-type: none"> релігійні організації України за земельні ділянки, надані для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності, а також благодійні організації, діяльність яких не передбачає одержання прибутків; 	<ul style="list-style-type: none"> інваліди першої і другої групи;
<ul style="list-style-type: none"> санаторно-курортні та оздоровчі заклади громадських організацій інвалідів, реабілітаційні установи громадських організацій інвалідів; 	<ul style="list-style-type: none"> пенсіонери (за віком);
<ul style="list-style-type: none"> громадські організації інвалідів України, підприємства та організації, які засновані громадськими організаціями інвалідів та спілками громадських організацій інвалідів і є їх повною власністю; 	<ul style="list-style-type: none"> ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»
<ul style="list-style-type: none"> дитячі санаторно-курортні та оздоровчі заклади України незалежно від їх підпорядкованості; 	
<ul style="list-style-type: none"> дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади незалежно від форм власності і джерел фінансування, заклади культури, науки, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, фізичної культури та спорту, які повністю утримуються за рахунок коштів державного або місцевих бюджетів; 	
<ul style="list-style-type: none"> підприємства, установи, організації, громадські організації фізкультурно-спортивної спрямованості, у тому числі аероклуби та авіаційно-спортивні клуби Товариства сприяння обороні України; 	
<ul style="list-style-type: none"> платники фіксованого сільськогосподарського податку за земельні ділянки, які використовуються для ведення сільськогосподарського товаровиробництва; 	
<ul style="list-style-type: none"> новостворені фермерські господарства протягом трьох років, а в трудонедостатніх населених пунктах - протягом п'яти років з часу передачі їм земельної ділянки у власність. 	

* Розроблено автором з використанням [196]

Рис. Е.10. Водопровід в сільських населених пунктах *

* Побудовано автором на основі даних [274]

Рис. Е.11. Каналізація в сільських населених пунктах

* Побудовано автором на основі даних [274]

Підприємства державної та комунальної форм власності згідно Господарського Кодексу України*

Державне підприємство, що діє на основі державної власності	
<p>Державне унітарне підприємство утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності, як правило, без поділу її на частки, і входить до сфери його управління. Орган державної влади, до сфери управління якого входить підприємство, є представником власника і виконує його функції у межах, визначених цим Кодексом та іншими законодавчими актами. Майно державного унітарного підприємства перебуває у державній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання чи праві оперативного управління. Органом управління державного унітарного підприємства є керівник підприємства, який призначається органом, до сфери управління якого входить підприємство, і є підзвітним цьому органу. Державні унітарні підприємства діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства.</p>	
<p>Державне комерційне підприємство є суб'єктом підприємницької діяльності, діє на основі статуту або модельного статуту і несе відповідальність за наслідки своєї діяльності усім належним йому на праві господарського відання майном. Статутний капітал державного комерційного підприємства утворюється уповноваженим органом, до сфери управління якого воно належить.</p> <p>Державне унітарне комерційне підприємство може бути перетворене у державне акціонерне товариство, 100 відсотків акцій якого належать державі.</p> <p>Державне комерційне підприємство не має права безоплатно передавати належне йому майно іншим юридичним особам чи громадянам, крім випадків, передбачених</p>	<p>Казенні підприємства створюються у галузях економіки, в яких: законом дозволено здійснення господарської діяльності лише державним підприємствам; основним (понад п'ятдесят відсотків) споживачем продукції (робіт, послуг) виступає держава; за умовами господарювання неможлива вільна конкуренція товаровиробників чи споживачів; переважаючим (понад п'ятдесят відсотків) є виробництво суспільно необхідної продукції (робіт, послуг), яке за своїми умовами і характером потреб, що ним задовольняються, як правило, не може бути рентабельним; приватизацію майнових комплексів державних підприємств заборонено законом. Казенне підприємство створюється за рішенням Кабінету Міністрів України. У рішенні про створення казенного підприємства визначаються обсяг і характер основної діяльності підприємства, а також орган, до сфери управління якого входить підприємство, що створюється. Майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління. Казенне підприємство є юридичною особою, має відповідні рахунки в установах державного</p>

<p>законом. Відчужувати майнові об'єкти, що належать до основних фондів, державне комерційне підприємство має право лише за попередньою згодою органу, до сфери управління якого воно належить, і лише на конкурентних засадах, якщо інше не встановлено законом.</p>	<p>банку, печатку із своїм найменуванням. Орган, до сфери управління якого входить казенне підприємство, затверджує статут підприємства, призначає його керівника, дає дозвіл на здійснення казенним підприємством господарської діяльності, визначає види продукції (робіт, послуг), на виробництво та реалізацію якої поширюється зазначений дозвіл.</p>
---	--

Комунальне підприємство, що діє на основі комунальної власності територіальної громади

Комунальне унітарне підприємство утворюється компетентним органом місцевого самоврядування в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини комунальної власності і входить до сфери його управління. Орган, до сфери управління якого входить комунальне унітарне підприємство, є представником власника – відповідної територіальної громади і виконує його функції у межах, визначених законодавчими актами. Майно комунального унітарного підприємства перебуває у комунальній власності і закріплюється за таким підприємством на праві господарського відання (комунальне комерційне підприємство) або на праві оперативного управління (комунальне некомерційне підприємство). Статутний капітал комунального унітарного підприємства утворюється органом, до сфери управління якого воно належить. Розмір статутного капіталу комунального унітарного підприємства визначається відповідною місцевою радою. Комунальне унітарне підприємство не несе відповідальності за зобов'язаннями власника та органу місцевого самоврядування, до сфери управління якого воно входить.

Спільне комунальне підприємство, що діє на договірних засадах спільного фінансування (утримання) відповідними територіальними громадами – суб'єктами співробітництва.

*Джерело: [50]

<p>Господарськими товариствами визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна і участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку. У випадках, передбачених цим Кодексом, господарське товариство може діяти у складі одного учасника</p> <p>Господарське товариство є власником:</p> <ul style="list-style-type: none"> • майна, переданого йому у власність засновниками і учасниками як внески; • продукції, виробленої в результаті господарської діяльності товариства; • доходів, одержаних від господарської діяльності товариства; • іншого майна, набутого товариством на законних підставах 	
Вид товариства	Власність товариства та відповідальність його учасників
Акціонерне товариство	Має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.
Товариство з обмеженою відповідальністю	Має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах своїх вкладів.
Товариство з додатковою відповідальністю	Має статутний фонд, поділений на частки визначених установчими документами розмірів і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.
Повне товариство	Товариство, всі учасники якого, відповідно до укладеного між ними договору, здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.
Командитне товариство	Товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками.

Рис. Ж 1 Власність та відносини власності в господарських товариствах*

*Джерело: [50]

Види підприємств колективної власності згідно Господарського Кодексу України*

Види підприємств	Власність та майнові права
Виробничий кооператив	<p>Виробничим кооперативом визнається добровільне об'єднання громадян на засадах членства з метою спільної виробничої або іншої господарської діяльності, що базується на їх особистій трудовій участі та об'єднанні майнових пайових внесків, участі в управлінні підприємством та розподілі доходу між членами кооперативу відповідно до їх участі у його діяльності.</p> <p>Майно виробничого кооперативу становить колективну власність кооперативу. Виробничий кооператив є власником будівель, споруд, майнових внесків його членів, виготовленої ним продукції, доходів, одержаних від її реалізації та іншої діяльності, передбаченої статутом кооперативу, іншого майна, придбаного на підставах, не заборонених законом.</p> <p>Члени кооперативу можуть передавати як пайовий внесок право користування належною їм земельною ділянкою у порядку, визначеному земельним законодавством. За земельну ділянку, передану виробничому кооперативу в користування, з кооперативу може справлятися плата у розмірах, визначених загальними зборами членів кооперативу.</p> <p>Для здійснення господарської та іншої діяльності виробничий кооператив за рахунок власного майна формує відповідні фонди.</p> <p>Майно виробничого кооперативу відповідно до його статуту поділяється на пайовий і неподільний фонди. Неподільний фонд утворюється за рахунок вступних внесків і майна кооперативу (за винятком землі). Пайові внески членів кооперативу до нього не включаються. Порядок формування і розміри неподільного фонду встановлюються статутом.</p> <p>Розміри пайових внесків до кооперативу встановлюються в рівних частинах та/або пропорційно очікуваній участі члена кооперативу в його господарській діяльності.</p> <p>Фінансові ресурси виробничого кооперативу формуються за рахунок доходу від реалізації продукції (робіт, послуг), пайових та інших внесків членів кооперативу, кредитів та інших надходжень.</p>

<p>Підприємства споживчої кооперації</p>	<p>Споживча кооперація в Україні – система самоврядних організацій громадян (споживчих товариств, їх спілок, об'єднань), а також підприємств та установ цих організацій, яка є самостійною організаційною формою кооперативного руху.</p> <p>Власність споживчої кооперації складається з власності споживчих товариств, спілок (об'єднань) та їх спільної власності і є однією з форм колективної власності. Володіння, користування та розпорядження власністю споживчої кооперації здійснюють її органи відповідно до установчих документів товариств, спілок (об'єднань).</p> <p>Об'єкти права власності споживчої кооперації можуть перебувати у спільній власності споживчих товариств, спілок (об'єднань). Їх частка у власності визначається договором.</p>
<p>Підприємства об'єднань громадян, ре- лігійні орга- нізації</p>	<p>Підприємством об'єднання громадян, релігійної організації є унітарне підприємство, засноване на власності об'єднання громадян (громадської організації, політичної партії) або власності релігійної організації для здійснення господарської діяльності з метою виконання їх статутних завдань.</p> <p>Право власності об'єднань громадян реалізують їх вищі статутні органи управління в порядку, передбаченому законом та статутними документами. Право власності релігійних організацій реалізується їх органами управління відповідно до закону.</p>

*Джерело: [50]

**Види підприємств приватної власності згідно Господарського Кодексу
України***

Види підприємств	Власність та майнові права
Приватні підприємства	Приватним підприємством визнається підприємство, що діє на основі приватної власності одного або кількох громадян, іноземців, осіб без громадянства та його (їх) праці чи з використанням найманої праці. Приватним є також підприємство, що діє на основі приватної власності суб'єкта господарювання – юридичної особи.
Фермерське господарство	Фермерське господарство є формою підприємництва громадян з метою виробництва, переробки та реалізації товарної сільськогосподарської продукції. Членами фермерського господарства не можуть бути особи, які працюють у ньому за трудовим договором (контрактом, угодою).
Підприємство з іноземними інвестиціями	<p>Підприємство, в статутному капіталі якого не менш як десять відсотків становить іноземна інвестиція, визнається підприємством з іноземними інвестиціями. Підприємство набуває статусу підприємства з іноземними інвестиціями з дня зарахування іноземної інвестиції на його баланс.</p> <p>Іноземною інвестицією є цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту.</p> <p>Підприємства з іноземними інвестиціями мають право бути засновниками дочірніх підприємств, створювати філії і представництва на території України і за її межами з дотриманням вимог законодавства України та законодавства відповідних держав. Законом можуть бути визначені галузі господарювання та/або території, в яких встановлюється загальний розмір участі іноземного інвестора, а також території, на яких діяльність підприємств з іноземними інвестиціями обмежується або забороняється, виходячи з вимог забезпечення національної безпеки.</p>
Іноземне підприємство	Іноземним підприємством є унітарне або корпоративне підприємство, створене за законодавством України, що діє виключно на основі власності іноземців або іноземних юридичних осіб, або діюче підприємство, придбане повністю у власність цих осіб.

*Джерело: [50]

Господарське об'єднання – об'єднання підприємств, утворене за ініціативою підприємств, незалежно від їх виду, які на добровільних засадах об'єднали свою господарську діяльність. Господарські об'єднання діють на основі установчого договору та/або статуту, який затверджується їх засновниками.

Майнові відносини в об'єднанні підприємств:

- Учасники об'єднання підприємств можуть вносити на умовах і в порядку, передбачених його установчими документами, майнові внески (вступні, членські, цільові тощо).
- Майно передається об'єднанню його учасниками у господарське відання або в оперативне управління на основі установчого договору чи рішення про утворення об'єднання. Вартість майна об'єднання відображається у його балансі.
- Господарське об'єднання має право утворювати за рішенням його вищого органу управління унітарні підприємства, філії, представництва, а також бути учасником (засновником) господарських товариств. Утворені господарським об'єднанням підприємства діють відповідно до положень цього Кодексу, інших законів та статуту підприємства, затвердженого об'єднанням.
- Об'єднання підприємств не відповідає за зобов'язаннями його учасників, а підприємства-учасники не відповідають за зобов'язаннями об'єднання, якщо інше не передбачено установчим договором або статутом об'єднання.

Організаційно-правова форма об'єднання	Характеристика
Асоціація	Договірне об'єднання, створене з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися, шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. У статуті асоціації повинно бути зазначено, що вона є господарською асоціацією. Асоціація не має права втручатися у господарську діяльність підприємств – учасників асоціації. За рішенням учасників асоціація може бути уповноважена представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями.
Корпорація	Корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльно-

	сті кожного з учасників органам управління корпорації.
Консорціум	Консорціум – тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Консорціум використовує кошти, якими його наділяють учасники, централізовані ресурси, виділені на фінансування відповідної програми, а також кошти, що надходять з інших джерел, в порядку, визначеному його статутом. У разі досягнення мети його створення консорціум припиняє свою діяльність.
Концерн	Концерном визнається статутне об'єднання підприємств, а також інших організацій, на основі їх фінансової залежності від одного або групи учасників об'єднання, з централізацією функцій науково-технічного і виробничого розвитку, інвестиційної, фінансової, зовнішньоекономічної та іншої діяльності. Учасники концерну наділяють його частиною своїх повноважень, у тому числі правом представляти їх інтереси у відносинах з органами влади, іншими підприємствами та організаціями. Учасники концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.
Холдингова компанія	Холдингова компанія – публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується, а також розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств (крім пакетів акцій, що перебувають у державній власності).

Рис. Ж. 2. Власність та майнові відносини в господарських об'єднаннях підприємств*

*Джерело: [50]

Право власності – основне речове право у сфері господарювання. Суб'єкт господарювання, який здійснює господарську діяльність на основі права власності, на свій розсуд, одноосібно або спільно з іншими суб'єктами володіє, користується і розпоряджається належним йому (їм) майном, у тому числі має право надати майно іншим суб'єктам для використання його на праві власності, праві господарського відання чи праві оперативного управління, або на основі інших форм правового режиму майна, передбачених законодавством.

Майно, що використовується у господарській діяльності, може перебувати у спільній власності двох або більше власників.

Організаційно-установчі повноваження власника:

- Власник майна має право одноосібно або спільно з іншими власниками на основі належного йому (їм) майна засновувати господарські організації або здійснювати господарську діяльність в інших організаційно-правових формах господарювання, не заборонених законом, на свій розсуд визначаючи мету і предмет, структуру утвореного ним суб'єкта господарювання, склад і компетенцію його органів управління, порядок використання майна, інші питання управління діяльністю суб'єкта господарювання, а також приймати рішення про припинення заснованих ним суб'єктів господарювання відповідно до законодавства.

- Власник має право особисто або через уповноважені ним органи з метою здійснення підприємницької діяльності засновувати господарські організації, закріплюючи за ними належне йому майно на праві власності, праві господарського відання, а для здійснення некомерційної господарської діяльності – на праві оперативного управління, визначати мету та предмет діяльності таких організацій, склад і компетенцію їх органів управління, порядок прийняття ними рішень, склад і порядок використання майна, визначати інші умови господарювання у затверджених власником (уповноваженим ним органом) установчих документах господарської організації, а також здійснювати безпосередньо або через уповноважені ним органи у межах, встановлених законом, інші управлінські повноваження щодо заснованої організації та припинити її діяльність відповідно до законодавства.

- Власник має право здійснювати організаційно-установчі повноваження також на основі належних йому корпоративних прав відповідно до законодавства.

Рис. Ж.3. Правовий режим власності та правові форми реалізації права власності у сфері господарювання згідно Господарського Кодексу України*

*Джерело: [50]

ДЛЯ ПОДАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ ПОДАТОК

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ЗАПША Галина Миколаївна

**РОЗВИТОК ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ
В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ УКРАЇНИ**

Монографія

Підписано до друку 10 квітня 2014 р.

Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 22,7
Наклад 300 примірників. Зам. №94 від 08.09.2014 р.

Підготовка оригінал макету та друк

ФОП Швець В.Д.

м. Миколаїв

Свідоцтво видавничої діяльності

МК №7 від 16.09.2013 р.